

ISSN 2415-881X

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

POLITOLOGY BULLETIN
ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Issue 94
Випуск 94

2025

Політологічний вісник, Випуск 94 (2025)

Веб-сайт журналу: <http://zpv.knu.ua/>

«Політологічний вісник» — фахове наукове видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Журнал публікує оригінальні, закінчені роботи за результатами досліджень у галузі політології, соціальної теорії, філософії політики, геополітики та глобальних систем сучасного розвитку. Також журнал друкує рецензії на книги у галузях політичної науки, що вийшли друком впродовж останніх двох років.

Аудиторія журналу включає науковців, викладачів, аспірантів, студентів, професіоналів, а також широке коло читачів, які цікавляться сучасними тенденціями розвитку політичних наук.

Формат журналу відповідає міжнародним стандартам. Усі статті проходять обов'язкову процедуру рецензування. До складу міжнародної редколегії видання входять відомі науковці в галузі політичних наук. Наукове видання затверджено як фахове з політичних та філософських наук наказом Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020 р. Політологічний вісник ISSN (Print) 2415–881X категорія «Б» індексується в міжнародній науково-метричній базі даних Index Copernicus, Google Scholar, Наукова періодика України (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського).

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 22690–12590 ПР від 24.04.2017 р.

Адреса редакції: «Політологічний вісник», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, аудиторія 308-А (Кафедра політології), м. Київ, 01601, Україна

Тел.: (+38044) 239 3383 Web: <https://zpv.knu.ua/>

E-mail: editorial_pb@knu.ua

Рекомендовано до друку вченою радою Філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 8 від 31 березня 2025 р.).

Усі права застережено. Посилання на матеріали видання під час їх цитування обов'язкові.

Політологічний вісник: збірник наукових праць / голов. ред. О. В. Батрименко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К.: ТОВ «Вадекс», 2025. Вип. 94. 260 с.

Політика рецензування

Усі статті проходять процедуру «сліпого» рецензування незалежними експертами, яких призначає Редколегія з числа фахівців у відповідній науковій галузі. Остаточне рішення щодо публікації чи відхилення статті приймає головний редактор, який керується у своїх діях висновками рецензентів. Подаючи статтю, автори можуть попросити виключити із списку можливих рецензентів не більше двох вчених або двох вищих навчальних закладів. Процедура рецензування може тривати до 4 тижнів, залежно від завантаженості експертів.

Редакція інформує автора про зауваження експертів та рішення про прийняття матеріалу до друку або відмову в публікації. У разі позитивного рішення Редколегії, автор вносить відповідні правки та надсилає до редакції остаточний варіант матеріалу. виправлений варіант рукопису підписується автором і рецензентами «До друку», і змінам не підлягає. При затвердженні змісту номеру журналу редколегія керується датою надходження останнього варіанту статті.

Науковці, які бажають долучитися до числа рецензентів журналу «Політологічний вісник», повинні мати науковий ступінь у відповідних галузях наук, належний досвід роботи та високу репутацію в академічному світі. Свої резюме можна надсилати на адресу редакції журналу.

Етика публікацій

Журнал «Політологічний вісник» керується етичними нормами, рекомендованими «Комітетом з етики публікацій» / Committee on Publication Ethics (COPE). Ознайомитися із правилами можна на сайті COPE: <http://publicationethics.org>. Окрім того, рекомендуємо ознайомитися із правилами етики публікацій, рекомендованими видавництвом «Elsevier» — Publishing Ethics Resource Kit: <http://www.elsevier.com/editors/perk>.

Автори відповідають за оригінальність поданих ними рукописів, які не повинні містити плагіату і не повинні бути опубліковані раніше в інших виданнях. Редакція журналу гарантує, що кожен рукопис розглядається неупереджено, незалежно від статі автора, його раси, національності, віросповідання, громадянства тощо.

Politology Bulletin, Issue 94 (2025)

Journal homepage: <http://zpv.knu.ua/>

“Politology Bulletin” is a monthly academic peer-reviewed journal, published by the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

The Journal publishes original contributions based on studies in the field of political science, social theory, philosophy of politics, geopolitics and global systems of modern development. The Journal also publishes reviews of books in the fields of political science issued over the past two years.

Audience of the Journal includes academics, lecturers, postgraduates, students, professionals, as well as a wide circle of readers interested in modern trends in the development of political sciences.

The Journal’s format corresponds to the international standards. All the articles undergo a peerreview procedure. The International Editorial Board of the Journal includes prominent academics in the corresponding fields of science.

The Journal is approved as a professional academic journal in political and philosophical science by the Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 decrete of 17.03. 2020. Politology Bulletin ISSN (Print) 2415–881X category «B» is indexed in an international scientific and methodological database Index Copernicus, Google Scoiar, Scientific periodicals of Ukraine (V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine). Certificate of registration: KB # 22690–12590 IIP of 24.04.2017.

Editorial Address: “Politology Bulletin,” Taras Shevchenko National University of Kyiv, auditorium 308-A (Department of Political Science), 60 Volodymyrska str., 01601, Kyiv, Ukraine.

Phone: (+38044) 239 3383 Web: <https://zpv.knu.ua/>

E-mail: editorial_pb@knu.ua

It is recommended to print the Academic Council of Philosophical Faculty of Taras Shevchenko Kyiv National University (Protocol No. 8 of March 31, 2025).

All rights reserved. Links to the publication materials during their citation are obligatory.

Political Bulletin: Collection of scientific works / Main. ed. Oleh Batrymenko; Kyiv National Taras Shevchenko University. K.: LLC “Vadex”, 2025. Issue 94. 260 p.

Peer Review Policy

All the articles are reviewed through a double-blind peer-review procedure by the independent experts, appointed by the Editorial Board from a number of the well-known experts in the relevant scientific field. The final decision to publish or to decline the paper is made by the Editor-in-Chief, who is guided in his actions by the conclusions of the experts. When submitting the article, the author can request to exclude two scientists or two institutes from the list of possible experts.

Peer review procedure may take up to 4 weeks, depending on the workload of experts. The Editorial Board informs the author of the reviewers' comments and of the decision to accept or to decline the paper.

If the decision is positive, the author makes the appropriate corrections and sends to the editorial board the final version of the paper. This amended version is signed by the author and by the experts to print, and no further changes are allowed. While approving the content of the issue, the Editorial Board takes into account the date of receipt of the final version of the paper.

Researchers, who want to take part in the peer review procedure of the Journal, should have a degree in the relevant scientific fields, the appropriate experience and high reputation in the academic world. Please send your resume to the Editorial Board.

Publication Ethics and Publication Malpractice Statement

"Politology Bulletin" Journal is guided by ethical standards, recommended by the Committee on Publication Ethics. We recommend reading the relevant rules at the COPE official website: [http:// publicationethics.org](http://publicationethics.org). We also recommend to get acquainted with the Publishing Ethics Resource Kit, recommended by the Elsevier: <http://www.elsevier.com/editors/perk>.

The Journal does not tolerate plagiarism; the authors submitting articles affirm that their manuscripts are original and have not been published previously. The Journal's Editorial Board ensures that each manuscript is reviewed impartially, without regard to gender, race, nationality, religion, citizenship, etc. of the author.

Редакція збірника:

Батрименко Олег Володимирович, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна (головний редактор)

Кирилюк Федір Михайлович, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна (заступник головного редактора)

Моджевський Аркадій, доктор наук, професор (відділення політичних наук), Гданський університет, Польща (заступник головного редактора)

Хилько Микола Іванович, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна (науковий редактор)

Товмаш Дмитро Анатолійович, кандидат філософських наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна (відповідальний секретар)

Редакційна колегія:

Брусиловська Ольга Іллівна, доктор політичних наук, професор, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна

Бйорк-Джеймс Карвіл, доктор філософії, Університет Вандербільта, Нашвілл, США

Девлен Балкан, доктор філософії, старший дослідник, Школа Нормана Патерсона, Оттава, Канада

Кабалуз Фабіан, доктор філософії, професор соціальних наук, Центральний університет наук про освіту, Сантьяго, Чилі

Карина Візіана Гануза, доктор політичних наук, професор, Національний університет Росаріо, Аргентина

Келлер Ольга Борисівна, доктор історичних наук, професор, Тюбінгенський університет ім. Ебергарда Карла, Тюбінген, ФРН

Луптак Мілан, доктор філософії, доцент Вищої школи економіки, Прага, Чехія

Ляшенко Тетяна Михайлівна, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Україна

Мацієвський Юрій Володимирович, доктор політичних наук, професор, Національний університет «Острозька академія», Україна

Неер Юрген, доктор політичних наук, професор, Університет Віадрина, Франфурт-на-Одері, ФРН

Неліпа Дмитро Васильович, доктор політичних наук, професор, Київський національний університету імені Тараса Шевченка, Україна

Сторожук Світлана Володимирівна, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Ткач Олег Іванович, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Тормахова Анастасія Миколаївна, кандидат філософських наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Тулиця Олег Леонідович, доктор політичних наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна

Фезерстон Майкл, доктор філософії, професор соціальних наук, Центр теорії, культури та суспільства, Лондон, Великобританія

Шевченко Сергій Леонідович, доктор філософських наук, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Україна

Ярослав Філіп Чуб, доктор політичних наук, професор, Інститут європейських студій Варшавського університету, Варшава, Польща

Editorial:

Oleh Batrymenko, D. Sc. in Politology, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (Editor in Chief)

Kyryliuk Fedir, D. Sc. in Philosophy, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (Deputy Editor)

Modrzejewski Arkadiusz, Dr hab., Professor (Dept. of Political Science), University of Gdansk: Gdansk, Pomeranian, Poland (Deputy Editor)

Mykola Khylyko, D. Sc. in Philosophy, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (Scientific Editor)

Dmytro Tovmash, PhD in Philosophy, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (Executive Secretary)

Editorial Board:

Carina Viviana Ganuza, D. Sc. in Politology, Professor, National University of Rosario, Argentina

Carwill Bjork-James, PhD in Philosophy, Vanderbilt University, Nashville, USA

Olga Brusylowska, D. Sc. in Politology, Professor, Odessa Mechnikov National University, Ukraine

Fabian Cabaluz, D. Sc. in Sociology, Professor, The Metropolitan University of Educational Sciences, Santiago, Chile

Balkan Devlen, PhD in Political Science, Adjunct Research Professor, Norman Paterson School, Ottawa, Canada

Olha Keller, D. Sc. in History, Professor, Eberhard Karls University of Tübingen, Germany

Milan Luptak, PhD in Philosophy, Associate Professor, University of Economics, Prague, Czech Republic

Tetiana Liashenko, D. Sc. in Politology, Senior Researcher, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, National Academy of Sciences of Ukraine

Yuriy Matsiyevsky D. Sc. in Politology, Professor, The National University of Ostroh Academy, Ukraine

Dmytro Nelipa, D. Sc. in Politology, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Jurgen Neyer, D. Sc. in Politology, Professor, European University Viadrina, Frankfurt (Oder), Germany

Svitlana Storozhuk, D. Sc. in Philosophy, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Oleh Tkach, D. Sc. in Politology, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Anastasiia Tormakhova Ph.D, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Oleh Tupytsia, D. Sc. in Politology, Professor, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine

Mikle Featherstone, D. Sc. in Sociology, Professor, Culture and Society Center, London, United Kingdom

Serhii Shevchenko, D. Sc. in Philosophy, Institute of Philosophy named after H.S.Scovoroda of National Academy of Science of Ukraine

Jaroslaw Filip Czub, Dr. Sc. in Politology, Professor, University of Warsaw, Poland

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС

<i>Деркач В. Л.</i> Філософія демографії: комплексний аналіз відтворення населення крізь призму культури людських якостей	12-35
<i>Малишена Ю. О.</i> Дискусійність соціальної епістемології	36-45
<i>Туренко В. Е., Власенко Ф. П.</i> Вдосконалення практик академічного партнерства шляхом застосування новітніх інформаційних технологій у освітньо-науковій діяльності	46-57
<i>Шкаффер В. В.</i> Креативне підприємництво як феномен сучасної філософії бізнесу	58-69
<i>Падалко Б. О.</i> Реконфігурація понять власності, багатства і заможності в умовах війни: соціально-філософський аналіз	70-80
<i>Гуменюк Ю. В.</i> Благодійність як прояв альтруїзму в умовах гуманітарної кризи в Україні	81-97
<i>Григорак Ю. Д.</i> Філософія релігійної толерантності: в думці античних мислителів.	98-113
<i>Ковальський Т. О.</i> Джерела концепції «справедливої війни» в думці античності	114-124

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ

<i>Малкіна Г. М.</i> Імперативний мандат як засіб реалізації політичної відповідальності	125-140
<i>Войчук А. Ю.</i> Система стримувань і противаг України в контексті конституційної реформи 2004 року	141-151
<i>Каращук А. М.</i> Регулятивна функція державної влади	152-163
<i>Баштанник О. В.</i> Політичне управління в просторі реалізації владних відносин політичної системи суспільства	164-177

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ

- Внучко С. М.* Політична комунікація та її менеджмент: еволюція концепцій, теоретичні основи та ключові підходи 178-191
- Пирогов К. О.* Концептуалізація використання combat footage відеоматеріалів у соціальних мережах 192-204
- Черниш О. В.* Вплив інформаційних технологій на громадську думку 205-215

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПОСТУП УКРАЇНИ

- Кравець А. Ю., Цурканова І. О.* Вплив регіональної політики ЄС на держави Східної Європи: перспективи розвитку для України 216-235
- Батрименко О.В., Хилько М.І.* Особливості впровадження стандартів політики ЄС у сфері довкілля для суб'єктів підприємницької діяльності в Україні 236-247

РЕЦЕНЗУВАННЯ

- Довбня В. М.* Міждисциплінарний словник як живий скарб спілкування. Рецензія на книгу: «Філософія науки і культури: словник». За редакцією Н. Хамітова. Київ : КНТ, 2024. 437 с. 248-258

Вимоги до публікацій: розташовані на сайті збірника (<https://zpv.knu.ua/>)

CONTENTS

PHILOSOPHICAL DISCOURSE

<i>Vadym Derkach</i> . The philosophy of demography: A comprehensive inquiry into population reproduction through the lens of culture and human qualities	12-35
<i>Yuliia Malyshena</i> . Debatability of social epistemology	36-45
<i>Vitalii Turenko, Fedir Vlasenko</i> . Enhancing academic partnership practices through the application of advanced information technologies in educational and scientific activities	46-57
<i>Shkafer Vitalii</i> . Creative entrepreneurship as a phenomenon of modern business philosophy	58-69
<i>Bogdan Padalko</i> . Social-philosophical reconsideration of the concepts of property, wealth and profitability in the conditions of war	70-80
<i>Yuliia Humeniuk</i> . Charity as a manifestation of altruism in the context of the humanitarian crisis in Ukraine	81-97
<i>Yuriy Hryhorak</i> . The philosophy of religious tolerance in the ancient thought	98-113
<i>Taras Kowalskyi</i> . The sources of the "just war" concept in ancient philosophical thought	114-124

INSTITUTIONAL DIMENSION OF POLITICS

<i>Ganna Malkina</i> . The imperative mandate as a mechanism for political responsibility implementation	125-140
<i>Alina Voichuk</i> . The system of checks and balances of Ukraine in the context of the 2004 constitutional reform	141-151
<i>Andrii Karaschuk</i> . Regulatory function of state power	152-163
<i>Oksana Bashtannyk</i> . Political management in the space of power relations implementation of the society political system	164-177

POLITICAL COMMUNICATIONS

- Svitlana Vnuchko*. Political communication and its management: evolution of concepts, theoretical foundations and key approaches 178-191
- Kyrylo Pyrogov*. Conceptualization of combat footage use in social networks 192-204
- Oleksandr Chernysh* The impact of information technology use in social network 205-215

EUROPEAN PROGRESS OF UKRAINE

- Anastasia Kravets, Iryna Tsurkanova*. The impact of EU regional policy on Eastern European countries: development prospects for Ukraine 216-235
- Oleg Batrymenko, Mykola Khylyko*. Peculiarities of implementing EU environmental policy standards for business entitiens in Ukraine 236-247

REVIEN

- Viktor Dvobnya*. Interdisciplinary dictionary as living treasure of communication. Review of the book: 'Philosophy of Science and Culture: Dictionary'. Edited by N. Khamitov. Kyiv : KNT, 2024. 437 p. 248-258

Author Guidelines: located on the website of the collection

Деркач Вадим Леонтійович

Кандидат філософських наук, доцент

*Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
(м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0002-0123-3637>

e-mail: vadyt_derkach@kneu.edu.ua

ФІЛОСОФІЯ ДЕМОГРАФІЇ: КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ КУЛЬТУРИ ЛЮДСЬКИХ ЯКОСТЕЙ

Резюме

У статті запропоновано філософське переосмислення проблематики демографії, що виходить за межі суто кількісного аналізу й охоплює ціннісні аспекти відтворення людства. Аналіз охоплює екологічні обмеження, репродуктивну свободу, культурну інверсію в зв'язку між поколіннями, трансгуманізм і концепції «життєлюбної етики». Методологічно поєднуються концептуальний аналіз та сценарне моделювання.

Автор вводить парадигму, у якій критерієм оптимальної чисельності населення виступають якісні характеристики складу населення в контексті остійного поступу цивілізації і така мінімальна його кількість, яка необхідна для підтримання критичної маси, яка забезпечує високу ймовірність наступних технологічних проривів та забезпечення якості життя. Показано, що підтримка економічного зростання не може бути адекватним критерієм виправдання росту чисельності населення і дохід на душу населення не є мірилом якості життя після досягнення деякого порогового його значення. Основним мірилом цієї якості є тривалість інтелектуально продуктивного періоду в життєвому циклі. Відповідно зростання цієї якості досягається за рахунок технологічних проривів, які потенційно дозволяють одночасно знизити екологічний слід з оптимізацією чисельності населення при низькій фертильності та високій тривалості життя.

Ключові слова: демографія, мораль, остійність, людські якості, трансгуманізм, репродуктивна свобода, якість життя.

Вступ

Сьогодні питання демографії, особливо у нас, в Україні, вийшли далеко за межі описової («графічної») дисципліни. У вузькому розумінні її предмет окреслює процеси відтворення населення в фізіологічних одиницях — індивідах, взятих абстраговано від їх людських якостей, тобто лише як організмів, що здатні розмножуватися і мають деяку, обумовлену співвідношенням видових «конструктивних» обмежень і чинників довкілльового впливу, тривалість життя та прогнозовану кількість нащадків. Таким чином, власне сукупні людські якості виносяться за дужки й беруться тільки кількісні характеристики складу, розміщення та руху населення. Проте в питаннях економічної, екологічної та соціальної політики демографічні моделі мають сенс тоді, і тільки тоді, коли відтворення населення розглядається саме крізь призму людських якостей: питання «скільки?» тут нерозривно пов'язане з питанням «яких?». Цей аспект я позначу як філософію демографії, розрізняючи тим самим описові прогностичні моделі відтворення населення й ціннісні аспекти культури людських якостей.

Коли ми кажемо про людей, то вкладаємо в цей поняття подвійний зміст: людина є особою біологічного виду з притаманними йому морфофункціональними характеристиками і людина є культивованою спільнотою особою з наближенням до деякого відтворюваного зразка гідної людини. Механізм, який підтримує в суспільстві відбір індивідів й відтворення їх як гідних людей суть мораль. Мораль визначає і базову ідентичність, в рамках якої спільнота оцінює склад і кількість собі подібних як значущу характеристику.

Це особливо помітно стосовно локальної демографічної проблематики, як-от коли оцінюють динаміку відтворення населення в Україні. Очевидно, що людей на планеті не бракує: в світі щороку народжується більше особин, ніж нині мешкає в нашій країні сукупно. Тому питання не в тому, чи буде заселена певна територія, а скільки нас — з погляду збереження деякого «ми» в майбутньому в тій ідентичності, яка визначальна для нас тепер. Але ідентичності змінюються.

Отож ключове питання філософії демографії, предмет якої загально окреслений як комплексний аналіз відтворення населення крізь призму культури людських якостей, наступне: скільки людей становить оптимум чисельності населення, рефлексуючи при цьому виправданість прийняття певного критерію оптимальності. Це питання двошарове: відповідь на нього потребує вказати оптимальну кількість, за умови, що ми приймаємо певний критерій (і можливо цей критерій визначатиме зміст демографічної політики), але перед тим ми маємо обґрунтувати вибір цього критерія. Ба більше: динаміка чисельності населення залежить від того, в якій системі цінностей люди розглядають народження дітей в своїй власній життєвій

перспективі. І цей чинник буде тим вагоміший, чим більшу свободу вибору мають люди. Ця свобода стрімко зростає по мірі доступності репродуктивних технологій: від засобів контрацепції до генноінженерного проектування дитини, вибору часу і соціального змісту батьківства.

Філософія демографії в такому разі є не просто міждисциплінарним майданчиком, на якому перетинаються предметно різні дослідницькі інтереси, пов'язані спільним прикладним проблемним контекстом: вона визначає цей контекст парадигмально.

Історично ця проблематика з'явилася імпліцитно і значною мірою некритично в оболонці євгеніки, соціал-дарвінізму, расової теорії і в контексті практик, які надовго закріпили за цими вченнями ганебну репутацію. Так вже є, що шлях до істини зазвичай усипаний дурницями, через які спотикаються й видатні уми. На виправдання тут можна сказати лише те, що якби ми оцінювали, наприклад, медицину за зробленими помилками, то медицину слід було би заборонити.

Друга хвиля інтересу до цієї теми була піднята вже екологами-алармістами, які бачили в одночасному зростанні населення й обсягів споживання ресурсів шлях до неминучого краху цивілізації й екосистемного колапсу діяльності людини. Отож ключове питання — якою має бути оптимальна чисельність людства, передовсім бралось з враховуванням екологічних обмежень планети. В перших знакових роботах [1-3] цей оптимум оцінювали не лише з огляду на можливостей забезпечення рівня комфортного життя для максимально можливої кількості людей, але передусім через здатність збереження біосфери й осмислення якостей людей, залучених в суспільні практики [4]. Моделі «екологічного сліду» [5-7] чітко вказують на перевантаження відновної здатності екосистеми Землі, особливо в умовах високого рівня споживання. При цьому обсяги споживання часто важить тут більше, ніж сама по собі чисельність населення [8-9]. Сучасні емпіричні дослідження підтверджують, що саме характер економічного зростання [10-16], а не лише його темпи, визначає тиск на планетарні межі. Відтак ключовим стає питання не лише «скільки нас», а «який наш *modus vivendi*».

Сучасні демографічні тренди окреслюються явищем демографічного переходу — періодом швидкого зростання населення, що виникає при падінні смертності без адекватного зменшення народжуваності, а далі — при її спаді [17]. Більшість країн світу нині перебувають на пізніх стадіях цього переходу, коли чисельність населення стабілізується або навіть скорочується, як у країнах Східної Європи, включно з Україною [18-19]. Однак одночасно з цим наростають і глобальні диспропорції: стрімке зростання населення в Африці контрастує зі старінням населення в Європі, Японії, Південній Кореї. Таким чином, питання демографії дедалі більше входить

у площину управлінських стратегій й осмислення ціннісної рамки цілей остійного поступу.

Як зазначає Kolk M. [20], сучасна демографічна теорія не може більше залишатися ціннісно нейтральною: вона дедалі більше стикається з потребою формулювати нормативні засади — від питання, кого вважати постійним населенням у контексті мобільності, до питань про допустимі межі екологічного навантаження, справедливості в контексті зв'язку між поколіннями, культурну ідентичність. З огляду на це філософія демографії виступає не лише як інтерфейс дисциплін (екології, економіки, антропології, біоетики), а як матриця визначення сценаріїв майбутнього, в яких чисельність є похідною від критеріїв гідного життя, а не навпаки.

Відтак проблематика етики в осмисленні відповідальності за майбутнє набуває гострої актуальності, особливо в контексті репродуктивної свободи та трансгуманістичних перспектив. Як зазначає Mulgan T. [21], наше ставлення до народження нових людей має базуватися не лише на чисельних показниках, а й на етичному зобов'язанні щодо якості життя тих, хто ще не народився. З огляду на нові можливості генної інженерії, продовження життя [22] і гнучкість батьківства, демографічне майбутнє дедалі більше залежить від свідомих виборів у рамках моральних парадигм — тобто від того, що саме ми вважаємо гідним людського існування і які способи його відтворення вважаємо виправданими.

Методи дослідження

Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний підхід, що інтегрує філософський аналіз, демографічну прогностику, елементи системної теорії, біоетики та футурології. Основними методами, які використовуються у статті, є:

1. Концептуальний аналіз — застосовується для критичного переосмислення традиційних уявлень про демографію як суто кількісну науку. Він дозволяє сформулювати альтернативну нормативну рамку — філософію демографії, в якій першорядне значення має якість людських якостей, моральна культура відтворення, інтелектуальний потенціал суспільства та екологічна остійність.

2. Сценарний аналіз — використано для моделювання можливих майбутніх станів чисельності людства залежно від тенденцій фертильності, старіння, технологічного розвитку й трансгуманістичних втручань. Цей метод дає змогу враховувати непередбачуваність складних соціотехнічних систем та аналізувати довгострокові наслідки демографічних зрушень.

3. Системно-структурний підхід — спрямований на виявлення зв'язків між демографічними, біологічними, культурними та технологічними

підсистемами в межах єдиної цивілізаційної моделі. Це дозволяє визначити межі демографічної стійкості як функції складних взаємозалежностей.

4. Принцип логічного моделювання — використовується для обґрунтування концепції «конструктивного ресурсу організму» як фізіологічної межі тривалості життя, після якої виживання набуває імовірного, статистичного характеру. Цей принцип поєднується з ідеями теорії надійності й пуасонівських моделей для опису постграничної смертності.

5. Аналітичне узагальнення міждисциплінарних джерел — на основі сучасних даних ООН, досліджень Our World in Data, XPrize Healthspan, демографічних прогнозів і трансгуманістичних концепцій, здійснено критичне зіставлення кількісних моделей із нормативними філософськими уявленнями про бажану траєкторію розвитку людства.

Результати дослідження

На базовому рівні чисельність особин певного виду — і людство тут жодним чином не може розглядатися як виняток — визначається ємністю екологічної ніші, в якій цей вид має конкурентні переваги з погляду сукупної пристосованості, та енергетичною «собівартістю» особи в цій ніші. Однак екологічна особливість людей як виду — в надзвичайній (порівняно з іншими) поведінковій пластичності соціальних дій та здатності залучати в обіг речовин та енергії все нові й нові ресурси. Внаслідок цієї колективної знаряддевої діяльності люди постійно перетворюють життєве середовище в культивовані утворення, розширюючи свою екологічну нішу. Ця стратегія несе в собі й істотні ризики, оскільки культура зазвичай руйнує усталену екосистему й запускає каскад неконтрольованих процесів, наслідком яких може (але не мусово) настати колапс екологічної ніші (і тим самим самознищується носій цієї культури). Тому вкрай важко точно визначити граничну чисельність людей, сукупне антропогенне навантаження («екологічний слід») діяльності яких сумісний з остійним поступом. Однак немає сумніву в тому, що люди доволі впевнено пиляють гілку, на якій сидять. Ідея М. Вакернагеля[6] міряти цю чисельність в умовних гектарах території, біопродуктивність якої достатня для стабільного відтворення необхідного ресурсу для підтримання певної якості життя, дає приблизний орієнтир у визначенні цієї гранично-допустимої чисельності. Проте ключова характеристика — якість життя — в цій моделі сама по собі є проблематичною і в свою чергу прямо залежить від людських якостей людини як культивованої спільнотою структури. Очевидно, що тут безглуздо відштовхувати-ся від фізіологічно-необхідного мінімуму, оскільки в жодному сенсі життя в межах цього мінімуму не може розглядатися як прийнятне з погляду культивованого взірця гідного життя. Ба більше, максимальне наповнення біосфери людьми на фізіологічному мінімумі їх існування неможливе, бо для цього потрібно залучення в обіг такого обсягу ресурсів, яке потребує

діяльності й якостей людей далеких від цього мінімуму. Справа в тім, що енергетична собівартість людини визначається не лише обсягом тих речовин, необхідних для росту й відтворення людського тіла, а й обсягом залучених в підтримання штучних екологічних ніш («середовищ») потоків речовини й енергії. Отож, якщо виключити цей додатковий компонент, ми матимемо орієнтовну граничну чисельність, яка приблизно відповідає добі верхнього палеоліту, оскільки вже тоді, людство досягло свого піку на цьому базовому рівні.

Поточно населення світу становить більше 8,2 млрд. особин, з щорічним перевищенням числа народжених (трохи більше 40 млн особин) над кількістю померлих десь на 20 млн (точні цифри тут не так важливі й у край сумнівно, що хтось, хто їх публікує, справді знає) (Всі дані, я наводжу в цій роботі не становлять новизни і взяті з загально-доступних джерел, тут і надалі, щоб не загроможувати роботу посиланнями див. [18-19; 23-25] для сучасного стану, [26] для палеодемографічних оцінок). Водночас в цілому зростає і енергетична собівартість однієї особини, хоча цей показник сильно різниться на різних територіях, в різних суспільствах. Остійно таке одночасне зростання і кількості особин, і їх енергетичної собівартості можливе лише в умовах розширення екологічної ніші або її ємності, яка істотно перевищує її поточне охоплення. Динаміка чисельності населення світу з початку неоліту до нашого часу являє собою експоненціальне зростання з довгим повільним стартом, однак з одночасним коливанням цієї чисельності зі змінною амплітудою. Це зростання різко прискорилося після XVIII століття. Промислова революція спричинила демографічний вибух: з близько 1 млрд. осіб у 1800 році до 8,2 млрд натеper, тобто за 8 поколінь восьмикратне зростання.

Перехід від збирання-мисливства до відтворювального господарства (неолітична революція) показує подібну сучасній динаміку. Щільність населення в тодішньому переході зросла на порядок: з показника в діапазоні 0,01–0,1 осіб на 1 кв. км. в добу палеоліту до 0,1–1 особин на кв. км. (Сьогодні в середньому орієнтовно понад 60 осіб на кв. км).

Тож за рахунок чого могло відбутися таке карколомно-стрімке двоступеневе зростання чисельності виду, тобто щонайменше на порядок удвічі. (В геологічних масштабах еволюційного процесу період близько 10000 років або 400 поколінь — це миттєвість).

В екологічному контексті людина поєднує одночасно роль консумента I та II порядків, але частково й специфічного сапрофіта. Скотарство можна розглядати як форму ефективної конкуренції з хижаками та особливий різновид симбіозу з консументами I порядку (культивованими свійськими видами тварин), при якій люди створюють кращі умови для розмноження цих видів ціною стабільного вилучення для своїх потреб

частки їх популяції. Фактично життєвий цикл індивідів одного виду пристосовується для потреб іншого (людей). В цілому така система з кількох видів витісняє в екосистемі як консументів I порядку, що не входять до її складу, а відтак і другого (хижаків), в тому числі й тих, для яких люди — джерело живлення. Проте ключовий приріст ємності екологічної ніші та її розширення забезпечило землеробство, в якому людина виконує особливу роль генератора локальних екологічних катастроф (на кшталт пожежі чи повені), утворюючи симбіоз з культивованими рослинами, які фактично займають тим самим нішу «піонерів» (власне, розширюючи цю нішу для всіх решту едифікаторів чи рудеральних видів). При цьому залучаються ті запаси біогеохімічної накопиченої енергії, яка сформована в речовині, вилученої з обігу в зрілих біоценозах, що завершують екологічну сукцесію. Проте запас цієї енергії має свою стелю. Ця стеля й визначається загальною біопродуктивністю території. Однак ефективне освоєння цієї ніші потребує додаткової енергії, якої стають сукупні робочі витрати мускульної сили людей, обсяг яких недостатній при тій щільності населення, яка притаманна мисливцям-збирачам. Таким чином ми маємо приклад позитивного зворотного зв'язку, коли зростання чисельності населення дозволяє створювати умови для подальшого його зростання. Однак досягається це винятково за рахунок перерозподілу біомаси «диких» екосистем на користь штучних, як правило, менш стійких. Землеробство є остійним лише або у доволі вузькій ніші там, де регулярно є притік поживних речовин для росту культивованих рослин (розливи рік з осадом мулу), або коли частка угідь відносно загальної площі невелика, що дозволяє відновлювати родючість ґрунтів просто вилучивши цю ділянку з культури на деякий час. Однак освоєння цих земель тим самим також потребує значних затрат праці, які лімітовані продуктивністю штучних біоценозів.

Другий стрибок у зростанні населення пов'язаний зі своєрідним «допінгом» — залученням в машинне виробництво енергії, накопиченої за мільйони років в минулому біосфери. Доступність цього допінгу опосередкована інтелектуальним проривом, яке забезпечило експериментальне природознавство. При цьому знімаються обмеження мускульної енергії: чим надійніші й продуктивніші машини, тим менше мускульної сили необхідно витрачати для виробництва продуктів харчування і всього того, що необхідне для підтримання життєдіяльності індивіда, але водночас все більше витрат для відтворення машинної «оболонки». Машинне виробництво вже стає не стільки знаряддям, яке доповнює і модифікує тіло людини, додатком людського тіла, скільки сама людина стає компонентом машинного виробництва, технологічних ланцюгів, додатком машин, агрегатом зі своїм набором функцій в цих процесах. Внаслідок цього різко зростає продуктивність праці (й обсяги потоків речовин та енергії, які проходять через штучні екосистеми, залучені в культуру). Зокрема

одночасно розширюється землеробство як екстенсивно (зростає кількість культивованих земель), так і інтенсивно (з одиниці площі виробляється більша сукупна біомаса культивованих видів). Плюс серед культивованих земель зростає частка залучених не у виробництво продуктів харчування й задоволення решти фізіологічних потреб, а у відтворення машинерії. Відповідно цей «плюс» веде до зростання енергетичної собівартості життя особини, яке вже не покриває той обсяг вилученої з екосистеми речовини, при якій вона здатна залишатися збалансовано-стійкою упродовж великої кількості циклів самовідновлення (тобто остійною). Враховуючи, що цей «допінг» вичерпний (орієнтовно в межах двох-трьох наступних поколінь), чисельність людства при решті незмінних умов неодмінно обмежується тією ємністю ніші, яка приблизно відповідає чисельності його в допромислову добу — приблизно 500 млн осіб орієнтовно. Однак поточні параметри демографічної динаміки в розрахунку на ці 2-3 покоління далекі від цієї величини, й очікувана за рахунок процесів відтворення чисельність людства на момент прогнозованого вичерпання енергетичного допінгу десь у 20 разів вища. Зауважимо, що такі коливання чисельності популяції не є чимось унікальним, притаманним лише людям, і лише в цей час. Проте, поза сумнівом, саме в сприйнятті людей різке падіння чисельності населення на порядок за 1-2 покоління видається гуманітарною катастрофою.

Оптимістичні очікування тут ґрунтуються на тому, що, по-перше, фертильність людей знижується по мірі зростання якості життя і загальна чисельність населення вийде спочатку на плато, а далі почне закономірно знижуватися приблизно в тій само динаміці, як і його попередній ріст без якихось катастрофічних масових вимирань й зупиниться на нижньому оптимальному плато; по-друге, що за ці два-три покоління технологічні інновації дозволять обійти поточні обмеження біопродуктивності екосистем зі збереженням (чи й посиленням) їх стійкості, і, по-третє, що запасу міцності глобальної екосистеми вистачить на ці два-три покоління.

Розберемо детальніше кожен з аргументів.

Емпірично сьогодні ми спостерігаємо ту залежність, що сукупна якість життя корелює обернено з народжуваністю і позитивно з тривалістю життя індивіда (точні значення тут, знову ж таки, не важливі). Ця залежність притаманна не лише людям: чим триваліший життєвий цикл особини і чим вища її індивідуальна адаптивність (а й отже чим «кращим» для неї є її середовище життя) — тим менш інтенсивно такі особини розмножуються. Зауважимо, що «сприятливість» зовнішніх умов залежить від якостей організму (а не навпаки): якщо ви здатні завчасно, надійно й ефективно запобігти руйнівним впливам і здобути потрібний ресурс, то якими б не були складними (мінливими) умови вашого життя, вони для вас однаково «хороші», бо ви добре пристосовані, вам жити в таких умовах

легко і приємно. Проте адаптивність індивіда зазвичай ніколи не буває аж настільки високою, що йому легко справлятися з будь-якими викликами. Тому в цілому, чим жорсткішими є умови життя (тобто з високою ймовірністю летальних впливів), тим більш оптимізованим під максимальне розмноження є живий організм. Максимальне розмноження аж ніяк не є «законом» чи якоюсь самодостатньою метою. Воно має сенс тоді, і лише тоді, коли поєднується з максимальною мінливістю онтогенетичної матриці відтворення організму. Ті організми, які оптимізовані таким чином, мають просто об'єктивно вищі шанси вижити в мінливих жорстких умовах, але ціною скорочення життєвого циклу індивіда зі здатністю генерувати більш варіабельний спектр генотипів. Інший спосіб розвитку адаптивного потенціалу полягає в тому, щоби змінювати не онтогенетичну програму відтворення організму, перезапускаючи її «з нуля» і з випадковими змінами, а модифікувати поведінку на основі накопиченої валідної інформації, яка зберігається в пам'яті, тобто перепрограмувати самого індивіда під змінні умови його існування. І ті, в кого більший інтелектуальний потенціал, а значить і більша пластичність поведінки за рахунок генерації варіантів рішень та вибору з них оптимального в деякому віртуальному середовищі, в якому темп подій, які імітують події реального життєвого середовища, вищий, — ті живучіші в тривалому життєвому циклі. Інакше кажучи, щоби накопичувати необхідну інформацію, потрібен час; і ті, в кого цього часу більше, стійкіші, а тим самим і подовжують час свого життя, що робить їх ще живучішими і так далі. Отож підтримка інтелектуального потенціалу стає лімітуючим чинником в тривалості життя, але так само і темпів розмноження, адже переповнення екологічної ніші саме по собі є руйнівним чинником. Тому, на противагу поширеним заблудженням, еволюційний успіх особини не вимірюється кількістю нащадків, які дожили до часу, коли вони самі здатні розмножуватися. Цим мірилом є остійність процесу самовідтворення, а вона не обов'язково вища при вищій фертильності. Інакше кажучи, вид, який здатен стримувати розмноження, може бути успішнішим, ніж той, в кого розмноження нестримне.

Тривалість життя особини певного виду (типова очікувана) тісно корелює з тривалістю ювенільного періоду, а часто і з додатковим батьківським внеском в її життєзабезпечення (тобто живучість тут уже міряється не для окремо особини, а стійкістю батьківського внеску у підтримку потомства, розподіляючи з ним і накопичену інформацію). У людей ця тенденція найвиразніша і екстремальна серед усіх решти тварин. І характерним проявом в історичній динаміці, який ми можемо спостерігати, є як подовження очікуваної тривалості життя окремої особини, так і розтягнутість дитинства, пізній початок розмноження і завершення його раніше, ніж завершення життєвого циклу. Антропологи дотепер задаються питанням і висувують гіпотези еволюційного сенсу менопаузи у жінок, пояснюючи

її, зокрема, додатковим внеском бабусь в забезпечення потомства (тобто літні жінки підвищують свій репродуктивний успіх, дбаючи не лише про своїх дітей, а й про дітей своїх дітей, оскільки тим самим вони сприяють відтворенню генів, які сприяють такій поведінці). Однак це пояснення має істотні вади, оскільки, по-перше, не ясно, чи такі гени взагалі є, і, по-друге, не ясно, чим тут вигідне зміщення на одне покоління, оскільки в дітей точно вища частота певного гена, ніж в онуків, і, по-третє, не ясно в чому відтак переваги бабусиної турботи над кооперацією сестер, які спільно дбають про своє потомство. Однак, якщо ми приймемо за основу вищезазначену загальну закономірність, то цей ефект отримує просте пояснення: менопауза у жінок вигідна тому, що жінки вже не народжують нових дітей, допоки ще не досягли зрілості їх найменші діти, оскільки період їхнього становлення тривалий і потребує збереження батьківського внеску. І чим вищий цей внесок — тим менша кількість народжень.

Відносно висока фертильність жінок в минулому є закономірною з огляду на високу дитячу смертність, однак з усіх цих народжених дітей доживала до репродуктивної зрілості лише невелика частина.

Сучасна демографічна ситуація в світі характеризується неоднорідністю суспільств, які перебувають на різних етапах демографічного переходу: у високорозвинених країнах народжуваність знижується нижче рівня простого відтворення (тобто менше 2,1 дитини в перерахунку на одну жінку репродуктивного віку), з одночасним зростанням очікуваної тривалості життя; у країнах, які дещо відстають у своєму розвитку, зберігається висока народжуваність, однак і очікувана тривалість життя так само зростає, зокрема істотно знижується дитяча смертність. За рахунок цих процесів в найрозвиненіших країнах поступово збільшується частка осіб старшого віку відносно такої молодих, тобто формується обернена вікова піраміда і кожне наступне покоління менше за чисельністю за попереднє. В менш розвинених країнах зберігається широка основа в цій піраміді, яка розширюється за рахунок зниження дитячої смертності. Відповідно, більша кількість молодих жінок входить в репродуктивний вік, що разом зі збільшенням тривалості життя формує передумови наростання хвилі в притоку населення. Однак порівняно з високорозвиненими країнами, які пройшли пік чисельності свого населення, але його приріст був розтягнутий на кілька поколінь більш плавно, в аутсайдерів цей приріст має більш стрибкоподібний характер. Це з необхідністю задає градієнт відповідного перетоку надлишкового населення з одних популяцій в інші.

У деяких суспільствах (найвиразнішим прикладом яких є Україна, але так само і в інших східноєвропейських країнах) падіння народжуваності поєднується з відносно меншим приростом в тривалості життя й одночасним відтоком населення, що веде до стрімкої депопуляції. В Україні

за одне покоління населення скоротилося з понад 50 млн до близько 30 (точні дані відсутні), з незавершеністю цього процесу. Особливістю таких суспільств є те, що на фоні демографічного переходу й сформованістю відповідного способу життя та ментальних установок, вони зіштовхнулися з гострою економічною кризою та соціальними потрясіннями, а Україна ще й з зовнішньою етноцидною агресією. Ці умови формують установку відкладення народження дитини на невизначений термін з поступовим звиканням й соціальним визнанням малодітного чи й бездітного стану як суспільної норми. Проте відкритість ринків праці розвинутіших країн додатково призводить до відтоку переважно працездатного населення й інтеграції цих осіб в інші суспільства. Як наслідок, для найчисельнішої вікової когорти (відносно якої спад чисельності наступного покоління найбільш ризикий) формується зона песимуму, оскільки через кризові умови це покоління не має достатніх заощаджень, а відтворення населення на нижчому рівні звужує обсяг сукупної економічної активності. Але саме ця особливість робить такі суспільства, як українське, своєрідним полігоном для соціальних трансформацій, які визначатимуть загальносвітові тренди в майбутньому.

Окрім цього, і тепер вже ближче до питання щодо власне людських якостей, ці процеси відбуваються на фоні стрімкої трансформації культури, передовсім технологічної її складової. Якщо в минулому і донедавна кілька поколінь вели спосіб життя, який істотно не відрізнявся, а помітні докорінні зміни в культурі проявлялися на дистанції кількох десятків поколінь, то нинішні люди перебувають в умовах, коли в їхньому дитинстві світ був інший, ніж в молодості, а в літньому віці він істотно відрізняється від того, що вони знали в своїй юності. Традиційно старше покоління було носієм мудрості, яку вони передавали своїм наступникам, виконуючи тим самим функцію соціальної пам'яті. Сьогодні ж ми маємо поширену культурну інверсію, коли вже молодші вчать старших, оскільки масштаб і стрімкість змін, які відбуваються, випадають з досвіду значної частини людей. Їхній досвід не дає ґрунту для ефективної дії в новітніх умовах, хоча всі ці зміни спричинені саме в їхньому поколінні. Цей новий досвід для них дезінтегрований. Молодше ж покоління стикається з попередніми новаціями як з даністю, цілісно, в готовому вигляді, й саме так засвоює спосіб життя, який на них ґрунтується. Таким чином попереднє покоління неначе знову «зароджується» і має рекультивуватися. Відтак і перехід від ювенільного до зрілого віку розмивається, оскільки власне соціальна зрілість стає умовною і менше пов'язана чітко з хронологічним віком. Характерна риса людей — тривале дитинство і пізній вступ в репродуктивну фазу — довершується тим, що умовне «дитинство» — час активного засвоєння культурних зразків, навчання — становить в тенденції все життя (в соціальному сенсі).

Іншим характерним проявом цього стає — на фоні зростання тривалості життя — те, що збільшується кількість поколінь, які живуть одночасно, однак самі ці покоління ще й додатково вкорочуються.

Якщо відштовхуватися від фізіологічної статевої зрілості, яка в людей вкладається в розмах варіації десь з 11 до 17 років (сьогодні внаслідок акселерації початок її настає дещо раніше, аніж іще кілька поколінь тому), а народження першої дитини відтерміновується ближче до 30 років в розвинених країнах, то в середньому між початком статевої зрілості та батьківством вкладається приблизно ще такий само проміжок в часі, як від народження до статевої зрілості. В свою чергу, зменшення кількості дітей вкорочує репродуктивний період так, що на фоні зростання тривалості життя, після того, коли діти стають батьками, вміщається ще одне репродуктивне покоління (тобто батьками стають онуки). Однак стрімкість змін в культурі приводить до розриву репродуктивного покоління. Інакше кажучи, коли молоді люди стають батьками (орієнтовно в 28-32 роки), на соціальну арену виходить активне покоління 14-16 років (фактично, в фізіологічному сенсі, доросле), яке виразно емансипується як від своїх батьків, так і від молодих батьків того покоління, яке буде після них через одне. Ці хвили ще більше ускладнюють зв'язок поколінь. Якщо в розвиненому суспільстві очікувана тривалість життя сягає більше 80 років, то фактично в цей термін вкладається 5 поколінь зі своїми характерними ментальними установками і, що важливо, умовами соціалізації. Зрозуміло, що вони аж ніяк не є цілковито відокремленими одне від одного, однак як в цих умовах транслюється культурний досвід — це питання. Зокрема, це створює передумови різкої зміни ідентичності суспільних груп.

Важливо, що культурна динаміка істотно впливає через ментальні установки на готовність народжувати дітей і визначає обриси батьківського внеску. В тій мірі, в якій люди можуть контролювати зачаття, народження дитини унезалежнюється від статевого потягу. Сексуальна і репродуктивна поведінка стають все менш пов'язаними — тренд, який характерний загалом для нашого виду, оскільки секс у людей має розширену функціональність як регулятор соціальних зв'язків і не зводиться тільки до репродукції (певною мірою розмноження є навіть «побічним продуктом» сексуальної активності). І, вочевидь, мотивація батьків — якщо вони обирають батьківський «проект» — лежить в царині відтворення людських якостей, а не простого відтворення.

А оскільки інвестиції в дітей практично не мають економічного змісту як пряма вигода батьків (в переважній більшості), бо сім'я втратила свою початкову суть як господарська одиниця, то народження дитини набуває прос'юмерного характеру, тобто стає виробництвом продукту, який споживає і сам його виробник, але має водночас і обмінну вартість. Найближчим

аналогом такої продукції є наукові знання або мистецькі діїства. Причому кожен з членів спільноти зацікавлений не лише в якостях своїх дітей, але і в культивованих якостях дітей інших батьків. Дитина, таким чином, втрачає тепер статус власності — який діти мали для батьків упродовж сотень поколінь на рівні з худобою, але власності особливої, якій передається статус власника майна і батьківського права за умови виконання батьківської волі. Дитина стає культурним надбанням, безвідносним до права власності; фактично — подарунком. Але тим самим батьківський проєкт конкурує зі споживанням інших надбань і з іншими проєктами. І оскільки батьківський ресурс обмежений, то існує чимало варіантів, коли народження дитини не має високого пріоритету, як надбання вона має незначну цінність і цілком логічним є відмова від цього проєкту як від «неокупного» і надто витратного. І якщо культурна традиція спільноти не зв'язує соціальний статус з наявністю дітей, а особливо з їх простою кількістю, бездітність не стигматизує особу, то і критичне зниження народжуваності стає неминучим.

В минулому рушійною силою народження дітей був статевий потяг з неконтрольованим його наслідком — зачаттям. В умовах відтворювального господарства спільноти, які могли акумулювати більшу кількість робочої мускульної сили (вона ж і військова потуга), отримували конкурентну перевагу. Проте як тільки народження стало контрольованим процесом, а окупність дітей, навпаки, надто непередбачуваною, поруч із наявністю інших джерел доходу, не пов'язаних з дитячою працею, мотиваційно рішення стало надто складним і його компромісний оптимум для більшості жінок — 1 дитина, рідше 2 за деякого збігу умов.

В цьому сенсі прогноз неминучого зниження фертильності по мірі зростання контрольованості зачаття, освіти жінок і наявності в них можливості отримувати надійно дохід самостійно з одночасним зростанням необхідних інвестицій в людський капітал є цілком обґрунтованим.

Проте сьогодні багато суспільств, зокрема й у нас, в Україні, піднімають зворотне питання: стимулювання народжуваності з метою запобігання критичній депопуляції та збереження традиційної структури населення з великою кількістю молодих і малою — старих.

Однак корінь проблеми полягає не в тому, що жінки народжують мало, а що тривалість активного життя диспропорційна загальній його тривалості. Чи можливо якось штучно стимулювати народжуваність?

Очевидно, що єдиним «дієвим» засобом тут може бути повна заборона контрацептивів й поширення будь-якої інформації про регулювання зачаття, формування суспільної нетерпимості й зневаги до бездітних чи малодітних, культ жінки-матері й прямий зв'язок статусу чоловіка з кількістю матерів, якими він опікується. Додатково, народжуваності сприяла б відмова від будь-яких форм соціального захисту для бездітних і зниження

доступу до медичної допомоги для тих, хто втратив працездатність безповоротно, культ евтаназії самотніх літніх. Крім того, зниження загального рівня споживання, спрощення соціальних ролей, створювало б додаткові сприятливі умови для підвищення фертильності, але при умові збереженням необхідної медичної допомоги матерям і новонародженим. Все це разом запустило б процес нового стрімкого демографічного вибуху з наступною екологічною катастрофою, якій передувало б значне економічне зростання. Отож, якщо це і є метою суспільного прогресу, то саме в цьому руслі й треба рухатися. Мені, однак, видається, що ця мета не варта зусиль, чи не так?

На це зазвичай заперечують, що економічні потреби зумовлюють необхідність відтворення значної кількості трудових ресурсів, втрата яких знижує і можливості виробництва, і сукупну купівельну спроможність, що веде до економічного спаду. Окрім того, якщо в одних країнах багато людей, а в інших мало, то ті, де людей багато, врешті-решт поглинуть і завоюють малолюдних. Власне ми і підходимо до основного питання філософії демографії: а скільки людей — це «добре»? Який оптимум чисельності, складу людства і які ті людські якості, які мають бути культивовані при цьому оптимумі?

Тут варто спочатку зосередитися на екологічному аргументі й технологічній можливості розширити біопродуктивність екологічної ніші. Як було зауважено вище, нинішнє людство сидить на енергетичному допінгу запасів, сформованих в минулому біосфери. Й балансує, випробовуючи стійкість глобальної екосистеми. Сам цей допінг зумовлений доступними технологічними рішеннями, але й його ефект — це не лише зростання населення та збільшення антропогенного навантаження на біосферу, а й зростання знань з потенційною можливістю нових технологічних рішень, нового якісного стрибка.

Власне кажучи, у нас немає іншої альтернативи, сподівань на щось, окрім технологічного прогресу. Якщо ми виключаємо як допустимий засіб масове превентивне винищення зайвих людей (хоча б тому, що можливо, вони зовсім не зайві), то у нас стратегічно є дві (неальтернативні) лінії розвитку технологій. Перша, екобіотехнологічна: створення штучних екосистем, стійкіших, аніж нативні, з вищою продуктивністю біомаси. Ця додаткова біомаса може бути генерована лише за рахунок кращого зв'язування енергії Сонця, тобто за рахунок інтенсивнішого фотосинтезу.

Для орієнтиру: від Сонця надходить на рівні верхніх шарів атмосфери Землі 173000 ТВт енергії, з якої асимілюється через фотосинтез бл. 0,05%. Це становить орієнтовно 560000 ТВт/год в рік, що десь утричі більше всієї енергії, яку використовує сучасне людство. Тобто діяльність людства вже співмірна з масштабами потоків енергії у всій біосфері. Сучасний

біореактор з культурою водоростей має продуктивність у 3-10 разів вищу, ніж продуктивність тропічного лісу (найпродуктивніша нативна екосистема). Однак сукупна продуктивність штучних екосистем все одно лімітована матеріальними ресурсами. Виходячи з цього немає підстав припускати виправдане істотне зростання чисельності населення Землі з одночасним зростанням рівня споживання. І немає жодного сенсу розглядати збільшення кількості людей як цінність саму по собі. В цьому зв'язку наروщування контролюваного людьми потоку енергії також не зрозуміло якими цілями може виправдовуватися.

Таким чином оптимальним сценарієм екологічної остійності та підвищення якості життя як стратегічних цілей збалансованого розвитку є поєднання 5 підходів:

1) Обмеження чисельності людства, що дає можливість зменшити екологічний слід та замкнути цикли переробки та регенерації;

2) Обмеживши тим самим втручання в біосферу, залишаючи від 30 до 50% екосистем в стані, близькому до нативного, що за рахунок збереження біорозмаїття та глобальних циклів речовин підтримує буферну ємність біосфери, яка надійно гасить ризиковане антропогенне навантаження за рахунок саморегуляції і залишає людям достатній простір адаптивного маневру при природних змінах;

3) Забезпечуючи деяке підвищення асиміляції сонячної енергії (реалістично удвічі) за рахунок штучних агробіоценозів та біореакторів плюс використання сонячної енергії як джерела електрогенерації й прямого обігріву;

4) Знижуючи сукупну енергозатратність способу життя людей, переважно за рахунок зниження марнотратства, заміщуючи культуру інтенсивної замінюваності вжиткових речей їх аналогами для тривалого використання, та високим ступенем повторної переробки використаних сировинних ресурсів;

5) Шляхом дизайну екозбалансованих культурних ландшафтів.

Ця стратегія — краще менше, але краще — не орієнтована на максимізацію виробництва й економічне зростання, а на максимізацію параметрів якості життя людини та її якостей, які сприяють цьому. Отож ми прямо тепер демографічну проблему конвертуємо в питання відтворення оптимальної кількості людей з певними людськими якостями, які забезпечують стійкість людей як виду сукупно з екосистемами, які люди підтримують в культурі.

Друга лінія розвитку виглядає більш фантастичною, але технологічно вона не позбавлена реалістичності. Кажучи про відтворення людей, ми допоки мали на увазі людей теперішнього біологічного виду як деякої

даності, яка є константою. Зокрема це передбачає сталість потоку речовин, залучених в онтогенез, сталість тривалості життя, сталість інтелектуального потенціалу. Все, що ми обговорювали допоки, стосувалося лише екологічного контексту — рамок життєвого середовища й зв'язків у екосистемі, але відносно виду, який не змінюється. При цьому фантазії щодо виходу людства за межі земної біосфери залишатимуться лише фантазіями, якщо людство обмежене наявними тілами. Вихід за межі Землі (стратегічно) — це передовсім вихід за обмеження людського тіла. Однак сьогодні більш-менш реалістично ми можемо тут спробувати оцінити перспективи в демографічному контексті розвитку технологій регенерації тіла й, відповідно, продовження тривалості життя та видозмін за рахунок генної інженерії, тобто євгенічного дизайну. Окрім того, можливі модифікації за рахунок нейроінтерфейсів доступу до ресурсів штучного інтелекту та розширеного моніторингу власного стану.

На сьогодні вже немає сумніву в тому, що за рахунок способу життя (режиму харчування, характеру фізичної активності, медичного забезпечення) досягнути істотного збільшення тривалості життя неможливо: організм людини «спроєктований» як самознищувана конструкція, з обмеженим ресурсом регенерації. Орієнтуючись на весь комплекс доступних даних, я би цю популяційну межу (граничних можливостей) сформулював би так: три чверті народжених при мінімальній дитячій смертності зберігає повну працездатність й залишаються функціонально здоровими до віку 75 років (сьогодні, в найрозвиненіших країнах, ця частка коливається в межах 35-50% серед жінок і 25-40% серед чоловіків), 80% доживає до віку 90+ (наразі 30-40% і 15-25% для жінок і чоловіків відповідно); проте конструктивний ресурс людського організму варіює в діапазоні індивідуальних відмінностей в межах норми в діапазоні 90-105 років. Після 105 років смертність набуває ймовірного характеру, подібного до експоненційного процесу з постійним ризиком (своєрідне верхнє «біологічне плато»), що добре моделюється в рамках стохастичних процесів типу Пуассона чи експоненційного з розподілом часу до події.

Очевидно, що досягнення цієї стелі можливе лише шляхом істотного підвищення доступності медичного забезпечення та інноваційного прориву в ньому. А вихід за ці межі — виключно шляхом докорінного «перепрограмування» геному й розвинутих технологій регенерації пошкоджених органів. Як перше, так і друге, впирається у відсутність поки що повного розуміння роботи організму як цілісної системи і, головне, відтворюваної моделі онтогенезу на епігенетичному рівні.

Однак стратегічно саме ця модель (без фантазій на тему «вічного життя») знімає питання негативних наслідків низької народжуваності: власне, подовження тривалості активного життя удвічі рівнозначне народженню

ще однієї дитини. Проте мотиваційно фокус турботи зміщується не на «наступні покоління», а на тих, хто вже живе і хоче жити. Така життєлюбива етика орієнтує не на відповідальність про якісь майбутні покоління, а на пошук рішень «для себе і своїх». Однак кожне зі знайдених рішень автоматично конвертується в можливість для майбутніх поколінь без власних жертв.

Іншим істотним аспектом розуміння критеріїв оптимальної чисельності населення є вичерпання потенціалу економічного зростання як засобу росту благополуччя і якості життя індивіда. Інакше кажучи, починаючи з деякого порогового рівня, сукупна господарська активність, навіть якщо вона веде до значного росту доходів на душу населення і відповідного обсягу споживання, дуже мало або й зовсім не позначається на якості життя ні в об'єктивованих вимірах, ні в суб'єктивному «щасті» як такому []. Сучасний рівень розвитку продуктивних сил вже такий, що він при деякому «справедливому» розподілі вироблених благ дає можливість вповні задовольнити розумні потреби людей. Подальше економічне зростання лише збільшує антропогенне навантаження на довкілля й супутні екологічні ризики. Окрім того воно надмірно загострює конкуренцію, яка стає радше виснажливою і провокує конфлікти, аніж спонукає до гармонійного розвитку. І хоча критерій справедливості при розподілі благ, як і ті потреби, які можуть трактуватися як «розумні», залежить від розуміння того, що є гідним людини життям і уявлень про належні людські якості, однак напевно чи існує модель споживання в парадигмі якості життя, при якій економічне зростання може розглядатися як самоціль.

Це добре видно, порівнюючи рівень доходу в різних країнах і зіставляючи ту якість життя, яка набувається при цьому. Пересічно американець має дохід удесятеро, а поляк у п'ятеро вищий, аніж українець. Однак напевно чи можна осмислено говорити, що за якимось критерієм якість життя американця удесятеро вища від такого в українця і удвічі вища від польського. Економічне зростання з деякого рівня стає суто марнотратним. І в цьому сенсі, всупереч поширеним переконанням, немає потреби в додаткових трудових ресурсах; виробництво лише мультиплікується, але не створює нову вищу якість життя пропорційно приросту населення. Інакше кажучи, ріст населення закономірно стимулює економічне зростання і збільшує обсяги споживання, але не якість життя в натуральному його вираженні. Ця якість зростає переважно за рахунок технологічних проривів, однак очікувана частота їх не є прямо пропорційною обсягам масового виробництва. Отож потребує переосмислення критерій економічно доцільної чисельності населення, розуміючи його так, що при цій чисельності рівень продуктивних сил вповні забезпечує деяку орієнтовну якість життя. При цьому ключовим аспектом є здатність суспільства підтримувати максимально

можливу концентрацію людських ресурсів для забезпечення рівня фундаментальних досліджень та пошуку кращих технологічних рішень.

Інакше кажучи, доцільною є наближена до мінімальної та кількість населення, яка здатна утримувати «критичну масу» людського потенціалу для інтелектуальних проривів. Це прямо акцентує суть демографічної політики спрямованої не на корекцію чисельності населення як такої, а на підтримання екологічного сліду в межах максимально можливої стійкості екосистеми з відтворенням людського капіталу, достатнього для підтримання чи розвитку якості життя. Обидва цих аспекти — якість життя і людські якості — концептуально тісно ув'язані; і обидва вони також тісно пов'язані з умовами проривного технологічного розвитку. Усе це вимагає нової логіки демографічної політики, в центрі якої — не нарощування чисельності населення (чи, навпаки, його обмеження), а забезпечення балансу між екологічною стійкістю, людським потенціалом і якістю життя. Далі розглянемо, як ці елементи взаємодіють між собою.

Орієнтація на мінімально можливу чисельність населення може видаватися дивною і невизначеною по суті. Тут доречним буде запропонувати для розбору утворювану модель. Уявімо собі озеро з чистою господарською продуктивністю 10 т риби в рік, і рибака, потреби якого вповні забезпечує вилов 1 т риби. Окрім нього, озеро могло б прогодувати ще 9 рибаків, не порушуючи відтворення популяції цих риб (приймаючи, що потреби кожного рибалки ідентичні). Чи зацікавлений перший рибак в існуванні інших?

Оскільки взаємодія з ними позбавлена кооперативного ефекту (він і так має все, що йому потрібно; в цій моделі — утворювано, зводячи «все» до риби), то в інших рибалках він не зацікавлений. Однак і конфлікт з прибулими також не в його інтересах, оскільки він несе лише ризики, які не компенсуються вигодами. Його розумне ставлення можна охарактеризувати як терпиме до прибульців. Проте коли кількість рибалок зростає до тієї межі, коли вичерпується ємність ніші, це хоча й не обмежує кожного з десяти в їхніх потребах — всі мають стільки, скільки хочуть — але породжує прихований ризик. Оскільки продуктивність озера може коливатися через непередбачувані чинники, то відхилення її в бік зростання ресурсу не несе в собі вигоди, а от в бік його падіння — підриває добробут кожного. Отож, чим більше запасу (невикористовуваного ресурсу) — тим надійнішим є забезпечення потреб навіть в разі відносно рідкісних, але істотних коливань його обсягу. Тому поява другого рибака створює потенційно вигідну коаліцію їх проти третього, тобто породжує деякий кооперативний ефект. Проте цей ефект посилиться, якщо інкорпорувати до себе третього, розраховуючи, що втрьох легше позбутися четвертого. І так далі. Але на кожному такті тут вигода знижується й додатково росте, починаючи з трьох, ризик формування альтернативної коаліції. Тому кожен наступний водночас і

менш бажаний з погляду всіх решти разом, навіть якщо його поява ще не обмежує в обсягах доступного блага жодного з тих, хто прийшов першим. І ця установка розумна: не доцільно випробовувати на міцність джерело ресурсу. Отож, якщо появи кожного наступного рибалки попередні можуть запобігти, то це варто робити кооперативно.

Однак в умовах близьких до вичерпання ніші, коли вже є 9 чи 10 рибалок, а особливо, коли їх стає більше, ніж дозволяє ємність ніші, і кожен з них обмежує в задоволенні потреб інших, коаліція нетерпимих запускає конфлікт одних проти інших, в якому кожна зі сторін прагне збільшити свою чисельність, але не може це зробити шляхом консолідації кооперативного ефекту (бо в ньому нема вигоди — ніша переповнена). Таким чином приріст учасників стає мотивований бажанням позбутися інших користувачів. Але оскільки кожна з коаліцій робить те саме (і боїться програти конкуренту), всі разом стратегічно програють; і немає раціонального способу розв'язати це протиріччя без перевизначення «правил гри». Однак в будь-якому випадку, демографічна гонка озброєнь — повертаючись прямо до проблеми пошуку оптимальної чисельності населення через моделювання його складу — веде до деструктивної ескалації конфлікту.

По суті для запобігання колапсу потрібно або знайти спосіб розширити нішу (технологічний прорив), або знайти спосіб кооперації, який спрямований саме на стримування демографічної гонки озброєнь, оскільки кожен наступний крок в ній лише погіршує становище. А найкраще і те, і друге, що в цій парадигмі і означає орієнтацію на мінімально можливу за даних умов чисельність населення, орієнтуючись не на необхідність підтримувати деструктивне економічне зростання, а на підтримання критичної маси інтелектуального потенціалу, що хоч і не гарантує, але підвищує ймовірність евристичних технологічних рішень, які можуть бути конвертовані в якість життя. При цьому чисельність населення може навіть і зростати, якщо його якість забезпечує той кооперативний ефект, який уможливорюється технологічним проривом. В цьому сенсі підтримка інтелектуального потенціалу вигідна навіть якщо «ставка не зіграє». Цей потенціал виконує ту саму роль, що й буферна ємність екосистеми, збереження якого стратегічно вигідніше переваг в конкурентному економічному зростанні.

Тоді цивілізаційна остійність — це не питання забезпечення виживання максимальної чисельності населення, а питання підтримки мінімально необхідної критичної маси високоякісних людських взаємодій, що здатні породжувати технології та соціальні рішення, які запобігають виходу системи за межі остійної рівноваги. При цьому оптимальна чисельність населення не є сталою величиною, а динамічною характеристикою збалансованої соціальної системи, похідною від якісних властивостей її складових.

Отож тепер питання зводиться до спроб визначити, що таке «людські якості», культура яких максмізує остійність цивілізації, як «якість життя» пов'язана з технологіями; як демографічна структура (і не лише чисельність) впливає на інноваційний потенціал і яка чисельність населення з огляду на екологічні обмеження достатня для підтримки цього потенціалу. Коло цих питань задає дослідницьку програму філософії демографії тепер вже в прикладних вимірах.

В прикладному сенсі будь-яка проблема має суб'єкта з його інтересами та обмеженнями; і такого суб'єкта як «людство в цілому» не існує. Натомість наявне коло гравців з суперечливими позиціями й істотна неоднорідність умов і відповідних запитів, в яких визначаються конкретизовані цілі. Аналіз цих прикладних аспектів виходить за межі цієї статті, на завершення якої, не повторюючи сказаного, експлікуємо висновки, що стосуються рамки тих людських якостей, які визначають критерій оптимуму чисельності населення (скільки людей потрібно і бажано).

Висновки

1. Оскільки остійність екосистеми є необхідною умовою поступу, то вона є найвищим пріоритетом відносно всіх решту параметрів і найліпше цьому критерію задовольняє не гранично можлива кількість людей, а далека від цієї межі.

2. З точки зору господарських практик, економічне зростання як самоціль є контрпродуктивною стратегією, а тільки в тих обсягах, які підтримують найвищу якість життя.

3. Для підтримки цієї якості потрібна деяка достатня кількість продуктивних сил, що відповідає тій кількості людей, які здатні виконати обсяг відповідних робіт і забезпечити кооперативний ефект. Чим вища продуктивність праці і вищий рівень людського та соціального капіталу, тим менша ця мінімальна чисельність.

4. Якість життя в розвитку визначається не стільки кількістю виробленого продукту (кількість понад міру в нову якість ніколи не переходить), скільки технологічними проривами, які зумовлені переважно внутрішніми процесами в спільноті, яка є носієм інтелектуального потенціалу; логічно, що чисельність цієї спільноти і є критеріальною;

5. Найкращим мірилом якості життя є тривалість періоду високої інтелектуальної продуктивності в життєвому циклі особини; відповідно продовження життя є граничною цінністю життєлюбної етики, в якій збереження біорозмаїття узгоджується з найвищим пріоритетом в особистих устремліннях заради власного блага;

6. Чим більше можливостей в репродуктивних технологіях і технологіях регенерації організму, тим ширші рамки життєвого циклу, а цілі

евгенічного дизайну збігаються як щодо самих себе, так і для наступних поколінь; причому тривалість життя є компенсацією фертильності;

7. Збалансованою по чисельності населення система стає тоді, коли приріст цієї чисельності виправданий очікуваним приростом кооперативним ефекту щодо якості життя. І оскільки критерії цієї якості перевизначаються по ходу технологічного розвитку, то єдиним універсальним критерієм оптимуму її є підтримання критичної маси інтелектуального потенціалу при мінімізації екологічного сліду.

Список літератури / References

1. Ehrlich, P.R. (1998) *The Population Bomb (Revised)*, Sierra Club/Ballantine Books. 226 p.
2. Daily, G. C., Ehrlich, A. H., & Ehrlich, P. R. (1994). Optimum human population size. *Population and Environment*, 15 (6), 469–475. <https://doi.org/10.1007/BF02211719>
3. Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Behrens, W. W. (1972). *The limits to growth: A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind*. Universe Books.
4. Peccei, A. (1977). *The human quality*. Pergamon Press. 236 p.
5. Wackernagel, M., & Rees, W. E. (1996). *Our ecological footprint: Reducing human impact on the Earth*. New Society Publishers.
6. Wackernagel, M., Lin, D., Evans, M., Hanscom, L., & Raven, P. (2019). Defying the footprint oracle: Implications of country resource trends. *Sustainability*, 11 (7), 2164. <https://doi.org/10.3390/su11072164>
7. Wackernagel, M., & Beyers, B. (2025). *Ecological footprint: Managing our biocapacity budget*. New Society Publishers.
8. Dasgupta, P. (2021). Population, ecological footprint and the sustainable development goals. *Environmental and Resource Economics*, 79, 1–17. <https://doi.org/10.1007/s10640-021-00595-5>
9. Du, J. (2024). Balancing Growth and Sustainability: Exploring the Optimal Global Population. *Journal of World Economy*, 3 (3), 60–67.
10. Easterlin, R. A. (2010). *Happiness, growth, and the life cycle*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/bl/9780199592846.001.0001>
11. Easterlin, R. A. (1974). Does economic growth improve the human lot
12. Some empirical evidence. In P. A. David & M. W. Reder (Eds.), *Nations and households in economic growth: Essays in honor of Moses Abramovitz* (pp. 89–125). Academic Press.
13. Lin, B., & Xu, B. (2019). Linking economic growth and ecological footprint through human capital and urbanization: Evidence from

- China. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 35449–35463. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-06675-0>
14. Saqib, N., Wang, Z., & Zhang, Y. (2023). The impact of high-quality development on ecological footprint: An empirical analysis. *Journal of Cleaner Production*, 382, 135–147. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.135147>
 15. Samways, D. (2024). Population Dynamics, Economic Growth and Planetary Boundaries. *The Journal of Population and Sustainability*, 8 (2), 5–14.
 16. Ulucak, R., & Bilgili, F. (2018). A reinvestigation of EKC hypothesis: A panel quantile regression approach for ecological footprint. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 14068–14084. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-1689-2>
 17. Roser, M. (2023). Demographic transition: Why is rapid population growth a temporary phenomenon
 18. UNFPA. (2024). Demographic Change and Sustainability. United Nations Population Fund.
 19. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2022). *World Population Prospects 2022*.
 20. Kolk, M. (2022). Demographic theory and population ethics. In G. Arrhenius (Ed.), *The Oxford Handbook of Population Ethics* (pp. 468–489). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190907686.013.4>
 21. Mulgan, T. (2006). *Future people: A moderate consequentialist account of our obligations to future generations*. Oxford University Press. 320 p.
 22. Wareham, C. (2016). The Transhumanist Prospect: Developing Technology to Extend the Human Lifespan. In: Scarre, G. (eds) *The Palgrave Handbook of the Philosophy of Aging*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/978-1-137-39356-2_28
 23. UNDP (2024). *Human Development Report 2023/24: Breaking the Gridlock*.
 24. Our World in Data. Retrieved from <https://ourworldindata.org/demographic-transition> Our World in Data
 25. World Bank. (n.d.). *World Development Indicators*. The World Bank. Retrieved May 15, 2025, from <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
 26. Hoppa, R. D., & Vaupel, J. W. (Eds.). (2002). *Paleodemography: Age Distributions from Skeletal Samples*. Cambridge University Press.

Vadym Derkach

PhD in Philosophy, Associate Professor

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-0123-3637>

e-mail: vadym_derkach@kneu.edu.ua

THE PHILOSOPHY OF DEMOGRAPHY: A COMPREHENSIVE INQUIRY INTO POPULATION REPRODUCTION THROUGH THE LENS OF CULTURE AND HUMAN QUALITIES

Abstract

This article offers a philosophical reconsideration of demographic phenomena, extending the discourse beyond purely quantitative parameters to encompass the evaluative dimensions of human reproduction. The analysis addresses ecological constraints, reproductive autonomy, the cultural inversion in intergenerational relations, transhumanism, and the notion of a “life-affirming ethics.” The methodological approach combines conceptual analysis with scenario modeling.

The author introduces a paradigm in which the optimal population size is assessed not in terms of absolute numbers but through the qualitative composition of the population, viewed within the framework of sustainable civilizational progress. Central to this paradigm is the identification of a critical minimum—an irreducible demographic threshold required to maintain a population capable of sustaining the cognitive and technological conditions necessary for further breakthroughs and for preserving a meaningful quality of life.

It is argued that economic growth cannot serve as an adequate justification for population expansion, and that per capita income ceases to be a relevant metric of well-being once a certain threshold has been surpassed. Instead, the principal criterion for quality of life is posited to be the duration of the intellectually productive phase within the human life cycle.

Accordingly, improvements in this quality are linked to technological advances that promise to simultaneously reduce the ecological footprint and optimize population size under conditions of low fertility and extended longevity. The article thus challenges conventional demographic assumptions and advocates for a normative reorientation grounded in the philosophical evaluation of human potential and cultural evolution.

Keywords: demography, morality, sustainability, human qualities, transhumanism, reproductive freedom, quality of life.

Стаття надійшла до редакції 10.02.25

© Деркач В. Л., 2025

Малишена Юлія Олегівна

Кандидат філософських наук,

асистент кафедри теоретичної і практичної філософії

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-3885-0724>

e-mail: y.malishena@gmail.com

ДИСКУСІЙНІСТЬ СОЦІАЛЬНОЇ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ

Резюме

Стаття присвячена поглибленню тенденцій формування соціальної епістемології. Уточнено поняття «соціальна епістемологія» як один із нових підходів до аналізу соціальної реальності та соціальних чинників людського пізнання та знання. Окреслено суттєві розходження у залежності від того, як розуміється «соціальне» з точки зору його впливу на процеси отримання, обґрунтування і поширення знання, тобто основні складові процесу пізнання. Представлено перспективний дослідницький вектор практичного втілення соціальної епістемології на рівні інституційних систем. Зазначено, що епістемологія соціальна, оскільки зосереджена на соціальних практиках і інститутах та їх епістемічних впливах на істинноціннісні переконання знавців. Обґрунтовано, що соціальне – це сфера між знавцями, яка обумовлює ситуацію обґрунтованого прийняття когнітивним агентом тверджень та ідей інших агентів, колективних агентів, систем та інституцій.

Досліджено мету соціальної епістемології як галузі філософського дослідження, яка тяжіє до усунення дисбалансу, акцентуючи саме на соціальній взаємодії, соціальній системі, та їхньому впливі на епістемологічну проблематику, на відміну від тенденцій традиційної епістемології, де акцентовано на індивідуалістичному, замість вказаного соціального. Виявлено важливим визначати галузь саме через таке протиставлення соціальними епістемологами.

Ключові слова: епістемологія; соціальна епістемологія; знання; пізнання; соціальне; теоретичне значення соціальної епістемології; практичне значення соціальної епістемології; система; інституція.

Вступ

Започаткування досліджень із соціальної епістемології уводить коло відправних питань щодо базових понять, проблематики, методів. З якими труднощами зустрічається науковець, який уводить новий напрям досліджень до кола вітчизняних?

По-перше, зі складністю перекладу англomовних текстів. По-друге, з необхідністю виокремлення змісту понять соціальної епістемології з урахуванням різних словників. Соціальна епістемологія включає різні проекти і тенденції, охоплення яких приводить до внутрішньої дискусії між ними. СENS цієї дискусії складає сутність соціальної епістемології.

Мета дослідження – проаналізувати яким чином можна застосовувати соціальну епістемологію на рівні інституцій та систем.

Методи дослідження

Методологічною основою став комплекс дослідницьких методів і підходів: шляхом порівняння, екстраполяції, експлікації прояснено вплив основоположних принципів класичної епістемології на формування проблематики і завдань соціальної епістемології. Герменевтичний метод застосований для виявлення сенсів, інтенцій, тенденцій і можливостей не-класичних проектів соціальної епістемології. Комплексний характер взаємодії вищезначених підходів сприяв узагальненню і систематизації дослідницьких матеріалів.

Результати дослідження

Соціальна епістемологія – це нове поняття для української філософії. Пізнання соціального завжди було в центрі філософії, тому не є незнаним предметом дослідження. Тож яке обґрунтування новизни предмету, що змушує використовувати такий термін, як соціальна епістемологія? Довести наявність дійсно філософських напрацювань соціальної епістемології складніше з огляду на те, що ця галузь дуже широка, міждисциплінарна та включає емпіричні дисципліни. Яка частина соціальної епістемології є філософською? В чому сильні сторони соціальної епістемології з точки зору філософії? Соціальна епістемологія не суто філософська дисципліна, і не просто прикладна дисципліна, і не просто загальна методологія соціо-гуманітарного пізнання. Тож, треба розділити, де та які її частини представлені.

Інше бачення вимальовується, якщо погодитися з тим, що соціальна епістемологія ближча до соціології (Д. Блур, С.Фулер). Це проявляється в тому, що філософія використовується як міждисциплінарна мета-методологія.

Процес та результат пізнання це дві області, об'єднані соціальною епістемологією. Політика знання – ключова практична діяльність соціальної епістемології, означена як безперервна та постійно актуалізована. Як зазначає Фулер, її суть – менеджмент знання, коли знання виступає суспільним благом, продуктом, який ми отримуємо внаслідок діяльності університету в його класичному розумінні як єдності навчання і наукового дослідження [1, р. 289].

Варто пригадати, що проблематика й теоретичні узагальнення соціальної епістемології почали формуватися лише кілька десятиріч тому, а їхнє підґрунтя складає особливий характер відношення пізнання і соціального контексту. У широкому розумінні соціальну епістемологію визначають як одну з сучасних тенденцій, яка дозволяє по-новому зрозуміти епістемологічну проблематику. Новизна й ключова риса галузі за визначенням соціальних епістемологів: межі досліджень соціальної епістемології охоплюють шляхи концептуалізації знання як результату процесів не лише епістемологічних, а й соціальних. Тому не традиційне вилучення, а навпаки, залучення соціального в епістемологічну проблематику є необхідним для подальших розвідок.

Концептуальні й теоретичні засади соціальної епістемології (напряцювання англо-американської епістемології, соціології знання і філософії науки) вплинули на те, що існують різні форми епістемічної соціальності, а звідси – й різні шляхи, якими знання стає соціальним або спричинює появу соціального, тобто його продукує. Якщо вдатися до назв концепцій, то і вони різнитимуться: веритизм та релаєбілізм Е.Голдмана, когнітивна соціологія Д.Блур, соціальна епістемологія та менеджмент знання С.Фулера, комунітаристська епістемологія М.Куша, соціальний емпіризм М. Соломон, критичний контекстуальний емпіризм Х.Лонжіно.

Найчастіше запитання викликає соціальна природа знання. Цілком слушно сказати про три-аспектне розуміння соціального в межах соціальної епістемології: інтерперсональна комунікація, колективна комунікація, інституційна комунікація.

На думку дослідників, інтерперсональний аспект стосується як впливу знавців в умовах відмінних переконань, так і впливу експертів зі знання на формування нових переконань (соціальним є свідчення, якщо воно стосується актів комунікації з іншими). Колективний аспект стосується визнання існування колективних агентів, які здійснюють судження від імені всіх членів, а також характерних їм рис. Інституційний аспект стосується визнання епістемічного впливу спільноти й суспільства, систем та інституцій на інтелектуальні результати окремих агентів. Соціальні системи можуть впливати на епістемічні результати, через вплив на соціальне свідчення, з яким стикається індивід та колективний агент [2].

Попередні дослідження розкривали більш детально дві перші складові соціального. Щодо дійсного, то воно зосереджене на третій складовій розуміння соціального. Та є відповіддю на питання, яке значення інституції та системи для соціальної епістемології.

Один із способів, у який це можна здійснити – концепція Елвіна Голдмана, що позначається як веритистська соціальна епістемологія, яка спрямована на пошук практик та інституцій, які якнайкраще сприяють знанню. Позиція автора має суттєвий практичний доробок і використовується в соціальних сферах, щонайменше, таких як освіта та політика [3, р. 101].

Е. Голдман – класик епістемології, аналітичної традиції, і не тільки аналітичної (перехід до соціальної епістемології), запропонував реліабілізм як стратегію обґрунтування знання, що має специфіку порівняно з інтерналістськими стратегіями. Екстерналізм реліабілізму в тому, що ми покладаємося на віру, авторитет іншого, теорію найкращого пояснення в науці, коли вона не має власного обґрунтування, але спрацьовує. Така позиція викликає велику кількість критики за неостаточність її обґрунтованості, доведеності.

За мету дослідження Голдман бере мету епістемології, а її мета – це істина. В цьому сенсі, наша підтримка реліабілістських процесів пізнання, в контексті соціальної епістемології, передбачає важливість врахування і знання, і пізнання, як процесу набуття знання. Процес набуття знання стає центральним для галузі соціальної епістемології, тому і йдеться про те, щоб змінити знавця і індивіда на групу, колектив або спільноту. Чи можна сказати, що соціальна епістемологія, на відміну від інших епістемологій відрізняється тим, що той, хто пізнає – це група, колектив або спільнота, що йдеться про раціональність в колективному сенсі, спільну раціональність?

Відповідь ствердна, але не вичерпна.

Дискусійний характер концепту «колективний агент пізнання» в тому, що не всі групи формують колективні переконання та, що жодна агрегативна процедура, яка генерує колективне переконання на основі індивідуальних, не враховує останні повністю.

Слід додати таку проблему, як експертиза, визнання авторитетності, про те, як ми виносимо вердикт про те, що щось знання, а щось не знання, щось істина, а щось не істина. Тому тут специфічна методологія і стиль. Тож, альтернативність і цікавий характер соціальної епістемології, порівняно з іншими альтернативними теоріями чи тенденціями ще й в тому, що тут акцент робиться не стільки на психо- чи нейрофізіологічних процесах, що залучаються в процес пізнання, а на соціальності, соціальній залученості пізнання. У зв'язку з цим плідною постає тема переосмислення суб'єкта і суб'єктивності, не тільки в термінах інтерсуб'єктивності, спільнотності,

колективності, колективності і груп, колективної раціональності, колективного знавця, колективного пізнання – може бути об'єктом критичного переосмислення, бо йдеться про певну спільнотну залученість цієї групи, це група не просто як колектив, сума індивідів, а спільність між ними. Визнання імпліцитно знання, на яке ми покладаємося поза контекстом, із середини, що є основою. Спроможність знання – успішність, цінність.

Як це відбувається на практиці? Що дає нам можливість виправдано вірити свідченню, якщо звучить сигнал повітряної тривоги?

Віра цьому свідченню в подальшому будується на попередніх доказах загальної надійності мовця, та спочатку людина сприймає і виконує настанови без доказів.

Розширюючи визначення соціальної практики А. Голдмана, стало зрозуміло, що остання постає інструментом соціальної епістемології. Соціальна практика змінює статус переконання. Якщо це освітня соціальна практика, то вона забезпечує організацію і передачу знання, стимулюючи середовища інтересу до самостійного пізнання, співпраці та критичного мислення.

Щоб збільшити ступінь активності учасників освітнього процесу, з урахуванням сучасних умов, має сенс створювати стимулюючі середовища, які заохочують до навчання і відпрацювання отриманих навичок, та спрямовують допитливість до істини (застосування соціо-епістемологічної практики в освіті).

Щоб задіяти інтерес студента у структурі епістемічної соціальної практики стосовно фундаментального й теоретичного знання, про яке йому заздалегідь нічого не відомо, теж є рекомендації автора. З точки зору Голдмана, є певна освітня база, а також «мультикультурність». Остання залишає відкритою можливість викладання бази знань в різний час і в різних місцях. Тобто пропорція справжніх цінностей може бути різною в будь-який час, але сама по собі істина залишається незмінною. Це абсолютно сумісно з ідеєю про особливий набір істинного знання, яке має бути вивчене відносно місцевої культури і освітніх основ у певних контекстах. Освіта – це культурна ніша, яка має навчати істинному знанню, в той час, як освіта в різних культурах має давати різний набір істин, що визначається особливістю епістемічних практик. Курси на вибір та матеріальна винагорода (стипендії, гранти, працевлаштування) збільшують інтерес студента (задіювання отриманого знання в подальшому).

За однією із типологій, в межах соціальної епістемології виділяють три гілки соціально-епістемологічних досліджень: свідчення та незгода; природа та епістемологія колективних агентів; інституції та системи (раніше ми згадували про інтерсуб'єктивну, колективну, інституційну

комунікацію). Третя гілка соціальної епістемології, що розглядає інституції та системи – це велика область досліджень, що включає в себе соціальну епістемологію науки, зв'язок демократії з соціальною епістемологією, зв'язок істини, свободи слова та мережі Інтернет, зв'язок істини і права та моральну соціальну епістемологію [2].

Звідси, можна сказати про такі інституції чи системи, як наука, демократія, мережа Інтернет, право, мораль.

Демократичні процедури можна розглядати як засоби для агрегування індивідуальних переконань у колективні. Який кандидат найкраще служитиме спільним інтересам?

Правило більшості на демократичних виборах можна розглядати як процедуру агрегування індивідуальних переконань у колективні судження щодо цих фактів. Соціальна епістемологія демократії досліджує, наскільки добре такі демократичні процедури та інституції епістемічно впливові.

Представлення соціальної епістемології підводить нас до того, що у зв'язку з соціальним виникає додаткове завдання: розрізнити соціально-політичне-публічне-комунікативне [4, с. 15].

Демократія зазвичай асоціюється з рівністю в голосуванні, та вона не є найкращою схемою з чисто епістемічної точки зору чи вищою політичною системою, а лише з точки зору того, як прийняти чисто епістемічне рішення, щоб бути до кінця політично вмотивованим. В контексті політики, групові обговорення можна помітити в визначенні стадії, що передують голосуванню. Це стадія, на якій голосуючі формують персональні політичні погляди, шляхом обговорення чи обміну перспективами і аргументами один з одним [5-6].

Хочемо звернути увагу на наступне розрізнення. Головна проблема визначити, який вид обговорення, обґрунтування і міркування застосовано. Для відповіді слід звернутися до «традиційного розрізнення між теоретичним і практичним обґрунтуванням. Хоч не існує консенсусу, як визначити цю характеристику. Власне кажучи, практичне обґрунтування має на меті прийняття рішення, вибору, наміру про те, що робити, в той час, як теоретичне обґрунтування прагне сформулювати рішення чи розгляд того, чому довіряти. Відмінні також передумови. Теоретичне обґрунтування про всі переконання (когнітивний стан справ), в той час, як практичне обґрунтування про головне, в першу чергу наміри, пов'язані із станами бажання чи преференції. У колективному практичному обговоренні має бути наявним «ми-намір», як підтвердження членства в групі. Займаючись груповим обговоренням політичного характеру, часто, чи характерно, це справа практики, швидше ніж теорії. Багато з того, що кажуть політики своєму електорату є перестороги, повчання: зробити так, планувати і здійснити

те. Сумнівно, чи подібні аргументи, дискурси, повчання епістемічні (хоча такими є їх передумови). Звісно, ми говоримо про такі інтерперсональні і колективні дискусії, як «обговорення». А дискурси спрямовані на те, що ми називаємо «обґрунтування». Але тип обґрунтування стоїть під питанням і не здається чисто епістемічним, не є чисто областю знань епістемології (навіть соціальної епістемології). Успішний, раціональний підхід до демократії серед цих понять не був би суто епістемологічним, навіть якщо термін обґрунтування міг би бути легітимно використаним [2].

Навіть якщо найбільш центральні проблеми політичної теорії передати фундаментально епістемічними поняттями важко, то щодо вибраних проблем політичної теорії це зробити можна. Такою вибраною проблемою може стати «свобода слова». В чому її фундаментальний раціональний принцип? Чи може він бути епістемічним і мати вагомий епістемічний компонент?

Свобода слова має епістемічний характер: право належного доступу до соціальних, політичних, етичних, моральних та інших ідей і досвіду є вирішальним на шляху до істини[7, с. 31]. Перехід від електоральної сфери до медіа простору буде правильним в еру цифрових технологій. Це вплив Інтернету і практик, які впливають на доступ до джерел інтенсивного аналізу, велика кількість якого використовує епістемічну точку зору. Інтернет дав ріст засобам онлайн співпраці з агрегування інформації, яка поширюється серед великої кількості людей, які можуть і не бути експертами з теми [3, р.164].

Так, з одного боку маємо доступність знання (епістемічну мету). А з іншого, перепону у вигляді якості цього знання та гарантій того, що тему дійсно висвітлює експерт.

Якщо наголошувати на перевагах застосовності та практичного значення соціальної епістемології, то постає питання зв'язку моралі і соціальної епістемології. У статті ця частина вже дещо згадувалася у одному із векторів, наведемо деякі уточнення.

Якщо моральна соціальна епістемологія вивчає набуття справжніх моральних переконань, то соціальна моральна епістемологія вивчає те, як соціальні інституції і практики сприяють чи перешкоджають засвоєнню справжніх моральних переконань (по мірі того, наскільки вони базуються на моральних принципах). Чи є моральна соціальна епістемологія складовою прикладної етики?

Якщо так, то вона повинна визначити соціальний механізм, що перешкоджає істинному переконанню і впливає на правильність дій (наприклад, наслідки лікарської етики). Лібералізм та свобода преси сприяє атмосфері в етнічно різних суспільствах, ускладнюючи пропаганду расизму та зміцнюючи повагу до усіх етнічних груп.

Голдман піднімає запитання із Елізабет Андерсон: як групи і суспільства приходять до вивчення нових моральних принципів

Концепт боротьби, бунту, непокори рабів. Соціальна ієрархія є джерелом морального упередження. Моральний прогрес отримав користь від організованого і урівненого в правах суспільства, а це трапляється тоді, коли всі сторони морального дискурсу готові взяти участь в моральному питанні, як зробити так, щоб їхні інтереси були визнані [2; 5].

Соціальна моральна епістемологія вивчає моральність наших соціальних практик, включаючи істину, обґрунтування та знання. Упереджень та дискримінації можна уникнути, враховуючи, що наша здатність як знавця є приклад нашої спроможності раціонально мислити, що є частиною нашого людського буття і справжньою цінністю [8, с. 45]. Важливі індивідуальні чесноти, щоб виправити ефект упередженості. Егалітарна освітня система, граматики, освіченість маргінальних груп – це їх захист від епістемічної несправедливості.

Висновки

Слід визнати, філософське підґрунтя в проблематиці і спрямуванні досліджень в соціальній епістемології є внутрішньою потребою самої соціальної епістемології.

Роль, яку в цьому контексті відіграє міждисциплінарність є двосторонньою. Це і як розвиток соціальної епістемології у колі проблематики. Так і не виключення сумніву, щодо її зв'язку з традиційною епістемологією як галуззю філософського дослідження (епістемологію як філософську складову досліджень у соціальній епістемології).

Отже, соціальне в межах соціальної епістемології є одним із аспектів соціального в загальних межах філософського розуміння. Змінимо акцент. Не соціальне виділяє соціальну епістемологію від інших досліджень. Вона унікальна не тому, що розглядає соціальне. Соціальна епістемологія унікальна способом, у який вона розглядає соціальне. Варто зосереджуватися на її сильних сторонах та перевагах, серед яких її застосовність та прикладний характер.

Список посилань

1. Fuller S. Social Epistemology. Bloomington: Indiana University Press, 2002. 314 p.
2. Goldman A., Blanchard T. Social Epistemology. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL:<http://plato.stanford.edu/entries/epistemology-social/>
3. Goldman A. Knowledge in a Social World. Oxford, N.Y., 2003. 407 p.

4. Шашкова Л.О. Політичний поворот у філософії науки. Політологічний вісник: збірник наукових праць. Вип. 87. 2021 DOI: <https://doi.org/10.17721/2415?881x.2021.87.14-23>
5. Goldman A. The Social Epistemology of Blogging. Information Technology and Moral Philosophy. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. P. 11-22.
6. Goldman A. Why Social Epistemology Is Real Epistemology. Social Epistemology. Oxford University Press, 2010. P. 1?28.
7. Лактіонова А.В. Сучасні дискусії про знання: моральне знання і знання як успішність. Філософські проблеми гуманітарних наук. Київ, 2016. Вип. 25. С. 31-34.
8. Шашкова Л. О. Виробництво знання і розподіл когнітивної праці: погляд соціальної епістемології. X Міжнародні філософсько-економічні читання «Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей». Львів, 16-17 травня 2017. Львів, Інститут Банківської справи. С. 45-49 [186 с.].

References:

1. Fuller, S. (2002). Social Epistemology. Bloomington: Indiana University Press, 314 p.
2. Goldman, A., Blanchard, T. Social Epistemology. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <http://plato.stanford.edu/entries/epistemology-social/>
3. Goldman, A. (2003). Knowledge in a Social World. Oxford, N.Y., 407 p.
4. Shashkova, L.O. (2021). The Political Turn in the Philosophy of Science. Political Studies Bulletin: Collection of Scholarly Papers. Issue 87. DOI: <https://doi.org/10.17721/2415?881x.2021.87.14-23>
5. Goldman, A. (2008). The Social Epistemology of Blogging. In: Information Technology and Moral Philosophy. Cambridge: Cambridge University Press, 11-22.
6. Goldman, A. (2010). Why Social Epistemology Is Real Epistemology. In: Social Epistemology. Oxford University Press, 1–28.
7. Laktionova, A.V. (2016). Contemporary Debates on Knowledge: Moral Knowledge and Knowledge as Success. Philosophical Problems of the Humanities. Kyiv, Issue 25, 31-34.
8. Shashkova, L.O. (2017). Knowledge Production and the Distribution of Cognitive Labor: A View from Social Epistemology. In: 10th International Philosophical and Economic Readings “Philosophy of Financial Civilization: The Human Being in the World of Money”. Lviv, May 16–17, 2017. Lviv: Institute of Banking, 45–49 [Total volume: 186 p.].

Yuliia Malyshena

Candidate (PhD) of Science in Philosophy,

Assistant of the Department of Theoretical and Practical Philosophy

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0003-3885-0724>

e-mail: y.malishena@gmail.com

DEBATABILITY OF SOCIAL EPISTEMOLOGY

Abstract

The article is devoted to the deepening of the tendencies of formation of social epistemology. The concept of «social epistemology» has been clarified as one of the new approaches to the analyses of social reality and social factors of human cognition and knowledge. Significant differences are outlined depending on how the «social» is understood in terms of its impact of the processes of obtaining, substantiating and dissemination knowledge, that is, the main components of the cognitive process. A promising research vector for the practical implementation of social epistemology at the level of institutional systems is presented. It is stated that epistemology is social, because it focuses on social practices and institutions and their epistemic influences on the truth-value beliefs of experts. It is justified that the social is a sphere between experts, which determines the situation of a cognitive agent's justified acceptance of the statements and ideas of other agents, collective agents, systems, institutions.

The purpose of social epistemology is explored as a field of philosophical research, it tends to eliminate imbalances, focusing specifically on social interaction, the social system, and their impact on epistemological issues, in contrast to the tendencies of traditional epistemology, which emphasize the individualistic instead of the social. It has been found important to define the field precisely through this opposition by social epistemologists.

Keywords: epistemology, social epistemology, knowledge, social, system, institution, theoretical justification, practical justification.

Стаття надійшла до редакції 17.02.25

© Малишена Ю. О., 2025

Туренко Віталій Едуардович

*Доктор філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0003-0572-9119>

e-mail: vitali_turenko@ukr.net

Власенко Федір Павлович

Кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії гуманітарних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0002-5272-9018>

e-mail: vlasenko_f@knu.ua

ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАКТИК АКАДЕМІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА ШЛЯХОМ ЗАСТОСУВАННЯ НОВІТНІХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ОСВІТНЬО-НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Резюме

У статті розглянуто сучасні тенденції вдосконалення практик академічного партнерства з використанням новітніх інформаційних технологій. Висвітлено важливість цифрових платформ, штучного інтелекту, хмарних обчислень, технологій блокчейн та відкритого доступу у створенні більш ефективних, інтерактивних та доступних моделей співпраці. Особлива увага приділена аналізу можливостей таких інструментів у забезпеченні міждисциплінарних досліджень, розширенні міжнародної співпраці та підвищенні прозорості академічного процесу.

Окреслено ключові аспекти впровадження новітніх інформаційних технологій в умовах повномасштабної війни. Проаналізовано використання цифрових платформ, таких як Zoom, Google Meet, Trello, Asana, для підтримки стабільної наукової співпраці, навіть за умов фізичних обмежень. Окремо розглянуто роль штучного інтелекту у спрощенні обробки

великих обсягів даних, пошуку наукових публікацій та розробці прогнозних моделей.

Особливу увагу приділено ролі блокчейн-технологій у забезпеченні прозорості та надійності академічної взаємодії. Розглянуто переваги відкритого доступу до наукових матеріалів, що сприяє інтеграції українських дослідників у глобальні наукові мережі. Визначено виклики, пов'язані з кібербезпекою, цифровою нерівністю та необхідністю розробки нових моделей партнерства в умовах кризових ситуацій.

Представлено практичні рекомендації щодо вдосконалення академічного партнерства, що включають інтеграцію цифрових платформ, розвиток міжнародної співпраці та створення гнучких механізмів управління проектами. Робота акцентує на важливості синхронізації з глобальними стандартами, що дозволяє підвищити конкурентоспроможність українських наукових установ.

Ключові слова: академічне партнерство, інформаційні технології, цифрові платформи, штучний інтелект, блокчейн, відкритий доступ, кібербезпека.

Вступ

У сучасному глобалізованому світі, де інформація та знання є ключовими ресурсами, розвиток академічного партнерства набуває особливого значення. Застосування новітніх інформаційних технологій відкриває нові перспективи для наукової співпраці, роблячи її більш ефективною, інтерактивною та доступною. Сьогодні науковці та освітні установи стикаються з необхідністю адаптувати свої практики партнерства до умов цифрової епохи, що включає використання платформ для спільної роботи, віртуальних лабораторій, а також засобів штучного інтелекту для аналізу великих обсягів даних. Ці технології не лише прискорюють обмін інформацією, але й забезпечують ширший доступ до ресурсів, сприяючи міждисциплінарним дослідженням та посиленню міжнародної співпраці. Водночас існує низка викликів, пов'язаних із забезпеченням кібербезпеки, стандартизацією процесів та інтеграцією нових підходів у традиційні освітні й наукові структури.

Здебільшого наукові дослідження акцентують увагу на трансформаційному впливі інформаційних технологій на практики академічного партнерства. У працях вітчизняних дослідників [1; 2; 3; 4; 5] розглядається застосування цифрових інструментів, таких як штучний інтелект і блокчейн, для створення сприятливих умов для співпраці у наукових середовищах. Науковці підкреслюють важливість відкритих репозиторіїв та цифрових платформ для подолання географічних і інституційних бар'єрів, що дозволяє забезпечити ширшу участь у наукових мережах. Крім того, у

сучасній літературі розглядаються виклики, пов'язані з кібербезпекою, а також етичні аспекти інтеграції новітніх технологій в освітні практики.

Метою статті є аналіз можливостей удосконалення практики академічного партнерства шляхом впровадження сучасних інформаційних технологій та розробка рекомендацій щодо їх ефективного використання у науковій співпраці. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань: - визначити основні тенденції у застосуванні новітніх інформаційних технологій для академічного партнерства; - проаналізувати практичні аспекти впровадження цифрових платформ і технологій у науковій співпраці, зокрема їхній вплив на комунікацію, обмін даними та управління проектами; - розробити рекомендації щодо вдосконалення практик академічного партнерства, орієнтуючись на ефективність, доступність і безпеку цифрових рішень.

Методи дослідження

Методологія дослідження базується на поєднанні якісного та кількісного підходів для аналізу ефективності новітніх інформаційних технологій у практиках академічного партнерства. Робота включає систематичний огляд відповідної літератури, аналіз кейсів впровадження цифрових платформ і проведення опитувань серед представників академічного середовища. Збір даних орієнтований на визначення ключових тенденцій, викликів та практичних результатів впровадження технологій у наукову діяльність. Порівняльний аналіз використовується для оцінки впливу цих технологій у різних інституційних і географічних контекстах, з особливим акцентом на їх застосуванні в умовах воєнного стану в Україні.

Результати дослідження

Передусім слід зауважити, що «важливість партнерств керівники (в т.ч. і ЗВО – В.Т.) часто недооцінюють та намагаються створювати багато проектів або програм самостійно, мотивуючи свої дії небажанням залучати до власних ідей сторонні організації. Іншими причинами, як зазначають С. Тарасенко і М. Демченко, є такі аргументи, як недовіра потенційних партнерів, складність співпраці, неможливість налагодити зв'язок з компаніями-конкурентами» [6, с. 303].

Другою важливою тенденцією є застосування технологій штучного інтелекту (ШІ) у наукових дослідженнях і партнерствах. ШІ значно спрощує обробку великих обсягів даних, дозволяючи дослідникам швидко аналізувати інформацію, знаходити закономірності та генерувати нові ідеї. Наприклад, автоматизовані системи аналізу літератури допомагають знаходити релевантні наукові публікації, тоді як алгоритми машинного навчання сприяють створенню моделей і прогнозів у складних дослідницьких проектах. Крім того, такі інструменти активно використовуються для

оптимізації управління спільними проектами, від розподілу ресурсів до оцінки ефективності виконання завдань.

Важливим також є розширення практики застосування блокчейн-технологій у науковій співпраці. Блокчейн сприяє підвищенню прозорості та довіри між партнерами, забезпечуючи надійне зберігання даних і контроль за дотриманням авторських прав. Використання блокчейну в наукових дослідженнях дозволяє відстежувати внесок кожного учасника у проект, а також гарантувати цілісність та автентичність результатів досліджень.

Водночас слід зауважити про важливість цієї технології і в освіті, адже «По-перше, використання цієї технології може підвищити рівень довіри між учасниками освітнього процесу за рахунок запобігання несанкціонованим змінам даних, а також за рахунок надання студентам можливості керувати інформацією про себе та бачити будь-які зміни, внесені до їхніх профілів. Ще одним важливим аспектом використання цієї технології є те, що наявність цих даних у мережі блокчейн дозволяє зацікавленим сторонам перевіряти такі дані, як надані дипломи та сертифікати. Використання смарт-контрактів зменшує вплив людського фактору, тим самим знижуючи навантаження на адміністративні відділи ВНЗ та зменшуючи кількість помилок. Однак використання технології має і слабкі сторони, які впливають на її потенціал для використання в освітньому секторі на даному етапі. Зокрема, найбільшою перешкодою може стати зберігання інформації про учасників освітнього процесу в мережі блокчейн. Оскільки така інформація зберігається відкрито в самій мережі, потрібні методи її захисту» [7, с. 144].

Відповідно, як ми бачимо основні тенденції у використанні інформаційних технологій для академічного партнерства включають поширення цифрових платформ для спільної роботи, активне застосування штучного інтелекту, розвиток хмарних обчислень, підтримку відкритих даних і блокчейн-рішень. Ці технології не лише змінюють характер взаємодії між науковцями, але й створюють нові можливості для підвищення ефективності, прозорості та доступності наукової співпраці в умовах глобалізованого світу.

Аналіз практичних аспектів впровадження цифрових платформ і технологій у науковій співпраці в умовах повномасштабної війни росії проти України

Повномасштабна війна Росії проти України створила безпрецедентні виклики для всіх сфер суспільного життя, зокрема й для академічної діяльності. У таких умовах цифрові платформи та технології набули особливого значення, стаючи незамінним інструментом для збереження наукової співпраці, організації освітнього процесу та координації дослідницьких проектів. Використання цих технологій дозволяє забезпечити безперервність наукової діяльності навіть в умовах постійних загроз, обмежень

пересування та руйнування фізичної інфраструктури. Важливість залучення новітніх технологій обумовлена ще й тим, що «У гібридному (змішаному, синтетичному) інтернет-середовищі особа має змогу автономно конструювати образ/образи “Я” і презентувати його/їх у віртуальному просторі Інтернету. Самоконструювання може відображати: а) реальну національну та громадянську ідентичність; б) новоутворену “віртуальну ідентичність”, відмінну від реальної громадянської та національної ідентичностей, або в) гібридну (за Дж. Сулером), змішану ідентичність, що виникає в результаті перетину елементів реального та віртуального життя суб’єкта в конкретний момент ідентифікації» [8, с.181].

Розуміючи цю специфіку, доречним, на наш погляд, буде розглянути практичні аспекти їхнього впровадження з акцентом саме на комунікацію, обмін даними та управління проектами в умовах війни.

1. Комунікація – в умовах воєнного стану ефективна комунікація між науковцями є ключовою для збереження академічної співпраці. Війна змусила багатьох дослідників працювати у віддаленому режимі, часто з різних регіонів України чи з-за кордону. Цифрові платформи, такі як Zoom, Google Meet та Microsoft Teams, стали основними інструментами для проведення нарад, семінарів та конференцій. Зокрема, важливим аспектом є забезпечення стабільного зв’язку навіть за умов перебоїв із доступом до електроенергії чи Інтернету.

Для українських науковців особливого значення набули текстові месенджери (Telegram, Signal, Viber), які дозволяють оперативно обмінюватися інформацією навіть за обмеженої пропускної здатності мереж. Водночас ці платформи активно використовуються для організації міжнародної підтримки, залучення грантів та координації волонтерських ініціатив у науковій спільноті.

Важливим викликом залишається мовний бар’єр, оскільки багато українських дослідників змушені співпрацювати з колегами з інших країн у межах програм підтримки біженців чи міжнародних наукових проектів. Технології автоматизованого перекладу, зокрема Google Translate та спеціалізовані програми з підтримкою наукової термінології, стали невід’ємною частиною таких комунікацій.

2. Обмін науковими даними в умовах війни набув критичного значення для збереження результатів досліджень і доступу до необхідної інформації. Через руйнування фізичних лабораторій і бібліотек багато дослідників втратили доступ до своїх матеріалів. Цифрові репозиторії, такі як Zenodo, OpenAIRE чи українські наукові бази, стали основними платформами для зберігання та обміну даними. Особливого значення набуло використання хмарних технологій, зокрема Google Drive, Dropbox та OneDrive. Вони дозволяють зберігати великі обсяги даних у захищеному цифровому

середовищі, що мінімізує ризик втрати інформації через фізичне знищення серверів чи документів. Водночас виникає необхідність у забезпеченні кібербезпеки, оскільки дані можуть стати мішенню для ворожих атак.

Окремою тенденцією стало посилення міжнародного обміну даними. Українські науковці, викладачі та студенти активно долучаються до глобальних дослідницьких мереж, отримуючи доступ до баз даних, програмного забезпечення та технічного обладнання, яке недоступне в умовах війни. В цьому контексті важливим буде згадати Альянс UNIC, членом якого став Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Дана ініціатива покликана для того, щоб структурно співпрацюючи з міжнародними партнерами, партнери-установи можуть поділитися передовим досвідом щодо того, як європейські університети можуть бути більш інклюзивними в довгостроковій перспективі, особливо з точки зору мобільності. Оскільки студентське населення стає все більш різноманітним, підхід до подорожі студента за допомогою моделі «один розмір підходить всім» застарів. UNIC руйнує традиційні бар'єри, які часто стримують студентів, і натомість пропонує студентам будівельні блоки, за допомогою яких вони можуть вибрати та налаштувати власний шлях навчання. Цей альянс зосереджується на можливостях міжнародної мобільності, для яких студентам не потрібно сідати на борт літака. Натомість ця організація сприятиме міжнародній співпраці, надаючи студентам віртуальний кампус, ключовий центр, де студенти можуть брати участь в освітніх програмах, які проводяться кількома університетами» [9].

3. Управління проектами в умовах війни потребує значної гнучкості та швидкої адаптації до змін. Цифрові платформи, такі як Trello, Asana, Monday.com, стали незамінними для координації роботи дослідницьких груп. Вони дозволяють відстежувати прогрес, розподіляти завдання між учасниками та оперативно реагувати на непередбачені обставини.

Особливої уваги потребують питання фінансування наукових проєктів. Через війну багато українських установ втратили доступ до бюджетних коштів, тому грантове фінансування стало ключовим джерелом підтримки науки. Цифрові платформи, такі як Horizon Europe чи USAID, забезпечують можливість подачі заявок і моніторингу виконання грантових програм.

Віртуальні лабораторії також стали важливим інструментом для управління проектами. Вони дозволяють проводити моделювання та аналіз, навіть коли фізичний доступ до лабораторій неможливий. Наприклад, у сферах фізики чи біології активно використовуються платформи для віддаленого доступу до наукових обчислень або аналізу даних.

Відповідно, підсумовуючи, можемо зауважити, що цифрові платформи та технології стали критично важливими для збереження і розвитку

наукової співпраці в умовах повномасштабної війни Росії проти України. Вони забезпечують необхідні інструменти для комунікації, обміну даними та управління проектами, дозволяючи адаптувати наукову діяльність до екстремальних умов. Разом із тим, виникають нові виклики, зокрема питання кібербезпеки, доступності ресурсів та адаптації до глобальних стандартів. Продовження інтеграції цифрових рішень у наукову практику не лише сприяє збереженню академічного потенціалу України, але й зміцнює її позиції на міжнародній науковій арені.

Розробка рекомендацій щодо вдосконалення практик академічного партнерства в умовах повномасштабної війни Росії проти України

Повномасштабна війна Росії проти України стала серйозним викликом для академічного середовища, адже науковці та освітні установи опинилися перед безпрецедентними проблемами, які зачіпають усі аспекти їхньої діяльності. У цих умовах академічне партнерство, засноване на використанні цифрових технологій, стало не лише необхідністю, але й одним із ключових інструментів для збереження та розвитку наукового потенціалу країни. Ефективність, доступність і безпека цифрових рішень є трьома основними параметрами, які визначають успіх таких ініціатив, особливо у воєнний час.

У контексті доступності особливо увагу слід приділити вирішенню проблем цифрової нерівності. Адже в час «цифрових трансформацій рух до відкритих знань (open knowledge), відкритої науки (open science) та відкритого доступу (open access) забезпечується завдяки поширенню нових інформаційно-комунікаційних технологій. Однією із головних цілей цифровізації наукового простору країни є перетворення існуючих даних і знань, результатів наукових досліджень в такі, що є доступними для усіх зацікавлених осіб в даній сфері, формуючи тим самим підґрунтя для відкритого науково-технічного інформаційного простору» [10, с. 7].

Розширення доступу до відкритих даних і міжнародних наукових ресурсів може стати важливим кроком для зменшення цих обмежень. Зокрема, платформи відкритого доступу, такі як Zenodo, OpenAIRE чи ArXiv, дозволяють науковцям з усього світу безкоштовно публікувати та отримувати доступ до наукових матеріалів. Ця практика не лише сприяє прозорості знань, але й підтримує науковців, які опинилися в складних фінансових умовах.

Крім того, міжнародні академічні партнерства в умовах війни набувають особливого значення. Багато українських науковців залучено до міжнародних проектів і програм підтримки, що дозволяє отримати доступ до технічних, фінансових та людських ресурсів, які недоступні в межах країни. Наприклад, грантові програми Horizon Europe та USAID забезпечують можливості для реалізації дослідницьких проектів і підтримки науковців,

які працюють у надзвичайних умовах. У цьому контексті важливим є забезпечення інтеграції українських науковців у глобальні дослідницькі мережі, що сприяє обміну знаннями та посиленню позицій української науки на міжнародній арені.

Безпека цифрових рішень є критично важливим аспектом у контексті війни. Росія активно використовує кібератаки як частину своєї військової стратегії, що створює додаткові ризики для збереження наукових даних та конфіденційності інформації. Для запобігання цим загрозам необхідно впроваджувати сучасні засоби кібербезпеки, зокрема шифрування даних, багатофакторну автентифікацію та системи захисту від зловмисних програм. Крім того, використання хмарних технологій, таких як Google Drive чи Dropbox, дозволяє зберігати дані в захищеному середовищі, що мінімізує ризики їхньої втрати через фізичне знищення серверів чи обладнання.

Блокчейн-технології також можуть відігравати важливу роль у гарантуванні прозорості та безпеки академічного партнерства. Завдяки децентралізованій природі блокчейну дані про наукові дослідження стають захищеними від несанкціонованих змін, що підвищує довіру між партнерами та зменшує ризики маніпуляцій. Смарт-контракти, інтегровані в блокчейн-платформи, можуть автоматизувати виконання угод між партнерами, забезпечуючи прозорість фінансування та розподілу ресурсів.

Висновки

Таким чином, вдосконалення практик академічного партнерства в умовах повномасштабної війни Росії проти України потребує системного підходу, який враховує реалії воєнного часу. Інтеграція цифрових рішень, зосереджена на ефективності, доступності та безпеці, дозволяє не лише зберегти наукову співпрацю, але й створити нові моделі взаємодії, які можуть слугувати прикладом для інших країн у кризових ситуаціях. Успішна реалізація цих підходів сприятиме збереженню та розвитку наукового потенціалу України, забезпечуючи основу для її післявоєнного відновлення та інтеграції у глобальний науковий простір.

Список посилань

1. Найдюк С. В. Використання новітніх інформаційних технологій у процесі прийняття управлінських рішень. Демократичне врядування. 2013. Вип. 12. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2013_12_31
2. Академічна доброчесність, відкрита наука та штучний інтелект: як створити доброчесне освітнє середовище: збірник есе програми підвищення кваліфікації / упорядники: А. Артюхов, М. Віхляєв, Ю. Волк. 18 вересня – 18 жовтня 2023 року. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2023. 524 с.

3. Бойчук В. М., Ковальчук О. О., Уманець В. О. Цифровізація освітнього процесу як умова розвитку професійного мислення майбутнього викладача. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems*. 2024. Вип. 71, С. 117-125. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2024-71-117-126>
4. Геревенко, А. М., Ільїна, Т. В., Ібрагімова, Л. А. Використання цифрових платформ для підвищення якості професійної освіти. *Академічні візії*, 2024. Вип. 31. Режим доступу: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1149>
5. Семенов, О. М., Вовк, М. П. Педагогічне партнерство в умовах воєнних реалій: Досвід взаємодії Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України і Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2022. Вип. 4 (2). С. 1-14.
6. Тарасенко, С. І., Демченко, М. Є. Партнерство університетів та бізнесу: форми та перспективи розвитку в умовах підвищення інноваційності економіки. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. 13, С. 302–307.
7. Опірський, І. Р., Балацька, В. С., Побережник, В. О. Сучасні можливості використання технології блокчейн у системі освіти. *Український науковий журнал інформаційної безпеки*. 2023. Т. 29. № 3. С. 138–146. DOI: 10.18372/2225-5036.29.18073.
8. Краснякова, А. Мережа інтернет як комунікативний простір національної та громадянської самоідентифікації кіберпокоління. *Проблеми політичної психології*. 2018. Т. 21. № 1. С. 174–184. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-15>.
9. *Introducing European University Post-Industrial Cities (UNIC)*. UNIC. Доступно за посиланням: <https://www.unic.eu/en/news/introducing-european-university-post-industrial-cities-unic>.
10. Артюхіна, М. В., Дьогтева, І. О., Жарінов, С. С., Нестеренко, О. В., Нікіфорова, Л. О., Шиян, А. А. Цифровізація процесів управління розвитком міжнародного науково-технічного співробітництва. *Економіка: реалії часу*. 2022. № 1 (252–253). С. 6–19. DOI: 10.32752/1993-6788-2022-1-252-253-6-19.

References

1. Naiduk, S. V. (2013). The use of modern information technologies in the process of managerial decision-making. *Demokratychnе vriadvannia*, (12). Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2013_12_31

2. Artiukhov, A., Vikhliaiev, M., & Volk, Yu. (Eds.). (2023). Academic integrity, open science, and artificial intelligence: How to create an ethical educational environment. Liha-Pres, 524 p.
3. Boichuk, V. M., Kovalchuk, O. O., & Umanets, V. O. (2024). Digitalization of the educational process as a condition for the development of professional thinking of the future teacher. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems*, 71, 117–125. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2024-71-117-126>
4. Herevenko, A. M., Ilina, T. V., & Ibrahimova, L. A. (2024). The use of digital platforms to improve the quality of professional education. *Akademichni vizii*, (31). Retrieved from <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1149>
5. Semenoh, O. M., & Vovk, M. P. (2022). Pedagogical partnership in wartime realities: The experience of cooperation between the Institute of Pedagogical Education and Adult Education named after Ivan Zyazyun of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine and Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, 4 (2), 1–14.
6. Tarasenko, S. I., & Demchenko, M. Ye. (2017). Partnership between universities and business: Forms and prospects of development in the context of increasing economic innovativeness. *Ekonomika i suspilstvo*, (13), 302–307.
7. Opirskiy, I. R., Balatska, V. S., & Poberezhnyk, V. O. (2023). Modern possibilities of using blockchain technology in the education system. *Ukrainskyi naukovi zhurnal informatiinoi bezpeky*, 29 (3), 138–146. <https://doi.org/10.18372/2225-5036.29.18073>
8. Krasniakova, A. (2018). The Internet as a communicative space for national and civic self-identification of the cyber generation. *Problemy politychnoi psykholohii*, 21 (1), 174–184. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-15>
9. UNIC. (n.d.). Introducing European University Post-Industrial Cities (UNIC). Retrieved from <https://www.unic.eu/en/news/introducing-european-university-post-industrial-cities-unic>
10. Artyukhina, M. V., Dyogteva, I. O., Zharinov, S. S., Nesterenko, O. V., Nikiforova, L. O., & Shyyan, A. A. (2022). Digitalization of processes for managing the development of international scientific and technical cooperation. *Ekonomika: realii chasu*, 1, 6–19 [252–253]. <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2022-1-252-253-6-19>.

Vitalii Turenko

*Doctor of Sienses in Philosophy, Associfte Professor
of the Department of Philosophy of Humanities
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0003-0572-9119>
e-mail: vitali_turenko@ukr.net*

Fedir Vlasenko

*Candidate (Ph. D) of Sciences in Philosophy, Associate Professor,
Head of the Department of Philosophy of Humanities
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-5272-9018>
e-mail: vlasenko_f@knu.ua*

ENHANCING ACADEMIC PARTNERSHIP PRACTICES THROUGH THE APPLICATION OF ADVANCED INFORMATION TECHNOLOGIES IN EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC ACTIVITIES

Abstract

This article examines current trends in improving academic partnership practices using advanced information technologies. It highlights the importance of digital platforms, artificial intelligence, cloud computing, blockchain technologies, and open access in creating more efficient, interactive, and accessible models of collaboration. Particular attention is given to analyzing the potential of such tools in facilitating interdisciplinary research, expanding international cooperation, and enhancing the transparency of academic processes.

The authors outline the key aspects of implementing advanced information technologies under the conditions of full-scale war. The use of digital platforms such as Zoom, Google Meet, Trello, and Asana to maintain stable scientific cooperation, even under physical constraints, is analyzed. The role of artificial intelligence in simplifying the processing of large volumes of data, finding scientific publications, and developing predictive models is separately discussed.

Special attention is paid to the role of blockchain technologies in ensuring transparency and reliability in academic interactions. The advantages of open access to scientific materials, which promote the integration of Ukrainian researchers into global scientific networks, are examined. Challenges related to cybersecurity, digital inequality, and the necessity of developing new partnership models in crisis situations are identified.

The article presents practical recommendations for improving academic partnerships, including the integration of digital platforms, the development of international cooperation, and the creation of flexible project management mechanisms. The work emphasizes the importance of alignment with global standards, which enhances the competitiveness of Ukrainian academic institutions.

Keywords: academic partnership, information technologies, digital platforms, artificial intelligence, blockchain, open access, cybersecurity.

Стаття надійшла до редакції 22.02.25

© Туренко В. Е., Власенко Ф. П., 2025

Шкафер Віталій Володимирович

Аспірант кафедри української філософії і культури

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

(м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0008-3190-7517>

e-mail: vitalii_shkafer@ukr.net

**КРЕАТИВНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ФЕНОМЕН
СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ БІЗНЕСУ**

Резюме

У статті досліджено креативне підприємництво як феномен, котрий набуває дедалі більшої ваги в умовах змін сучасного постіндустріального суспільства. Проаналізовано особливості цього явища крізь призму філософії бізнесу, що дає змогу розглядати його не лише як економічну категорію, але й як соціокультурну. Висвітлено концептуальні основи дослідження, що сформовані на фундаменті ідей Й. Шумпетера (концепція «творчого руйнування»), Дж. Дьюї (прагматичний підхід до освіти та пристосовуваності) та Р. Рорті (ідея контингентності та критичної рефлексії в умовах невизначеності). Доведено, що сучасний креативний підприємець – це не лише носій економічних знань, а й суб'єкт з високим рівнем емоційного інтелекту, що здатен до міждисциплінарного мислення та творення нових смислів. Здійснено філософський аналіз взаємодії між креативністю, інноваційністю та етичними аспектами підприємницької діяльності. Виявлено, що креативне підприємництво виступає рушієм соціальних змін, сприяє формуванню нових цінностей. Підсумовано, що його розвиток забезпечує конкурентоспроможність не лише окремих підприємців, але й національної економіки в цілому. Підкреслено методологічне значення філософії бізнесу у формуванні теоретичних підвалин дослідження.

Проаналізовано сучасні способи розуміння підприємництва в багатоаспектному ключі, який об'єднує економічні, філософські, психологічні та управлінські складові. Підкреслено, що креативне підприємництво виникає в синергії з культурними звичками та глобальними змінами цінностей, виступаючи не тільки відповіддю на вимоги ринку, а й фактором його

перетворення. Наголошено, що інноваційний потенціал людини, підкріплений філософським розумінням та емоційним інтелектом, є вирішальним для забезпечення сталого прогресу. Окреслено напрями подальших досліджень, які могли б зосереджуватись на аналізі впливу цифрової культури на еволюцію бізнес-мислення, а також на створенні моделей освіти, здатних виховувати кваліфікованих, критично налаштованих і соціально свідомих підприємців нового формату.

Ключові слова: креативне підприємництво; філософія бізнесу; інноваційність; креативність; творче мислення; емоційний інтелект.

Вступ

У сучасному бізнесі креативність – це рушійна сила інновацій та успіху. Креативне підприємництво – це процес розвитку та управління бізнесом, який спирається на творчі навички, культурні цінності та інтелектуальну власність. Оригінальність та інновації є конкурентною перевагою для більшості компаній, що займаються сферою креативних індустрій (дизайн, медіа, мода, розваги). Традиційні бізнес-моделі, орієнтовані на операційну ефективність та мінімізацію витрат, поступаються місцем креативному підходу, який акцентує увагу на емоційному залученні, сторітелінгу та експериментуванні. Спостерігається еволюція філософії бізнесу, що наразі орієнтована на формування платформ для самовираження, творчої реалізації та культурного впливу. Разом із цим зростає інтерес до етичних аспектів креативної діяльності, що стосуються інтелектуальної власності, автоматизації творчих процесів за допомогою штучного інтелекту та т.п. Таким чином, дослідження креативного підприємництва є надзвичайно актуальним у контексті економічних, соціальних та філософських трансформацій, а його аналіз дозволить глибше зрозуміти роль творчості у сучасній бізнес-парадигмі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження передбачає звернення до широкого спектру робіт, пов'язаних із філософією бізнесу, креативним підприємництвом, економікою та менеджментом. Філософське обґрунтування специфіки сучасного соціуму здійснено в працях Й. А. Шумпетера, який розглядає капіталізм як динамічну систему, що постійно розвивається завдяки інноваціям та «творчому руйнуванню». В дослідженні Дж. Дьюї освіта аналізується як важливий інструмент демократичного суспільства, а в праці Р. Рорті розвивається ідея того, що наші переконання та цінності є контингентними, тобто залежними від історичного та культурного контексту. В статтях Т. Глушко досліджується місце філософії бізнесу в освітньому процесі, наголошується на важливості інтеграції філософських знань для формування у студентів цілісного розуміння сутності бізнесу та його соціальної ролі. В статті А. Приятельчука розглядається філософія бізнесу як окрема галузь знання, що досліджує

фундаментальні принципи, які лежать в основі економічної діяльності. Серед наукових публікацій, де розкривається специфіка креативного менеджменту, варто згадати статтю О. Пащенко, де він постає у якості ключового фактора конкурентоспроможності сучасних підприємств. У роботі О. Пристай досліджується взаємозв'язок між креативністю, емоційним інтелектом та управлінською компетентністю керівників закладів загальної середньої освіти. Цій же проблематиці присвячено статтю І. Саух, П. Сауха та А. Солодовник, проте автори акцентують увагу на креативності як ключовій компетентності сучасного педагога. Креативність як якість сучасної особистості аналізується С. Соляник, де автор аналізує різні аспекти креативності та її роль у житті людини. В статті групи закордонних авторів, серед яких Е. Аутіо, М. Кенні, П. Мустар, Д. Сігел, М. Райт досліджується роль контексту у розвитку підприємницьких інновацій. Автори стверджують, що успіх інновацій залежить від багатьох факторів, включаючи економічні, соціальні та політичні умови.

Метою статті є аналіз феномена креативного підприємництва як складової сучасної філософії бізнесу.

Методи дослідження

Методологічною базою дослідження є міждисциплінарний підхід, що поєднує метод аналізу, порівняльний метод та аналіз кейсів із сучасної підприємницької діяльності. За допомогою аналізу осмислено основні засади креативного підприємництва в контексті сучасної філософії бізнесу, спираючись на ідеї Й. Шумпетера, Дж. Дьюї та Р. Рорті. Порівняльний метод забезпечив виявлення еволюції поглядів на природу підприємництва — від індустріальних моделей до постіндустріального креативного підходу. Аналіз кейсів із сучасних наукових публікацій та практики креативного бізнесу дозволив уточнити прикладні аспекти феномену, зокрема значення емоційного інтелекту та міждисциплінарного мислення в управлінській роботі. Застосування цих методів дозволило не лише концептуалізувати креативне підприємництво як феномен сучасної філософії бізнесу, але й продемонструвати його соціокультурну важливість у сучасному глобалізованому світі.

Результати дослідження

Бізнес діяльність відіграє важливу роль у житті сучасної людини, впливаючи не лише на економічні системи, але й на культурні норми та індивідуальні прагнення людини. Вона відображає взаємодію різних факторів, що впливають на формування її суспільної та особистої траєкторії, вибір способу життя. Обґрунтування широкого спектру явищ, які стосуються природи підприємницької діяльності, її етичних вимірів та ролі у формуванні економічних і соціальних структур, пов'язані з таким напрямком

сучасного гуманітарного дискурсу, як філософія бізнесу. Вітчизняний автор А.Приятельчук визначав, що філософія бізнесу, «досліджує фундаментальні принципи, які лежать в основі створення та функціонування бізнесу, його природу і сенс, роль та цінність в суспільстві» [1, с. 76]. Дійсно, її предметне поле пов'язане не лише зі спробою зрозуміти специфіку людських прагнень до отримання прибутку, а й тих цінностей, якими керуються суб'єкти підприємницької діяльності при прийнятті бізнес-рішень. Ця галузь інтегрує перспективи етики, економіки та теорії управління для аналізу того, як бізнес впливає на суспільство і перебуває під його впливом. Через цю призму нові форми підприємництва, включаючи креативне підприємництво, з'являються як синергія між суспільством і бізнесом, а також між бізнесом і суспільством.

Філософія бізнесу досліджує принципи, що визначають характер економічної діяльності, та допомагає виробляти відповідальні підходи до підприємництва. Це, у свою чергу, сприяє формуванню економічної культури – сукупності уявлень, норм і практик, що визначають взаємодію людей у сфері економіки. Т. Глушко зазначає: «Досить вагомим є потенціал філософії бізнесу в сфері розвитку економічної свідомості громадянського суспільства у напрямі формування відповідних тенденцій взаємодії бізнесу з екологічними проектами та ініціативами, що теж є одним з важливих проявів економічної культури та показником міри її розвитку» [2, с. 192]. Отже, філософія бізнесу не лише впливає на економічну свідомість суспільства, а й формує ціннісні орієнтири, що визначають пріоритети підприємницької діяльності. Зокрема, сучасний бізнес дедалі більше орієнтується на сталість, етичність та соціальну відповідальність. Це свідчить про зміну традиційного погляду на підприємництво.

В контексті історичного розвитку людства підприємницька діяльність розглядалась здебільшого як така, що мотивована бажанням досягти фінансового успіху і акцентувала увагу на розподілі ресурсів, управлінні ризиками та отриманні конкурентних переваг. Проте концепція креативного підприємництва вводить новий аспект, де фокусуються не лише на прибутках, а й на інших аспектах. Один із найвпливовіших австрійських економістів та теоретиків економічного розвитку Йозеф Шумпетер (1883–1950) вводить поняття «творчого руйнування» (creative destruction), а також обґрунтовує роль підприємця-інноватора в економічному зростанні у роботі «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942). На його переконання саме інновації є базовим рушієм економічного прогресу. Розвиток можливий завдяки використанню «творчого руйнування», яке проявляється у тому, що нові технології та бізнес-моделі витісняють застарілі. «Головний імпульс, який заводить капіталістичну машину і не дозволяє їй зупинитися, дають нові товари широкого вжитку, нові способи виробництва чи

транспортування, нові ринки збуту, нові форми організації промисловості, створювані капіталістичним підприємництвом» [3, с. 111]. Капіталістична система характеризується не лише здатністю до постійного зростання, але й залежністю від нього. Прагнення до створення нового є не просто бажанням, а необхідністю для виживання капіталістичного підприємства в умовах конкуренції. Цей процес можна порівняти з «бігом по колу», коли кожен учасник змушений постійно рухатися вперед, щоб не залишитися позаду. В концепції Шумпетера підприємці мають бути не стільки керівниками, як агентами змін, які нерідко ризикують, проте використовують нові продукти, товари тощо. Також важливим є зауваження, що основою економіки є існування не сталої та стабільної системи, яка народжена в умовах капіталізму, а скоріше окремих економічних циклів.

Цей принцип особливо актуальний для креативного підприємництва, оскільки бізнес у цій сфері процвітає завдяки оригінальності, переосмисленню та порушенню загальноприйнятих норм. Подібне трактування напряду пов'язане з поняттям креативності, що передбачало створення нового, унікального, неповторного та нестандартного. О. Пащенко, аналізуючи специфіку економічних вимірів креативності зазначає наступне: «Креативність з позиції економіки та управління – це здатність створювати і знаходити нові ідеї, відхиляючись від прийнятих схем мислення, успішно вирішувати завдання, які постають перед підприємством, нестандартним чином. Креативність передбачає бачення проблем під іншим кутом, наслідком чого є розробка оригінальних способів їх вирішення» [4, с. 407].

Дійсно, на відміну від підприємця індустріальної епохи, який заробляв на масовому виробництві, де економічний прибуток досягався завдяки великим масштабам та обсягам, сучасний постіндустріальний діяч працює в динамічному цифровому середовищі, де успіх залежить від брендингу, сторітелінгу, медійності. Поява креативного підприємництва актуалізує філософські питання щодо природи праці та тих цінностей, які визначають сучасне суспільство. Аналітики Всесвітнього економічного форуму вже понад десять років регулярно визначають ключові навички та компетенції, які є найважливішими для ідеального працівника і вони називали саме креативність, як базову. «Серед них креативність посідає важливе місце, але практично кожна з компетенцій, що увійшла до цього списку, може або бути включеною до структури креативності, або спирається на неї. Це особливо стосується таких компетенцій, як аналітичне мислення, критичне мислення та аналіз, управління людьми, що свідчить про затребуваність креативності в постіндустріальній економіці» [5, с. 93].

Такі американські філософи, як Джон Дьюї та Річард Рорті, стверджували, що знання та прогрес приходять через експерименти та адаптивність. Зокрема у Дьюї актуалізується ідея того, що теоретичний базис

повинен бути практичним інструментом для вирішення реальних проблем. Цей підхід відображається в його переконанні, що освіта має готувати індивідів до активної участі в суспільному та економічному житті. Завдяки досвіду та експериментуванню, можна досягати позитивних результатів у підприємницькій діяльності та управлінні бізнесом. Джон Дьюї виходив із того, що свідомість людини формується через взаємодію із соціальним середовищем. Він наголошував, що важливішим за статичний стан буття є сам процес розвитку особистості. Інтелект, за його концепцією, є головним засобом, який людина використовує для вирішення життєвих завдань. Хоча природні здібності є вродженими, освіта, зокрема школа, повинна створювати умови для їхнього розкриття. Знання, на його думку, мають бути не просто теоретичними, а мати практичне значення та допомогти адаптуватися до реальності. Важливим є не накопичення фактів, а здатність застосовувати їх у конкретних ситуаціях. Він також підкреслював значення навчання через особистий досвід. Такий підхід готує ті вимоги, що необхідні для креативного підприємця. Це адаптивність, гнучкість щодо прийняття рішень, використання креативного мислення. Джон Дьюї вважав, що людина, яка вміє ухвалювати рішення, буде значно краще адаптована до динамічного світу, сповненого викликів і непередбачуваних ситуацій. Замість того, щоб нав'язувати учням незмінні істини, освіта має готувати їх до ефективного розв'язання реальних проблем і здатності критично мислити. «Тільки дурні люди ототожнюють творчу оригінальність з надзвичайним і вигадливим; інші визнають, що її міра полягає у використанні повсякденних речей у таких цілях, які не спадали на думку іншим. Новаторською є операція, а не матеріали, з яких вона зроблена» [6, р.165]. Це саме ті показники, які можуть знадобитися у сучасній бізнес-діяльності, що обумовлюється сучасним етапом розвитку суспільства. Поступово пріоритети зміщуються від державоцентричної моделі до людиноцентричної, де ключове значення набувають індивідуальні потреби, мобільність та можливість самореалізації. Одним із визначальних чинників цих трансформацій є перехід від індустріальної економіки до економіки послуг та цифрових технологій. Інформація стає стратегічним ресурсом, а бізнесові процеси дедалі більше ґрунтуються на гнучких формах зайнятості, підприємстві та креативних індустріях. Необхідно враховувати, що значна частина комунікацій, професійної діяльності та надання послуг поступово переходить у цифровий формат. Люди все частіше працюють, навчають, консультують і взаємодіють дистанційно, інколи перебуваючи на значній відстані від роботодавця, студентів чи клієнтів. Як зазначається, «все більший відсоток фізичних комунікацій, робіт та послуг переходять у віртуальний простір, в якому людина працює, викладає, тренує, надає послуги віддалено (онлайн) іноді за тисячі кілометрів від роботодавця, здобувача освіти та замовника послуг» [7, с. 63]. Якщо раніше працевлаштування на

одному місці вважалось нормою, то сьогодні перевага надається проєктній роботі, віддаленій зайнятості та підприємницькій діяльності. Матеріальні атрибути успішного життя, зокрема власне житло чи автомобіль, усе частіше замінюються орендними моделями (лізинг, каршеринг), що сприяє більшій мобільності населення. У цих умовах формується нова модель суспільства, яка ґрунтується на гнучкості, адаптивності.

У роботі сучасного дослідника Ерко Аутіо та його співавторів підкреслюється, що підприємництво формується в конкретному економічному, соціальному та політичному контексті: «Підприємницькі інновації значною мірою залежать від їхнього контексту» [8, р. 1105]. Дана теза узгоджується з ідеями представників екзистенціалізму, згідно з якими людина не існує у вакуумі, вона визначає себе через взаємодію зі світом, її свобода вибору та відповідальність є основою самореалізації. Відповідно, креативний підприємець — це творець власної реальності, який, виходячи за межі стандартних моделей бізнесу, формує нову економічну та культурну систему. Креативне підприємництво тут виступає як форма свободи, де підприємець не просто реагує на ринок, а активно змінює його. У роботі Ерко Аутіо та його колег контекст розглядається не як обмеження, а як поле для експериментів і пошуку нових можливостей, де підприємництво є не просто економічною діяльністю, а способом філософського переосмислення взаємодії людини та суспільства.

В сучасному науковому дискурсі визначаються ключові характеристики креативних підприємців, а саме креативність, адаптивність, емоційний інтелект, міждисциплінарне мислення. За визначенням, наведеним у роботі О. Пристай, емоційний інтелект виявляється однією з важливих ознак сучасного керівника. «Емоційний інтелект? це здатність кожної окремої особистості до визначення своїх емоцій та ідентифікації емоцій інших людей, уміння впливати на свої емоційні стани й емоційні стани співрозмовників» [9, с. 37]. Недостатній рівень емоційного інтелекту може негативно позначитися на процесі колективної взаємодії. Це виявляється у неспроможності прийняття зважених рішень. Як наслідок, виникають труднощі у досягненні поставлених цілей, знижується продуктивність роботи, а в команді формується напружена атмосфера. Крім того, слабкий емоційний інтелект керівника може спричинити втрату мотивації у працівників, зменшити їхню залученість у робочий процес і знизити рівень відповідальності за результати спільної діяльності.

В сучасних наукових публікаціях все більш актуалізується проблема того, що креативність є основою довгострокових інновацій у сфері корпоративної культури. «Корпоративна культура, яка ґрунтується на креативному менеджменті, має свою специфіку. Працівники організації занурюються в свої суб'єктивні творчі плани, але при цьому високо цінуються, а також,

як правило, такий організації притаманні добрі взаємостосунки в колективі та гармонійне поєднання різних творчих особистостей. Зазвичай у таких творчих людей гіпертрофовані амбіції, тому для покращення атмосфери лояльності рекомендується використовувати узгоджений неформальний рейтинг креативності» [4, с. 410].

Американський мислитель Річард Рорті підкреслює відсутність фіксованих сутностей чи універсальних істин, відповідно, людські знання та цінності постійно формуються під впливом історичних та культурних контекстів. Ця перспектива тісно пов'язана з сучасним підприємницьким процесом, який процвітає завдяки адаптивності, експериментуванню та здатності орієнтуватися в умовах невизначеності. Акцент Рорті на непередбачуваності є теоретичним підґрунтям для сприйняття її як каталізатора інновацій. Рорті стверджує: «Метод полягає в тому, щоб переописувати багато і багато речей по-новому, доки ви не створите модель мовної поведінки, яка спонукатиме підростаюче покоління перейняти її, тим самим змушуючи їх шукати відповідні нові форми немовної поведінки» [10, р. 9]. Ця теза підкреслює силу творчого переосмислення та інновацій, які є центральними для підприємницької діяльності. Креативні підприємці часто переосмислюють проблеми, ринки та можливості, впроваджуючи нові наративи та рамки, які надихають на зміни. Ідею Рорті про створення нових «моделей лінгвістичної поведінки» можна інтерпретувати як метафору підприємницького підриву – коли підприємці впроваджують нові ідеї, продукти чи бізнес-моделі, які змінюють індустрію та поведінку споживачів.

Річард Рорті стверджував, що наші переконання, цінності та навіть наша ідентичність є контингентними, тобто випадковими. Концепція непередбачуваності Рорті дозволяє зробити висновок, що не існує єдиного «правильного» рішення. Власне тому й сучасні креативні підприємці часто діють у невизначеному середовищі, де їм доводиться приймати рішення, маючи неповну інформацію і повинні покладатися на власні судження та навіть інтуїцію, щоб орієнтуватися в складнощах ринку. Відповідно, існує необхідність заохочення підприємців бути відкритими до нових ідей та перспектив. Оскільки наші переконання є умовними, вони завжди можуть бути переглянуті або замінені на кращі. Отже, підприємці повинні бути готові експериментувати, ризикувати та вчитися на власних помилках.

Висновки

У контексті динамічних трансформацій постіндустріального суспільства, креативне підприємництво постає як визначальний феномен, що детермінує не лише економічний розвиток, але й соціокультурну еволюцію. Воно є інтегративним механізмом, який поєднує інноваційний потенціал особистості з вимогами ринкової кон'юнктури, сприяючи створенню не тільки матеріальних благ, але й нових смислів та цінностей. Філософія

бізнесу, як міждисциплінарна галузь знання, відіграє методологічну роль у дослідженні сутності креативного підприємництва. Вона забезпечує концептуальне осмислення онтологічних та аксіологічних засад підприємницької діяльності, сприяючи формуванню відповідального та етично орієнтованого підходу до ведення бізнесу. Креативне підприємництво, в свою чергу, є практичним втіленням філософських принципів, спрямованих на гармонізацію інтересів особистості, бізнесу та суспільства.

Теоретичні положення Й. Шумпетера, Дж. Дьюї та Р. Рорті є методологічним підґрунтям для аналізу креативного підприємництва. Концепція «креативного руйнування» Шумпетера акцентує увагу на ролі інновацій та динамічних змін у економічному розвитку. Прагматичний підхід Дьюї наголошує на важливості експериментального навчання та адаптивності у підприємницькій діяльності. Постмодерністська філософія Рорті, з його ідеєю контингентності, підкреслює значення гнучкості мислення та здатності приймати рішення в умовах невизначеності.

Креативне підприємництво є не тільки генератором нових ідей, але й каталізатором соціальних змін. Воно сприяє формуванню нового типу підприємця – особистості, яка володіє не тільки економічними знаннями та навичками, але й креативним мисленням, емоційним інтелектом та здатністю до міждисциплінарної інтеграції знань. У сучасному світі, що характеризується постійними технологічними зрушеннями, креативне підприємництво є ключовим фактором конкурентоспроможності національної та світової економіки.

Список посилань

1. Приятельчук А. О. Структура філософії економіки. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2012. (48). С.70–78.
2. Глушко Т. Філософія бізнесу як міждисциплінарна освітня компонента. Філософія освіти. 2022. 28 (1). С.184-196.
3. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія. пер. з англ. В. Ружицький, П. Тарашук. Київ: Основи, 1995. 528 с.
4. Пащенко О.П. Креативний менеджмент як фактор успішності сучасного бізнесу. Глобальні та національні проблеми економіки. 2017. Вип. 17. С. 406-410.
5. Саух І., Саух П., Солодовник А. Креативність як ключова компетентність та інтегральний результат якості управлінського процесу в освітній сфері. Український педагогічний журнал. 2024. № 2. С.90-103.
6. Dewey J. Democracy and Education. A Penn State Electronic Classics Series Publication, 2001. 368 p. <https://nsee.memberclicks.net/assets/>

- docs/KnowledgeCenter/BuildingExpEduc/BooksReports/10.%20democracy%20and%20education%20by%20dewey.pdf
7. Соляник С. Ф. Креативність як важлива якість сучасної особистості. Освітній дискурс. 2024. 49 (4-6). С.59-67.
 8. Autio E., Kenney M., Mustar P., Siegel D., Wright M. Entrepreneurial innovation: The importance of context. *Research Policy*. 2014. 43 (7), pp.1097–1108. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2014.01.015>
 9. Пристай О. Креативність та емоційний інтелект у структурі управлінської компетентності керівника ЗЗСО. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. 2022. 1 (15), С.36–41. [https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1 \(15\).6](https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1 (15).6)
 10. Rorty R. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press. 1989. 201 p.

References

1. Pryiatel'chuk, A. O. (2012). The structure of the philosophy of economics. *Humanities Bulletin of Zaporizhzhie State Engineering Academy*, (48), 70–78.
2. Hlushko, T. (2022). Philosophy of business as an interdisciplinary educational component. *Philosophy of education*, 28 (1), 184–196.
3. Shumpeter, Y. A. (1995). *Capitalism, socialism and democracy* (V. Ruzhyts'kyi & P. Tarashchuk, Trans.). *Osnovy*.
4. Pashchenko, O. P. (2017). Creative management as a factor of success of modern business. *Global and National Problems of Economy*, 17, 406–410.
5. Saukh, I., Saukh, P., & Solodovnyk, A. (2024). Creativity as a key competence and an integral result of the quality of the management process in the educational sphere. *Ukrainian Educational Journal.*, (2), 90–103.
6. Dewey, J. (2001). *Democracy and Education*. A Penn State Electronic Classics Series Publication. Retrieved from <https://nsee.memberclicks.net/assets/docs/KnowledgeCenter/BuildingExpEduc/BooksReports/10.%20democracy%20and%20education%20by%20dewey.pdf>
7. Solianyk, S. F. (2024). Creativity as an important quality of a modern personality. *Educational Discours*, 49 (4–6), 59–67.
8. Autio, E., Kenney, M., Mustar, P., Siegel, D., & Wright, M. (2014). Entrepreneurial innovation: The importance of context. *Research Policy*, 43 (7), 1097–1108.
9. Prystai, O. (2022). Creativity and emotional intelligence in the structure of managerial competence of the head of educational institutions. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology*, 1 (15), 36–41.
10. Rorty, R. (1989). *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge University Press, 201 p.

Vitalii Shkafer

Postgraduate Student of the Faculty of Philosophy

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0008-3190-7517>

e-mail: vitalii_shkafer@ukr.net

CREATIVE ENTREPRENEURSHIP AS A PHENOMENON OF MODERN BUSINESS PHILOSOPHY

This article explores creative entrepreneurship as a phenomenon of growing significance amid the transformations of contemporary post-industrial society. The study examines the specific features of this concept through the lens of business philosophy, allowing it to be understood not only as an economic category but also as a sociocultural one. The conceptual foundations of the research are based on the ideas of J. Schumpeter (the concept of "creative destruction"), J. Dewey (the pragmatic approach to education and adaptability), and R. Rorty (the notion of contingency and critical reflection in the face of uncertainty). It is demonstrated that the modern creative entrepreneur is not merely a bearer of economic knowledge, but an individual with a high level of emotional intelligence, capable of interdisciplinary thinking and generating new meanings. A philosophical analysis is conducted of the interaction between creativity, innovation, and the ethical dimensions of entrepreneurial activity. The study reveals that creative entrepreneurship acts as a driver of social change and contributes to the formation of new values. It is concluded that its development enhances the competitiveness not only of individual entrepreneurs but also of the national economy as a whole.

The methodological relevance of business philosophy in shaping the theoretical foundations of the study is emphasised. Contemporary approaches to understanding entrepreneurship are analysed through a multidimensional framework encompassing economic, philosophical, psychological and managerial dimensions. The article highlights that creative entrepreneurship emerges in synergy with cultural habits and global value shifts, serving not merely as a response to market demands but also as a transformative force. It is argued that the innovative potential of the individual, supported by philosophical

insight and emotional intelligence, is crucial for sustainable progress. The study outlines directions for further research, including the impact of digital culture on the evolution of entrepreneurial thinking and the development of educational models aimed at cultivating qualified, critically minded and socially responsible entrepreneurs of a new generation.

Keywords: creative entrepreneurship; business philosophy; innovation; creativity; creative thinking; emotional intelligence.

Стаття надійшла до редакції 27.02.25

© Шкафєр В. В., 2025

Падалко Богдан Олександрович

Аспірант кафедри філософії гуманітарних наук

Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0008-5494-4257>

e-mail: padalko.bogdan@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТЬ ВЛАСНОСТІ, БАГАТСТВА І ЗАМОЖНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Резюме

Доведено, що повномасштабна війна рф проти України радикально трансформує базові філософські категорії соціального буття, зокрема власності, багатства і заможності, виводячи їх за межі правового чи економічного визначення і наповнюючи новими – ситуативними, символічними та нормативно-ціннісними змістами. Війна постає як універсальний соціальний конструкт, що одночасно впливає на інституційні структури та повсякденний досвід, спричиняючи переосмислення уявлень про стабільність, легітимність і добробут.

Розкрито триєдину природу означених категорій, кожна з яких функціонує в межах філософського, суспільного та соціокультурного дискурсів. Власність тлумачиться не лише як формалізоване право, а як форма соціального впорядкування, що маркує індивідуальну приналежність, ідентичність та моральну легітимність. Багатство інтерпретується як потенціал надлишковості, що визначає здатність до впливу, автономії та символічного домінування. Заможність постає як нормативно прийнята межа достатності, що формує образ впорядкованого життя, соціальної прийнятності й моральної самореалізації.

Обґрунтовано, що війна порушує традиційний баланс між цими категоріями: заможність дедалі менше пов'язується з об'єктною власністю, багатство втрачає юридичну усталеність, а сама власність перестає бути гарантією добробуту. Натомість усе більшого значення набувають ситуативна безпека, доступ до публічних ресурсів і здатність до символічного

позиціонування в суспільстві. Така трансформація фіксує зсув у бік нової соціальної онтології, де домінують гнучкі, адаптивні, несталі форми легітимації.

Виявлено глибокі суперечності між уявленнями про багатство, власність і заможність у масовій свідомості, які проявляються у парадоксах статусу, моральній амбівалентності й втраті довіри до традиційних соціальних ієрархій. Вони є результатом розриву між нормативними уявленнями і реальною соціальною практикою, що особливо загострюється в умовах війни.

Проаналізовано, як означені категорії функціонують у різних дискурсивних площинах: від філософсько-онтологічної (як форми буття), до повсякденно-побутової (як уявлення про «життя як треба»).

Ключові слова: власність, багатство, заможність, філософія війни, соціальна онтологія, трансформація, норма достатності.

Вступ

Екзистенційний досвід українського суспільства, яке у XXI столітті стало одним із перших прикладів повномасштабної війни як всеохопної події у політичній, економічній, соціальній, культурній, правовій, психологічній та комунікаційній сферах, потребує філософського осмислення в усіх релевантних гуманітарних дискурсах. Попри тисячолітній досвід, наукове знання й філософсько-гуманітарне осмислення не запропонували узагальненої філософської моделі для інтерпретації війни як багатовимірного соціального феномену – з її здатністю водночас змінювати всі сфери суспільного життя, структури, уявлення та смисли. Війна в сучасному суспільстві не лише змінює політичні й соціальні структури, а й загострює необхідність переосмислення засадничих філософських категорій. Однією з таких категорій є власність, яка втрачає свою традиційну правову або економічну визначеність і набуває нових, гібридних, ситуативних форм. У контексті війни змінюються не лише механізми володіння, але й самі смисли того, що вважається багатством і заможністю. Ці категорії поступово втрачають сталі ознаки й об'єкту прив'язку, набуваючи рис володіння без об'єкта, багатства без речей і заможності в умовах відсутності сталого соціального та інституційного середовища.

Аналіз останніх публікацій. Філософський дискурс війни наразі перебуває на етапі становлення. Попри зростаючу кількість гуманітарних праць, багато ключових проблем – зокрема, пов'язаних із кризою суспільної довіри, кризою довіри до інституцій політичного представництва і правозастосування, деструкцією економічної раціональності, втратою ефективної політичної суб'єктності суспільства та переосмисленням соціального буття та ціннісних орієнтацій – ще не отримали належного

концептуального осмислення. У цьому огляді зосереджено увагу на тих аспектах війни, які дослідники вже окреслили як пріоритетні.

У роботі Г. Коростильова здійснено концептуалізацію сучасної гібридної війни як системного феномена, що охоплює не лише воєнні, а й інформаційні, ментальні, соціальні, економічні аспекти. Поняття «ментальної війни» висвітлюється як війни за свідомість і когнітивний простір, що безпосередньо впливає на структуру ідентичності й поведінкові механізми [1, с. 35].

Монографія «Українське суспільство в умовах війни 2022» [2, с. 123, 130] аналізує зміни у суспільних установках щодо безпеки, матеріальних орієнтирів, моделей добробуту. Наголошується на знеціненні довгострокового планування, переорієнтації з нагромадження на виживання та ситуативну стабільність.

У статті Т. Букіної та П. Ямпольця розглянуто роль гуманітарних цінностей, соціальних і культурних чинників у формуванні стратегій адаптації до умов війни. Підкреслюється необхідність філософського осмислення конфлікту через призму моральних категорій: гідності, справедливості, ідентичності [3, с. 22].

М. Козловець аналізує феномен ідентичності у воєнному контексті, висуваючи тезу про екзистенційне очищення. Воєнна загроза, на думку автора, стимулює руйнування старих форм самоідентифікації та формування нових, символічних структур [4, с. 80].

Колективна монографія «Онтологія війни: український вимір» [5] пропонує розгорнутий аналіз формування національної ідентичності, культурної згуртованості та символічної єдності в умовах воєнного досвіду. Водночас, у праці І. Паніної подано огляд теоретичних підходів до миру в межах реалізму, конструктивізму та критичної теорії. Наголошено на гібридному характері сучасних конфліктів і на потребі переосмислення установлених уявлень про безпеку, право, справедливість [6, с. 93].

Узагальнюючи проаналізовані дослідження, можна констатувати, що фокус уваги зосереджено на проблемах ідентичності, нормативності, морального вибору, адаптації суспільства до екстремальних умов, трансформації уявлень про безпеку та публічну етику.

Методи дослідження

Методологічне підґрунтя даного дослідження ґрунтується на міждисциплінарному філософському аналізі, в якому поєднано елементи соціальної онтології, критичної герменевтики та дискурсивної аналітики, що дозволяє осмислити трансформації базових соціальних категорій в умовах екзистенційної кризи війни. У центрі дослідження — філософські конструкти власності, багатства і заможності, які розглядаються не як статичні

правові або економічні дефініції, а як смислові структури, що формуються й функціонують у трьох паралельних, але взаємопов'язаних дискурсах: філософському (онтологічно-нормативному), суспільному (інституційно-регулятивному) та соціокультурному (повсякденному). Такий підхід передбачає реконструкцію смислів через фіксацію їхньої концептуальної ролі в структурі соціального буття, аналіз форм легітимації у політичних і культурних наративах, а також дослідження побутових уявлень, що відображають і транслиують ці категорії у масовій свідомості. Застосовано принцип філософського множинного контекстуалізму, відповідно до якого одне й те саме поняття (наприклад, «заможність») розкривається в різних площинах значення — як нормативна межа, як досвід повсякденної впевненості, як символ соціального визнання — і водночас співвідноситься з онтологічним горизонтом буття людини у суспільстві. Методологічною інновацією є введення поняття «тріади реконфігурації» як аналітичної моделі для опису внутрішньої динаміки між власністю, багатством і заможністю, де кожен елемент втрачає автономне значення й набуває сенсу лише в кореляції з іншими. Також у дослідженні використано підхід соціальної феноменології у тій частині, що стосується вивчення трансформації уявлень про майнову ієрархію та моральну легітимність володіння у контексті воєнного досвіду. Додатково інтегровано категорії символічної влади (П'єра Бурдьє) для розуміння того, як матеріальні й нематеріальні ресурси переплітаються у формуванні публічної та внутрішньої репрезентації добробуту.

Результати дослідження

Категорії власності, багатства і заможності розглядаються у цьому дослідженні як фундаментальні філософські конструкти, що визначають смислову архітектуру соціального буття. Для обґрунтування нашого дослідження ми використовуємо викладення нашої позиції у трьох взаємопов'язаних дискурсах — філософському, загальносуспільному та соціокультурному (побутовому), що дозволяє одночасно зафіксувати концептуальну, нормативну й емпіричну присутність означених категорій.

Власність як філософська категорія визначається як соціально визнане відношення між суб'єктом і об'єктом, що фіксує умови легітимного володіння, розпорядження та репрезентації об'єкта володіння як «свого» у структурі соціального порядку. Її онтологічна природа полягає в укоріненні у просторі суспільного буття як форми об'єктивації свободи, автономії та самореалізації [7, р. 52]. Структурно власність охоплює: 1) суб'єкта володіння; 2) об'єкт або ресурс; 3) форму соціального визнання (титул, право, статус); 4) механізм репрезентації у публічному просторі. Вона виконує функції: забезпечення соціально визнаного володіння, регулювання доступу до матеріальних і символічних об'єктів, фіксації соціального статусу,

спадкоємності, юридичного оформлення майнових прав і структурування соціальної ієрархії.

У суспільному розумінні власність сприймається як право володіння, користування і розпорядження речами, майном, землею, об'єктами, нерухомістю, грошима, ресурсами, засобами виробництва, знаннями. До власності зараховуються як приватні, так і колективні або загальні форми володіння, включаючи державну і комунальну власність. У суспільному дискурсі вона також пов'язується з економічною самостійністю, стабільністю, правовим захистом і спадковістю [8, р. 7].

У соціокультурному та побутовому дискурсі власність ототожнюється з конкретними, відчутними матеріальними об'єктами – нерухомістю, квартирою або будинком, дачею, земельною ділянкою, транспортом, коштовностями, грошовими вкладами, побутовою технікою, засобами ведення господарства. У цьому реєстрі вона сприймається як майно, що підлягає володінню, спадкуванню, даруванню або втраті, і пов'язана з відчуттям забезпеченості, стабільності й власного простору. Власність тут мислиться як те, що «є в мене» і що «можна втратити» або «залишити дітям». У цьому ж дискурсі формуються уявлення про ставлення до чужої або загальної власності – від поваги й недоторканності до допустимості привласнення, залежно від моральних норм середовища [9, с. 4]. Соціокультурна норма передбачає оцінювання власності як ознаки статусу, досягнення, порядності або ж навпаки – привілею, незаслуженого зиску, наживи [8, с. 421].

Багатство як філософська категорія визначається як здатність індивіда або спільноти акумулювати й інтегрувати матеріальні та нематеріальні форми надлишковості, що створюють умови для вільної дії, впливу, самореалізації та самотрансценденції. Онтологічно багатство фіксує потенціал перетворення буття через розширення меж можливого. Багатством вважають: великі суми грошей, нерухомість, активи, підприємства, коштовності, запаси, прибуткові інвестиції, бізнес, рідкісні предмети, розкіш, які дозволяють людині не залежати від праці або сторонньої допомоги. Це сукупність володінь, яка забезпечує незалежність, свободу дій і визнання. Функції багатства: створення основи для суб'єктного позиціонування в суспільстві, реалізація політичних, медійних або культурних амбіцій, підтримка інвестиційної активності, спонсорства та розширення соціального впливу. Його надлишковість є джерелом соціальної динаміки – від фінансування інновацій до придбання символічного статусу [10, с. 16].

У суспільному дискурсі багатство сприймається як значна сукупність матеріальних благ – грошей, нерухомості, підприємств, техніки, товарних запасів, що дають змогу жити без залежності від зовнішніх джерел доходу. Багатство ототожнюється із здатністю до впливу, соціальним

домінуванням, символічним престижем і стилем життя, недоступним для більшості. У цьому розумінні воно є ознакою успіху, сили, привілею [10, с. 14].

Заможність як філософська категорія визначається як нормативно-сміслова форма достатності, яка встановлює межу між бідністю та надміром і фіксує прийнятний для особистості та суспільства рівень добробуту, що гарантує стабільність, впевненість і моральну прийнятність повсякденного життя [8, р. 444]. Онтологічно вона фіксує зону достатності – простір, у якому індивід не лише має доступ до блага, а й не зазнає загроз втрати, нестачі чи деградації. Заможністю вважають рівень задоволення життєвих потреб, що забезпечує впорядкованість побуту, впевненість у завтрашньому дні, стабільність доходів, відповідність способу життя соціальним очікуванням і моральним нормам, а також здатність самостійно утримувати себе і родину без зовнішньої підтримки. Її функції: формування внутрішньої стабільності, орієнтація на належне, фіксація стану «життя як треба», зниження тривожності щодо майбутнього.

У суспільному розумінні заможність – це соціально прийнятний рівень добробуту, що дозволяє вести нормальне життя, мати житло, роботу, забезпечення сім'ї, елементи комфорту, доступ до медицини, освіти, культурних благ. Заможність трактується як «нормальний рівень життя» – не багатство, але й не бідність; як досягнутий стан стабільності, який підтримується без зовнішньої допомоги.

У соціокультурному й побутовому дискурсі заможність ототожнюється із «звичайною впевненістю» – коли «все є», «вистачає», «живе як люди». Це – квартира або будинок у доброму стані, власний транспорт, стабільний дохід, заощадження, оплачувані потреби дітей, можливість відпочинку. У мовленні це постає у виразах «має все необхідне», «не бідує», і закріплює уявлення про норму буття в межах культурно схваленого. Заможність фіксує етичну норму дозволеного і бажаного стану, що забезпечує відчуття впорядкованості, спокою та впевненості у завтрашньому дні. Вона не зводиться до сукупності наявних благ, а функціонує як форма самовизначення і нормативної орієнтації в соціальному просторі.

У цілісному вигляді ця тріада формує модель смислової присутності людини в суспільстві: власність – як онтологічно-соціальна форма закріплення в суспільному порядку через володіння, правове визнання та публічну репрезентацію; багатство – як концепт надлишковості, що фіксує потенціал впливу, автономії та розширення меж можливого; заможність – як нормативно прийнятна межа достатності, що поєднує відчуття стабільності, соціальної прийнятності й морального самовиправдання. У взаємозв'язку ці категорії визначають конфігурацію соціального буття, формуючи ієрархію доступу до матеріального, символічного і нормативного.

У суспільному мовленні власність постає як інститут закріплення і розпорядження – стабільна й формалізована структура права. Багатство – як риторика переваги, демонстративного надлишку, винятковості; заможність – як формула життєвої достатності, нормального й прийнятнього рівня. У соціокультурному та побутовому досвіді власність ототожнюється з конкретним і юридично визнаним майном; багатство – з образом винятковості, великого володіння й соціальної дистанції; заможність – з відчуттям забезпеченості, передбачуваності та спокою. Формально стабільна власність протистоїть змістовно нестійким багатству і заможності, які залежать від соціального контексту, зовнішніх чинників та колективного сприйняття. Багатство і заможність не є синонімами власності: наявність власності ще не означає багатства або заможності, так само як заможність можлива без власності – наприклад, через стабільний дохід, соціальну інтегрованість або доступ до суспільно розподілених благ. Багатство, у свою чергу, не завжди має гарантії легітимного закріплення. Саме ці розриви між категоріями створюють напругу в соціальних уявленнях, породжують парадокси статусу й визначають моральну неоднозначність суджень про добробут [11, с. 112].

Категорії власності, багатства і заможності становлять базові підвалини суспільної стабільності, оскільки їхнє функціонування забезпечує передбачуваність, спадковість і розрахованість соціально-економічних дій. Їхній загальний характер – переважно екстенсивний і кумулятивний, що підтримує сталість порядку та поступовість розвитку [8, с. 378]. Тому будь-які радикальні кризи, особливо повномасштабна війна, докорінно змінюють як зміст, так і функції цих категорій.

Війна ж виступає універсальним і інтегральним конструктором, що одночасно впливає на всіх і кожного, охоплюючи всі сфери суспільної організації – політичну, економічну, соціальну, культурно-ментальну, психологічну, комунікаційну та регуляторно-правову.

Висновки

З'ясовано, що повномасштабна війна, охоплюючи всі сфери суспільної організації – політичну, економічну, культурну, правову й комунікативну – суттєво трансформує базові філософські категорії власності, багатства і заможності, виводячи їх за межі традиційного правового та економічного розуміння й наповнюючи новими, ситуативними, символічно-соціальними змістами. Власність постає не лише як юридично визнане володіння, але як форма соціального впорядкування, маркер індивідуальної стабільності та символічної закріпленості у соціальній структурі. Багатство більше не зводиться до сукупності матеріальних благ, а перетворюється на метафізичну категорію надлишковості, потенціалу впливу та автономії, яка слугує індикатором соціальної дистанції та символічного престижу. Заможність, у

свою чергу, фіксує не лише рівень життєвої забезпеченості, а радше етичну норму допустимого добробуту, що визначає соціально прийнятну межу впорядкованості буття та повсякденного спокою. Війна зумовлює розриви між цими категоріями, внаслідок чого заможність більше не потребує об'єктної власності, а багатство – стабільного правового титулу. Ці зміщення свідчать про глибоку реконфігурацію соціальної онтології, в межах якої економічна структура переплетена з моральною оцінкою, а суспільна стабільність більше залежить від ситуативної довіри, солідарності та символічних практик, ніж від юридично оформленого майнового володіння. Отже, війна не лише дестабілізує структури власності й соціальної ієрархії, а й відкриває простір для філософського переосмислення соціальних основ буття, виводячи категорії власності, багатства і заможності в простір морально-смысловой та політико-антропологічної рефлексії.

Список посилань

1. Коростильов Г. Л. Соціально-філософський аналіз сучасної IV-ої світової гібридної війни. Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. 2024. № 1. С. 32–35.
2. Українське суспільство в умовах війни 2022: монографія / за наук. ред. Є. Головахи; Ін-т соціології НАН України. Київ: ІС НАНУ, 2022. 384 с.
3. Букіна Т., Ямпольцев П. Філософія війни і миру у XXI столітті. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічних студій. 2024. Вип. 55. С. 19–25.
4. Козловець М. А. Сенс ідентичності в умовах воєнного стану. Наукові горизонти. 2023. № 3 (30). С. 80–87.
5. Онтологія війни: український вимір: колективна монографія / за ред. В. І. Лича. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2023. 542 с.
6. Паніна І. Г. Дослідження миру: основні теоретичні перспективи. Політичне життя. 2022. № 1. С. 92–104.
7. Hegel, G. W. F. *Philosophy of Right* / Trans. by H. B. Nisbet. Oxford: Oxford University Press, 1991. 304 p.
8. Piketty, T. *Capital in the Twenty-First Century* / Trans. by Arthur Goldhammer. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014. 624 p.
9. North, D. C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 304 p.
10. Veblen T. *The Theory of the Leisure Class* / trans. by unknown. New York: Dover Publications, 2007. 261 p.
11. Sen, A. K. *Development as Freedom*. New York: Knopf, 1999. 330 p.

References

1. Korostylov, H. L. (2024). Sotsialno-filosofskyi analiz suchasnoyi IV-oyi svitovoyi hibrydnoyi viyny [Social and Philosophical Analysis of the Modern Fourth World Hybrid War]. *Visnyk NTU "KhPI". Seriya: Aktualni problemy rozvytku ukrayinskoho suspilstva*, (1), 32–35. [in Ukrainian].
2. Holovakha, Ye. (Ed.). (2022). *Ukrayinske suspilstvo v umovakh viyny 2022: Monohrafiya* [Ukrainian Society in the Conditions of the 2022 War: Monograph]. Kyiv: IS NANU, 384 p. [in Ukrainian].
3. Bukina, T., & Yampoliets, P. (2024). *Filosofiya viyny i myru u XXI stolitti* [Philosophy of War and Peace in the 21st Century]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filosofsko-politolohichnykh studiy*, (55), 19–25. [in Ukrainian].
4. Kozlovets, M. A. (2023). *Sens identychnosti v umovakh voyennoho stanu* [The Meaning of Identity in Martial Law Conditions]. *Naukovi horyzonty*, 3 (30), 80–87. [in Ukrainian].
5. Lych, V. I. (Ed.). (2023). *Ontolohiya viyny: Ukrayinskyy vymir: Kolektyvna monohrafiya* [Ontology of War: The Ukrainian Dimension: Collective Monograph]. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova, 542 p, [in Ukrainian].
6. Panina, I. H. (2022). *Doslidzhennya myru: osnovni teoretychni perspektyvy* [Peace Studies: Main Theoretical Perspectives]. *Politychne zhyttia*, (1), 92–104. [in Ukrainian].
7. Hegel, G. W. F. (1991). *Philosophy of Right* (H. B. Nisbet, Trans.). Oxford: Oxford University Press, 304 p.
8. Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century* (A. Goldhammer, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press, 624 p.
9. North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 304 p.
10. Veblen, T. (2007). *The Theory of the Leisure Class*. New York: Dover Publications, 261 p.
11. Sen, A. K. (1999). *Development as Freedom*. New York: Knopf, 330 p.

Bogdan Padalko

*PhD-student of Department of Philosophy of Humanities,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0009-0008-5494-4257>
e-mail: padalko.bogdan@gmail.com*

**SOCIAL-PHILOSOPHICAL RECONSIDERATION OF THE
CONCEPTS OF PROPERTY, WEALTH AND PROFITABILITY IN
THE CONDITIONS OF WAR**

Abstract

It has been demonstrated that the full-scale war initiated by the Russian Federation against Ukraine radically transforms the fundamental philosophical categories of social being—particularly those of property, wealth, and well-being—by displacing them beyond traditional legal and economic definitions and imbuing them with new situational, symbolic, and normative-value meanings. War is presented as a universal social construct that simultaneously affects institutional structures and everyday experience, prompting a reassessment of the concepts of stability, legitimacy, and prosperity.

The triadic nature of these categories has been revealed, each of which operates within philosophical, societal, and sociocultural discourses. Property is interpreted not merely as a formalized right but as a form of social ordering that marks individual belonging, identity, and moral legitimacy. Wealth is conceptualized as the potential for surplus accumulation, signifying the capacity for influence, autonomy, and symbolic domination. Well-being emerges as a normatively acceptable threshold of sufficiency that shapes the image of an orderly life, social acceptability, and moral self-realization.

It has been substantiated that war disrupts the traditional balance between these categories: well-being is increasingly detached from material property, wealth loses its juridical solidity, and property itself no longer guarantees prosperity. Instead, situational security, access to public resources, and the capacity for symbolic positioning in society gain importance. This

transformation indicates a shift toward a new social ontology, characterized by flexible, adaptive, and unstable forms of legitimation.

Profound contradictions between public perceptions of wealth, property, and well-being have been identified, manifesting in status paradoxes, moral ambivalence, and a loss of trust in traditional social hierarchies. These contradictions stem from a rupture between normative expectations and actual social practice—especially intensified in wartime conditions.

The study has analyzed how the aforementioned categories function across various discursive dimensions, ranging from the philosophical-ontological (as forms of being) to the everyday-cultural (as notions of “a proper life”).

Keywords: property, wealth, well-being, philosophy of war, social ontology, transformation, norm of sufficiency.

Стаття надійшла до редакції 24.02.25

© Падалко Б. О., 2025

Гуменюк Юлія Валентинівна

Асистентка кафедри теоретичної і практичної філософії

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0007-9526-244X>

e-mail: humeniuk_yuliia@knu.ua

БЛАГОДІЙНІСТЬ ЯК ПРОЯВ АЛЬТРУІЗМУ В УМОВАХ ГУМАНІТАРНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

Резюме

У статті визначені характерні ознаки та особливості гуманітарної кризи в Україні. Встановлено, що моральні цінності та принципи в період кризи стають надважливими, оскільки негативний досвід, який переживає людина в кризовий період, змінює особистість та сенс її життя, а отже й цінності. В період потрясінь питання благодійності є особливо актуальним і потребує соціально-філософського осмислення. Проведено дослідження трансформації уявлень про благодійність в етимологічному контексті та проаналізовано історичні типи благодійності (античний, християнський та новочасний). Представлено українські традиції благодійності, витоки яких сягають доби Київської Русі та Гетьманщини, відмічено радянську добу, коли благодійність українців була вимушено пригнічена, і нова хвиля розвитку доброчинності в часи проголошеної Незалежності України.

Запропоновано новітній історичний тип благодійності, який слід пов'язувати з ефективним альтруїзмом. Визначено, що цей тип благодійності є продовженням новочасного типу з новими характерними ознаками раціоналізації благодійної діяльності, використання досягнень науки, інтенсивної інституціоналізованої, анонімною, професійною філантропією, яка має на меті вирішення не лише індивідуальних та локальних суспільних проблем, а й глобальних цивілізаційних викликів. Представлено правове регулювання благодійної діяльності в Україні; проаналізовано процеси інституціоналізації благодійності.

Ключові слова: альтруїзм, благодійність, гуманітарна криза, доброчинність, меценатство, моральні цінності, філантропія, спонсорство, суспільство, соціальна сфера.

Вступ

Сьогодні Світ ввійшов у глибоку гуманітарну кризу, коли велика частина людства перебуває у життєво небезпечних умовах, а життя найнезахищеніших його представників часто знаходиться на межі фізичного та духовного виживання. Кількість країн, які переживають труднощі постійно зростає і на 2022 рік їх було 51, а кількість людей, які потребували допомоги у 2023 році складала 404,3 млн осіб [1, с.81]. Україна знаходиться в епіцентрі цивілізаційних змін, які супроводжуються характерними ознаками гуманітарної кризи, до яких можна віднести: внутрішньо-політичну кризу та повний колапс центральної влади в країні; збройний конфлікт, який супроводжується порушенням прав людини у широкому масштабі; погіршення безпекової ситуації в країні (обмеження у задоволенні базових потреб людей та загострення продовольчої безпеки); загострення економічної ситуації в країні (безробіття, стрімке падіння ВВП, економічна криза); масова міграція вимушено-переміщених осіб, біженців тощо [1, с.78-79]. Водночас, увагу привертають надважливі процеси пов'язані з європейським вибором українського суспільства, зорієнтованим на розвиток демократії та досягнення добробуту. В цьому контексті відмічаємо, що перехід суспільства зі стану хронічного дефіциту (парадигма «бути») у стан добробуту (парадигма «мати») викликає зміну ціннісних орієнтацій людини, що також створює кризову ситуації в гуманітарній сфері. Жадібне бажання володіти речами, які довгий час були недоступними, бути членом «суспільства стилізованого життя», протилежного суспільству заборон, гламур та престижне споживання стають джерелом підміни справжніх цінностей позірними [2, с.41]. Це призводить до того, що в постдефіцитному суспільстві споживання і добробуту можна придбати все – любов, задоволення, переживання, але не по відношенню до інших людей, а до матеріальних цінностей, врешті-решт інша людина також перетворюється на річ і її також починають сприймати через призму соціального статусу, зовнішнього вигляду, майнових статків тощо.

Особливістю гуманітарної кризи в Україні, по-перше, є її винятковість, яка бачиться в неможливості самостійного додання кризових ситуацій людьми, тому виникає потреба в сторонній допомозі; по-друге, - амбівалентність, яка виражається, з одного боку, деструктивним впливом на соціально-економічний розвиток, а з іншого, – формуванням засад нового розвитку. Таким чином, сучасну кризу можна вважати новою нормальністю, а реагування на неї очевидно повинні відбуватись не тільки на міжнародному та державному рівнях у вигляді гуманітарної допомоги, а скоріше на рівні громадян у вигляді благодійництва та волонтерства [1, с.80]. На цьому підґрунті вбачаємо необхідність соціально-філософського

осмислення благодійності як одного з проявів альтруїзму в умовах гуманітарної кризи, в якій перебуває сьогодні Україна.

Методи дослідження

Основними методами дослідження в даній статті стали: системний підхід, етимологічний аналіз, порівняльний аналіз та історичний метод. Системний підхід дозволив комплексно підійти до вивчення феномену благодійності, дослідити його еволюцію у взаємозв'язку із соціокультурними змінами у різні періоди розвитку людства до теперішнього часу. Етимологічний аналіз терміну «благодійність» та його синонімів розширив розуміння поняття благодійності, показав місткість та багатогранність цього явища. Завдяки історичному аналізу вдалося дослідити еволюцію благодійності до сучасних її форм та механізмів реалізації, розглянути історичні типи благодійності, а за допомогою порівняльного методу виявити відмінності між благодійністю в різні історичні періоди та сучасної добродійної діяльності в умовах гуманітарної кризи, яку переживає Україна сьогодні. Метод аналізу документів та офіційних джерел використовувався для оцінки механізмів реалізації благодійної діяльності в сучасних умовах. Зокрема проаналізовано законодавчі акти, які забезпечують правове регулювання благодійної діяльності в суспільстві, провадження волонтерської діяльності, регулюють відносини Товариства Червоного Хреста в Україні, що є необхідною умовою виходу держави і українського суспільства з глибокої кризи, в якій ми сьогодні перебуваємо.

Результати дослідження

В українському суспільстві в силу вище описаних умов сьогодні утворилась екзистенційна ситуація, яка у зіткненні парадигм народжує унікальну особистісну сутність людини. Зустріч людини на своєму життєвому шляху з екзистенційними даностями та переживаннями, які їх супроводжують, зазвичай розкриває глибинні можливості особистості через пошук сенсу та еґо-ідентичності, відбуваються кардинальні зміни у відносинах з собою, з іншими людьми та світом в цілому. На думку Е. Фромма, яку він розвиває в своїй монографії «Анатомія людської деструктивності» (1973), сутність екзистенційної сфери становлять, поміж іншого, життєві (моральні) цінності. В період гуманітарної кризи, зазвичай, відбувається переоцінка цінностей, життєвих поглядів та стереотипів поведінки. Віра в себе, особиста відповідальність та надія на краще майбутнє дозволяють здолати кризові ситуації в сьогоденні, а гуманітарна криза підсвічує можливості щодо використання додаткових ресурсів у творенні змін та подоланні межі між минулим (старим життям) та майбутнім (новим життям).

Поняття «цінність» та «моральний принцип» часто використовуються для визначення світогляду людини, тому є сенсожиттєвими. Важливість

та розуміння моральних цінностей та принципів дає можливість усвідомлювати мотивацію та вроджене прагнення людини, визначає рівень домагань та бажання особистості. У різні періоди мислителі та учені різних наукових напрямів по різному класифікували цінності, оскільки вони можуть виявлятися у різних життєвих ситуаціях, задовольняти потреби та виконувати різні ролі. Так, поміж іншого, за метою засвоєння розрізняють цінності, які формуються на егоїстичних та альтруїстичних принципах. В. Франкл був переконаний, що світ пропонує людині безліч сенсів, які вона ототожнює з цінностями. У своїй теорії цінностей він виділяє і описує три основні категорії: цінності творчості (конструктивна продуктивна праця); цінності ставлення – відношення до життєвих обмежень та ставлення до власної долі; цінності переживання, які проявляються в людській чутливості до всього, що відбувається в оточуючому світі [3].

Негативний досвід, спричинений війною та трансформаційними процесами в постдефіцитному суспільстві, через важкі втрати, каліцтва, психічні розлади, невиліковні хвороби, інвалідність, залежності, змінює особистість та сенс її життя, а отже й цінності. Часто, переживши потрясіння, у людини виникає вдячність за те, що лишилася живою, за близьких; починає помічати і захоплюватись світом навколо себе. І тоді вона відкривається для любові, знаходить себе у творчості, бачить потребу в служінні – безкорисливій допомозі іншим. Людина починає розуміти цінність не матеріальних речей, а духовних (творчості, любові та альтруїзму). Особливо актуальним в цей період постає питання благодійності. Не дивно, що в такий складний для українського суспільства час, постійно чути слова «благодійність», «добročинність», «харитативність» «філантропія», «меценатство», «спонсорство». Постає питання, що означають ці слова, і як вони трансформувались в історичній ретроспективі та набули нових значень в сучасних умовах.

Поняття «благо» було введено Аристотелем і на латині виглядало як «*summum bonum*», а описане було в 10-ти книжковій праці «Никомаха етика». Перша книга його починається з визначення блага, як такого, «до чого всі прагнуть». Мислитель виділяв три види блага: тілесні (здоров'я), душевні (внутрішня гармонія, моральні чесноти, гострота розуму) та зовнішні (багатство, честь, слава). Але крім цього, він вказував на існування вищого блага – блага держави (устрою світу) та блага окремої праведної (добročесної) людини, які вважав тісно пов'язаними. Пошук розуміння сенсу буття і людського існування завжди викликав у філософів питання про вище благо, адже всі мріють про щастя (вище благо) для себе. Для його досягнення потрібно ставити перед собою мету і діяти. Ця кінцева мета і є вищим благом. Одні люди прагнуть до задоволень в житті, до ідеального здоров'я, краси отримання насолоди; інші линуць до зовнішніх благ, до

суспільного визнання, почесей; треті піддаються розумовій праці, займаються саморозвитком, досліджують світ. Цього вони досягають завдяки своїм діям, тобто займаються благо діянням – творять вище благо завдяки своїм діям. Таким чином, «благодійний» означає той, хто схильний до благо творення. Натепер поняття «благодійний», якщо це стосується людини, тлумачиться як схильний робити добро, допомагати бідним; якщо ж це стосується організації, закладу або установи, то – влаштування опіки, призріння, надання фінансової допомоги. В. Даль (Козак Луганський) в своєму Тлумачному словнику живої великоруської мови, вказує слово «благо», яке є синонімом слова «добро», і зазначає, що корінь «благо», який зустрічається у складних словах, також зберігає значення слова «добро». Якщо ж брати до уваги, що в українській мові замість слова «діяти» часто використовується синонім «чинити», то замість слова «благодійність» все частіше, по праву, використовується слово «доброчинність», а інколи й «харитативність» від слова «харитативний», яке має латиномовне походження «caritas» - християнське милосердя, тобто той хто покликаний приносити добро, надавати допомогу тим, хто її потребує. У вжитку використовуються пов'язані сталі словосполучення «харитативна діяльність», що означає доброчинна діяльність, та «харитативна організація» - доброчинна установа [4].

Сьогодні поняття благодійності тлумачиться досить широко, в залежності від наукового напрямку, в якому проводяться дослідження. Одна когорта дослідників визначає благодійність як добровільну безкорисливу допомогу фізичних або юридичних осіб у вигляді матеріальної, фінансової, організаційної чи іншої допомоги [5, с. 86], інша наукова спільнота описує благодійність як загальне поняття про різні види діяльності, мотивовані любов'ю до ближнього та прагненням допомагати іншим, всьому світу, несучи добро [6, с. 53]. Аналізуючи визначення благодійності в сучасному розумінні та практичній реалізації, погоджуємось з висновком О. Сивак, що в наукових та інших джерелах часто благодійність тлумачиться як «безоплатна передача матеріальних та нематеріальних засобів з метою надання допомоги для вирішення суспільних проблем» [7, с.234]. Досліджуючи сутнісні риси цього феномену, звертаємо увагу на дослідження А. Лядневої, яка вважає, що за допомогою благодійності відбувається «об'єднання різних суспільних та політичних спільнот, узгодження їх інтересів, залагодження конфліктів на основі формування спільної мети – забезпечення громадян необхідним обсягом матеріальних благ і послуг, з урахуванням принципів альтруїзму та соціальної справедливості» [8, с.36], соціальної солідарності та соціальної відповідальності.

Для України дослідження проблеми благодійності є надзвичайно актуальним і зумовлено відразу багатьма чинниками, зокрема: відродженням традицій благодійності, як інституту, в умовах гуманітарної кризи;

суттєвим ускладненням формування культури благодійності через неадекватне сприйняття сучасними українцями добрдіїв та доброчинності; особливостями суспільних трансформацій та соціокультурними змінами, які вимагають окремої уваги та дослідження; нездатністю державних структур забезпечити ефективне функціонування соціальної сфери на сучасному етапі суспільного розвитку; низьким рівнем моральності постдефіцитного суспільства з акцентом на матеріальних цінностях [9, с.43]. Таким чином, повертаючись до ідеї моральних цінностей та принципів на сучасному етапі суспільного розвитку у контексті подолання гуманітарної кризи в Україні, є потреба в обґрунтуванні поняття «благодійність» в цих умовах. І. Сушик слушно зазначає, що «Сама по собі природа благодійності, як добротворення, виявляється в допомозі долати різноманітні труднощі людського життя, послаблює чинники соціальних конфліктів, забезпечує рівновагу, злагоду та стабільність в суспільстві» [10, с.57]. Маємо відмітити, що незважаючи на фундаментальність українського філософського енциклопедичного словника В. Шинкарука, який містить 1700 статей із систематизованим викладом сучасних філософських знань, нажаль, визначення поняття «благодійність» в ньому не знаходимо [11], що вказує на недостатність наукового дослідження цього феномену в царині сучасної української філософії. Тому, з огляду на світоглядні, методологічні труднощі в намаганні описати філософську реальність благодійності як соціального інституту, варто здійснити спробу її соціально-філософського осмислення, яке вимагає історичного екскурсу у процес трансформації уявлень про благодійність у різні історичні періоди, в яких цей феномен бачився по-різному і з часом трансформувався, запроваджуючи нові механізми доброчинності.

З історичних джерел відомо, що благодійність була притаманна громадянам в Стародавньому Єгипті, Китаї, Індії, як одна з чеснот людини і проявлялась в безкорисливій допомозі та соціальних виплатах нужденним зі сторони держави. Благодійність була відома і древнім євреям, які називали її «цдака» – справедливість. Подати нужденному, з точки зору іудаїзму – акт встановлення справедливості. Проте, недостатньо просто давати гроші; потрібно було робити це від щирого серця, «з добрим виразом обличчя» а не мимоволі та з прикрістю. Даючи цдаку, людина стає посередником між Богом і нужденним. В єврейській культурі можна прослідкувати різні форми благодійності, зокрема: пробачення та розірвання боргових зобов'язань, благодійні каси, з яких можна було викупляти полонених та давати придане бідним нареченим. В Йом-кипур – це завжди була невід'ємна частина спокути.

Стосовно західноєвропейської ментальності, то сучасні дослідники виокремлюють три основні історичні типи благодійності, це: античний (дохристиянський); християнський та новочасний [12, с.4].

Основою античного типу благодійності, який базувався на філософських концепціях стародавніх Греції та Риму, був обов'язок перед громадою, бажання отримати пошану, задовільнити своє честолюбство, бажання репрезентувати свій матеріальний та соціальний статус та інші привілеї [13, с.8]. Займатись доброчинністю серед вельмож було престижно, а моральність знаходилась далеко не на перших позиціях у цьому процесі. Особливістю цього періоду було те, що благодійність використовувалась як паліативний засіб, що походить від терміну «*pallium*» (лат.) і перекладається як «маска» або «плащ». Це й означає зміст і філософію паліативної допомоги – злагодження, за допомогою якого аристократія як правлячий клас намагалась нівелювати, пом'якшити класові суперечності, виправдати соціальну нерівність в суспільстві, створити ілюзію спільності. Феномен благодійності дохристиянського періоду розглядався як основний фактор соціальної допомоги в державі та інструмент послаблення соціальної напруги [14, с.5]. Саме в цей історичний період виникає меценатство. У I ст. до н.е. в Римі жив відомий державний діяч на ім'я Меценат. В цьому поважному та багатому римлянині крадці поети Римської імперії (Вергілій, Гораций, Луцій Варіо Руф та ін.) знаходили покровителя і захисника, що зробило його ім'я символом фінансової, політичної, навіть релігійної підтримки літераторів, музикантів, скульпторів, архітекторів, художників, учених, педагогів на багато віків. У сучасному трактуванні, за визначенням О. Донік, меценатство бачиться як доброчинність, доброчинна діяльність у духовній сфері (у царині освіти, просвітництва, науки, культури, мистецтва, духовного розвитку). [15, с.5]. Розглядаючи поняття благодійності і меценатство у співвідношенні одне до одного, науковці дотримуються думки, що меценатство – це різновид благодійності, яка діє у сфері культури, всіляко підтримуючи митців у реалізації їх творчих задумів, а також молоді таланти в отриманні освіти та розвитку свого творчого ремесла.

Ще однією особливістю античного періоду благодійності вважається філантропія, що в перекладі з грецької означає «любов» – благодійність, якою керує любов. Слово «філантропія» у V ст. до н.е. трактувалось як божественна прихильність, а в IV ст. до н.е. це поняття вже трансформувалось до визначення як доброзичливого ставлення до людини. Філантропію як благодійність було організовано в Стародавній Греції пританами, вищими посадовими особами в державі, а її формами на той час були: будівництво храмів і лазень, громадські трапези, роздача грошей нужденним, але не рабам, оскільки вони не були громадянами поліса. В українську мову термін «філантропія» запозичений із французької, де його останнім часом стали часто вживати. В. Савицький у своїх дослідженнях урівнює благодійність і філантропію, вважаючи фактично це одним і тим самим та визначаючи її спрямованість на людину або організацію, а також на заохочення до соціально-значущої діяльності: освіти, медицину, спорт, захист довкілля,

охорону пам'яток історичної та культурної спадщини тощо [16, с.40]. Тут важливо внести уточнення, розвівши таким чином благодійність і філантропію: благодійність передбачає підтримку держави на законодавчому рівні, а філантропія відноситься виключно до благодійної діяльності фізичних осіб. Крім того, філантропія як людинолюбство не може бути застосована в наданні безоплатної допомоги тваринам, тому її можна вважати одним із видів благодійності, але не вважати їх синонімами. Сучасна філантропія поширюється на різні соціальні явища – від допомоги конкретній людині до масштабного соціально-орієнтованого бізнес-проекту, використовуючи фандрайзинг – сучасний механізм залучення (збору) пожертвувань. Сьогодні це реалізується малими некомерційними волонтерськими організаціями.

Із настанням християнства стали стверджуватись чесноти співчуття, милосердя, любов до ближнього. В період його розквіту з'являється християнський тип благодійності, коли допомога надавалась в ім'я любові до Бога та задля порятунку своєї душі, в бажанні наблизитися до Бога [17, с.101]. На цьому етапі благодійність пройшла шлях від подаяння милостині як найпростішої форми філантропії до «Агапе» – вищого прояву людського милосердя. В перекладі з грецької цей термін перекладається як Божа, безумовна, жертвна, дієва, вольова, турботлива любов. Благодійність цього історичного періоду спрямовувалась на допомогу людям, не здатним власними силами здолати тягар життя. Особливістю його була й державно-регламентована благодійність, яка з'явилась вже згодом в XVI-XVIII ст., коли стали з'являтися законодавчі підходи до визначення бідності і жебрацтва в європейських державах. Так упродовж XVI ст. в таких країнах як Англія, Франція, Німеччина були прийняті перші «закони про піклування». Згідно цього законодавства суспільство брало на себе зобов'язання надавати допомогу всім, хто її потребує. Таким чином, філософія християнського милосердя поступово змінювалась на ідею соціальної допомоги, почали зароджуватись державні форми піклування, з'являлись перші спроби створення спеціалізованих установ (богодільні, притулки), які з часом закріпились та були модернізовані до сучасних форм (хоспіси, сиротинці, будинки пристарілих). Важливою рисою благодійності цього історичного типу стала відмова від подаяння милостині та традиційних систем пожертв до організації спеціальних закладів, колоній та фондів, метою яких було не тільки надання звичайної матеріальної підтримки маргінальним верствам суспільства, а й залучення їх представників до повноцінного життя громад, до суспільно-корисної праці, що визначало визначений період як новий ступінь розвитку суспільств.

XIX – XX ст. стало новочасним періодом благодійності, визначальними характеристиками якого були раціоналізація благодійної діяльності,

початок організованої допомоги та забезпечення роботою усіх нужденних, хто здатний її виконувати [12, с.5]. Благодійність в цей період розглядається як уважність до потреб людей, які не здатні потурбуватись про себе навіть на рівні мінімальних умов існування; надання такої допомоги, яка б стала для них посилююю в організації власного життєвого простору; підтримка нужденних як матеріально так і духовно. До доброчинності почали ставитись двояко: по-перше, благодійність сприймали як благо і можливість порятунку для тих, хто втратив останню надію; по-друге, почали вбачати в ній «самообман нечистого сумління». На цьому підґрунті з'явилися радикальні погляди на благодійність, згідно яких така діяльність бачилась безглуздою і аморальною (К. Маркс, Ф. Ніцше, А. Ренд та ін.). Проте, саме в цей період спостерігається й перетворення благодійності у справді суспільну справу. Так у місті Ельберфельд (Німеччина) в 1852 році була запроваджена модель (ельберфельдська система), яка поєднувала в собі власне служіння (філантропію) з обов'язковою громадською допомогою. Сьогодні така піклувальна система закладена в основу сучасних благодійних утворень (товариств, організацій і фондів) на Заході, діяльність яких спрямована у культурну сферу – підтримку історико-культурних об'єктів, побудованих коштом філантропів-меценатів. Трохи згодом, у 1889 році Е. Карнегі опублікував свою працю «Багатство», в якій звернувся до американських багатіїв спрямовувати свої надприбутки на благодійність, а не на розкішне життя та отримання насолод, наголошуючи, що «помираючи в багатстві, людина помирає в ганьбі» [18, с.337-350]. Згодом цей заклик став поштовхом для стрімкого розвитку благодійності у США.

Особливістю новочасного періоду став активний розвиток спонсорства, яке суттєво відрізняється від благодійності у своїх цілях і підходах, оскільки спонсорство – це не лише можливість підтримати соціально важливі проєкти, але і стратегія, яка може принести реальні бізнес-результати. В історичному контексті слово «спонсор» має глибокі корені і походить від латиномовного «spondeo», що трактується як «я ручаюсь». Таким спонсором був у Старому Римі Меценат, ім'я якого згодом стало використовуватись як напрям благодійності в культурній сфері. В XX столітті спонсорська діяльність набула нового сенсу, стала більш структурованою, охопила різні аспекти від бізнесу до соціальних ініціатив, використовується як інструмент для маркетингу та брендингу. В сучасному прояві, на відміну від стародавнього світу, воно більше пов'язане із взаємною вигодою, коли надаючи ресурси, спонсор згодом отримує можливість популяризувати своє ім'я або товарний знак. Отже, відмінною рисою спонсорської діяльності є її прагматичний характер, коли спонсор спрямовує кошти у ту сферу, де згодом обов'язково зможе отримати винагороду.

Таким чином, XX століття стало для благодійності періодом інтенсивного розвитку та використання всіх набутих досвідів попередніх історичних етапів. Добродії почали спрямовувати свої зусилля на покращення рівня життя громад, реагувати на суспільні виклики та приймати участь у вирішенні соціальних проблем. Особливо актуальною ставала благодійність, коли державні інституції не в змозі були виконувати свої соціальні функції. Саме така ситуація залишається характерною для сучасної України, коли держава і суспільство знаходяться у глибокій гуманітарній кризі через війну та суспільні трансформаційні процеси.

Сьогодні ми проживаємо 20-ті роки XXI ст., яке висуває неабиякі виклики техногенного характеру, екологічні, гуманітарно-економічні та соціально-політичні кризи та виклики морального і духовного ґибу. Тож вбачаємо актуальним говорити про четвертий історичний тип благодійності, який слід пов'язувати з ефективним альтруїзмом. Цей тип став продовженням новочасного періоду благодійності, але з яскраво вираженою раціоналізацією благодійної діяльності; використанням надбань науково-технічного прогресу; переходом до інституціоналізованої, професійної і водночас анонімної філантропії, яка ставить перед собою завдання вирішувати не тільки адресні та локальні суспільні проблеми, а й глобальні цивілізаційні виклики. Мільярдери Білл Гейтс, П'єр Омідьяр, Джефрі Сколл, Ларрі Пейдж, Воррен Баффет, Джефф Безос та інші, вивели благодійність на рівень глобального політичного впливу. До прикладу, Маккензі Скотт у 2020 році виділила понад 6 млрд. дол. на допомогу організаціям, які ведуть боротьбу з нерівністю, бідністю та расовою дискримінацією; Білл і Мелінда Гейтс своїм Фондом підтримують проекти в галузі освіти та охорони здоров'я (боротьба з інфекційними хворобами, зокрема, малярією та поліомієлітом; дослідження нових вакцин), та боротьби з бідністю; Чак Фіні – американський мальярдер, який дивує світ своєю обітницею жити аскетично та передавати майже все своє багатство на благодійність через власний фонд Altantic Phiianthrooies, пріоритетами якого є освіта, охорона здоров'я та права людини, фінансує проекти по зниженню напруженості в регіоні.

На теперішній час на глобальному рівні лідерами соціальних ініціатив все частіше стають транснаціональні компанії, які роблять постійні фінансові вливання у соціальну сферу, з яких біля 40 % коштів зорієнтовані в країни, що розвиваються, на боротьбу з бідністю та ліквідацію спалахів інфекційних захворювань [7, с.234]. Така діяльність має і свої недоліки та виклики, зокрема глобальні соціальні проекти та інші ініціативи часто пропонуються та реалізуються в країнах без урахування реальних потреб та місцевого контексту.

Не можна оминати й українські традиції благодійності, витоки яких сягають Києво-Руської доби та періоду Гетьманщини. Українськими благодійниками, меценатами та філантропами були українські гетьмани, козацькі полковники та отамани, українська шляхта, які ставили за власний кошт церкви, вносили пожертву до монастирів; українська шляхта та земські діячі зводили народні школи, створювали просвітницькі осередки; підприємці та купцівство відкривали сиротинці та шпиталі; українська інтелігенція з власного скромного заробітку по можливості допомагали нужденним. Особливістю українського доброчинства того часу було творення блага перед Богом та служіння своїй державі, яка була безкорисливою (альтруїстичною) в матеріальному світі, але не в духовному.

До кінця ХХ ст. Україна переживала темні часи сторічної радянської доби, тому справжні благодіяння українців цього періоду прослідкувати дуже складно. Під покривалом окупації російською імперією українських теренів людські чесноти були притуплені, а благодійність, яку раніше проявляло українство, було заборонено, як ідеологічно ворожу та шкідливу діяльність. Проголошення незалежності української держави в 1991 році; європейський вибір країни, який викликає зміну ціннісних орієнтацій людини; 10-ти річна війна з Росією за незалежність, яка призвела до масових вбивств військових та цивільного населення, міграції та еміграції громадян країни; окупація більше 20 % українських земель, все це призвело до глибокої гуманітарної кризи і стало підґрунтям для законодавчих ініціатив у сфері благодійності, її інституціоналізації на рівні держави та розвитку волонтерства в громадах.

Отже, ретроспектива благодійності, як соціального явища, вказує на складний і тривалий шлях її становлення та трансформації, а розвиток суспільства в різні історичні періоди доводить, що тільки вільні люди здатні на добрі безкорисливі альтруїстичні вчинки, які на ґрунті сучасної правової держави реалізуються як цілеспрямована й ефективна благодійна діяльність. Становлення та стрімкий розвиток стратегічної благодійності в світі, виникнення нових інструментів її реалізації спонукає сучасну Україну до створення фондів соціальних інвестицій, соціального підприємництва, соціальних венчурних фондів, вагомою часткою діяльності яких є благодійність. Реалізація цих напрямів допоможе подолати гуманітарну кризу, в якій знаходиться наша країна сьогодні. Позитивним зрушенням останніх років в Україні є інтенсифікація процесу інституціоналізації благодійності, яка проявляється у збільшенні кількості спеціалізованих фондів, формуванні громадських організацій, завданням яких є координація зусиль різних учасників благодійної діяльності тощо. За даними Українського центру вивчення громадської думки «Соціоінформ» у 2020 році в Україні налічувалось 18 тис.519 благодійних організацій і фондів, частка

активних благодійних організацій із вказаної кількості становить 20–25 % [19, с.21]. Інституалізація благодійної діяльності в Україні за оцінкою експертів відмічається на слабкому рівні, але водночас з ознаками прогресу. Спостерігається постійне збільшення кількості благодійних організацій та їх якісних та потенційних характеристик; утворення професійних асоціацій та інших об'єднань на локальному рівні; функціонування української Біржі Благодійності; проектування благодійними фондами алгоритмів різноманітної допомоги та реалізація їх державою. Для розвитку інституціоналізації благодійності рекомендується сприяти створенню галузевої асоціації благодійних організацій, формуванню державної політики у даній сфері, популяризувати благодійність на рівні державної стратегії [19].

На цьому шляху важливо відмітити напрацювання України у правовому полі. Так основним нормативним документом, який «визначає загальні засади благодійної діяльності в Україні, забезпечує правове регулювання відносин у суспільстві, спрямованих на розвиток благодійної діяльності, утвердження гуманізму і милосердя, забезпечує сприятливі умови для утворення і діяльності благодійних організацій», є Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 05.07.2012 р. № 5073-VI [20]; Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2011 р. № 3236-VI, який «регулює відносини, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності в Україні» [21]; Закон України «Про Товариство Червоного Хреста України» від 28.11.2002 року № 330-IV, який «регулює відносини, пов'язані з діяльністю Товариства Червоного Хреста, визначає його правовий статус та правові засади діяльності» [22].

Висновки

В результаті проведеного дослідження встановлено, що Україна сьогодні знаходиться в епіцентрі гуманітарної кризи, яка охопила Світ. Цю кризу можна вважати новою нормальністю, оскільки її особливістю є винятковість та амбівалентність, тому реагування на неї має відбуватись не стільки на міжнародному та державному рівнях у вигляді гуманітарної допомоги, а скоріше на рівні громадян у вигляді благодійництва та волонтерства. Таким чином соціально-філософське осмислення благодійності, як одного з проявів альтруїзму в умовах гуманітарної кризи, в якій перебуває сьогодні Україна, є особливо важливим. Нами встановлено, що моральні цінності та принципи в період кризи є надважливими, оскільки переживання негативного досвіду змінює людину, її сенс життя та цінності. Дослідження трансформації уявлень про благодійність в етимологічному контексті та історичних типів благодійності дає розуміння ролі благодійності в житті людини, суспільства та держави. В результаті проведеної роботи запропоновано новітній історичний тип благодійності, який слід пов'язувати з ефективним альтруїзмом. Він є продовженням новочасного

типу з новими характерними ознаками раціоналізації благодійної діяльності, використання досягнень науки, інтенсивної інституціоналізованої, анонімної, професійної філантропії, що відкриває можливості вирішення не лише індивідуальних та локальних суспільних проблем, а й глобальних цивілізаційних викликів. Розвиток новітнього типу благодійності в Україні на основі ефективного альтруїзму бачиться в трьох напрямках: 1) удосконалення правового регулювання благодійної діяльності в Україні; 2) інтенсифікація процесів інституціоналізації благодійності; 3) розвиток волонтерства, як форми громадянської активності, яка базується на безкорисливості (альтруїстичній основі) та бажанні допомагати соціально вразливим групам населення.

Список посилань

1. Вишняков О. Гуманітарні кризи та міжнародна гуманітарна діяльність. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Економіка. Маріуполь, 2024. Вип. 27. С.77-84.
2. Фельдман О. Б. Альтруїзм у суспільствах добробуту, або чи можлива у них благодійність. Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди «Філософія». Харків, 2014. № 42. С.40-49.
3. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Харків: КСД, 2016. 160 с.
4. СВИТ. URL: <https://svit.org.ua/> (дата звернення 15.04.2025).
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
6. Ондрушек Д. Хрестоматия для некомерческих организаций. Братислава: Eterna Press, 2003. 347 с.
7. Сивак О. Б. Благодійність як складова соціально відповідальної діяльності підприємства: обліковий аспект. Економіка і організація управління. 2014. № 1 (17)-2 (18). С.233-237.
8. Ляднева А. В. Феномен благодійності як індикатор соціокультурного стану спільноти: дис. ... канд. філософ. наук (доктора філософії): 09.00.03 (033). Київ, 2017. 205 с.
9. Гуменюк Ю. В. Етико-філософське осмислення благодійності: історичні типи та прояви. Філософські проблеми гуманітарних наук. 2020. № 1 (30). С.40-44.
10. Сушик І. В. Етика та деонтологія соціального працівника: навчальний посібник. Луцьк: ІВВ Луцький НТУ, 2020. 188 с.
11. Філософський енциклопедичний словник / голова редкол. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 750 с.

12. Савранська Н. О. Етико-філософський аналіз благодійності: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 09.00.07. Київ, 2008. 15 с.
13. Чепурнов В. О. Правовий статус благодійних установ та товариств за законодавством України: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. 14 с.
14. Савранська Н. О. Благодійність: реальне милосердя та діяльність на любов. Практична філософія. Київ, 2008. № 2 (28). С. 114–119.
15. Донік О. М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2003. Вип. VI. С. 49–55.
16. Савицький В. Генеза благодійності в Україні (Методологія історії соц. роботи в Україні): навч. посіб. Київ: НТУУ «КПІ», 2007. 136 с.
17. Ляднева А. Функціональна парадигма благодійності: досвід історико-філософського аналізу. Актуальні проблеми філософії та соціології. Наукове фахове видання Національного університету «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. Вип.6. С. 100-103.
18. Карнегі Е. Автобіографія. Євангеліє багатства. Багатство. / пер.з англ. Мар'яна Прокопович. Київ: Наш Формат, 2023. 392 с.
19. Благодійність в Україні: погляд зсередини. На замовлення Zagoriy Foundation. URL: <https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2020/02/zf-charity-inside-view-digital.pdf> (дата звернення 15.04.2025).
20. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 р. № 5073-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> (дата звернення 15.04.2025).
21. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 р. № 3236-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення 15.04.2025).
22. Про Товариство Червоного Хреста України: Закон України від 28.11.2002 р. № 330-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/330-15#Text> (дата звернення 15.04.2025).

References

1. Vyshniakov O. Humanitarni kryzy ta mizhnarodna humanitarna diialnist. Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seria: Ekonomika. Mariupol, 2024. Vyp. 27. S.77-84.
2. Feldman O. B. Altruizm u suspilstvakh dobrobutu, abo chy mozhlyva u nykh blahodiinist. Visnyk KhNPU imeni H. S. Skovorody «Filosofiiia». Kharkiv, 2014. № 42. S.40-49.

3. Frankl V. *Liudyna v poshukakh spravzhnogo sensu*. Kharkiv: KSD, 2016. 160 s.
4. SVIT. URL: <https://svit.org.ua/> (data zvernennia 15.04.2025).
5. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / uklad. i holov. red. V. T. Busel. Irpin: VTF «Perun», 2005. 1728 s.
6. Ondrushek D. *Khrestomatyia dlia nekomercheskykh orhanyzatsyi*. Bratislava: Eterna Press, 2003. 347 s.
7. Syvak O. B. Blahodiinist yak skladova sotsialno vidpovidalnoi diialnosti pidpriemstva: oblikovy aspekt. *Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia*. 2014. № 1 (17)-2 (18). S.233-237.
8. Liadneva A. V. Fenomen blahodiinosti yak indykator sotsiokulturnoho stanu spilnoty: dys. ... kand. filosof. nauk (doktora filosofii): 09.00.03 (033). Kyiv, 2017. 205 s.
9. Humeniuk Yu. V. Etyko-filosofske osmyslennia blahodiinosti: istorychni typy ta proiavy. *Filosofski problemy humanitarnykh nauk*. 2020. № 1 (30). S.40-44.
10. Sushyk I. V. Etyka ta deontolohiia sotsialnogo pratsivnyka: navchalnyi posibnyk. Lutsk: IVV Lutskyi NTU, 2020. 188 s.
11. *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk / holova redkol. V. I. Shynkaruk*. Kyiv: Abrys, 2002. 750 s.
12. Savranska N. O. Etyko-filosofskyi analiz blahodiinosti: avtoref. dys.... kand. yuryd. nauk: 09.00.07. Kyiv, 2008. 15 c.
13. Chepurnov V. O. Pravovy status blahodiinykh ustanov ta tovarystv za zakonodavstvom Ukrainy: avtoref. dys.... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Kyiv, 2004. 14 s.
14. Savranska N. O. Blahodiinist: realne myloserdia ta diialnisna liubov. *Praktychna filosofiia*. Kyiv, 2008. № 2 (28). S. 114–119.
15. Donik O. M. Sotsiokulturnyi vymir pidpriemnytstva v Ukraini u druhii polovyni KhIKh – na pochatku KhKh st. *Problemy istorii Ukrainy KhIKh – pochatku KhKh st.* 2003. Vyp. VI. S. 49–55.
16. Savytskyi V. Heneza blahodiinosti v Ukraini (Metodolohiia istorii sots. roboty v Ukraini): navch. posib. Kyiv: NTUU «KPI», 2007. 136 s.
17. Liadneva A. Funktsionalna paradyhma blahodiinosti: dosvid istoryko-filosofskoho analizu. Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii. *Naukove fakhove vydannia Natsionalnogo universytetu «Odeska yurydychna akademiia»*. Odesa, 2015. Vyp.6. S. 100-103.
18. Karnehi E. Avtobiohrafii. Yevanheliie bahatstva. Bahatstvo. / per.z anhl. Mariana Prokopovych. Kyiv: Nash Format, 2023. 392 s.

19. Blahodiinist v Ukraini: pohliad zseredyny. Na zamovlennia Zagoriy Foundation. URL: <https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2020/02/zf-charity-inside-view-digital.pdf> (data zvernennia 15.04.2025).
20. Pro blahodiinu diialnist ta blahodiini orhanizatsii: Zakon Ukrainy vid 05.07.2012 r. № 5073-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> (data zvernennia 15.04.2025).
21. Pro volontersku diialnist: Zakon Ukrainy vid 19.04.2011 r. № 3236-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (data zvernennia 15.04.2025).
22. Pro Tovarystvo Chervonoho Khresta Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.11.2002 r. № 330-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/330-15#Text> (data zvernennia 15.04.2025).

Yuliia Humeniuk

Assistant of the Department of Theoretical and Practical Philosophy

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0007-9526-244X>

e-mail: humeniuk_yuliia@knu.ua

CHARITY AS A MANIFESTATION OF ALTRUISM IN THE CONTEXT OF THE HUMANITARIAN CRISIS IN UKRAINE

Abstract

The article identifies the characteristic features and peculiarities of the humanitarian crisis in Ukraine. The author establishes that moral values and principles become extremely important in times of crisis, since the negative experience that a person goes through in a crisis period changes the personality and meaning of his or her life, and thus values. In times of upheaval, the issue of charity is particularly relevant and requires socio-philosophical reflection. The article studies the transformation of ideas about charity in the etymological context and analyses historical types of charity (ancient, Christian and modern). The author presents the Ukrainian traditions of charity, which date back to the times of Kyivan Rus and the Hetmanate, notes the Soviet era, when Ukrainian charity was forced to be suppressed, and the new wave of charity development in the times of Ukraine's proclaimed independence.

The author proposes the newest historical type of charity, which should be associated with effective altruism. It is determined that this type of charity is a continuation of the modern type with new characteristic features of rationalisation of charitable activities, use of scientific achievements, intensive institutionalised, anonymous, professional philanthropy, which aims to solve not only individual and local social problems, but also global civilisation challenges. The author presents the legal regulation of charitable activities in Ukraine; analyses the processes of charity institutionalisation.

Keywords: altruism, charity, humanitarian crisis, patronage, moral values, philanthropy, sponsorship, society, social sphere.

Стаття надійшла до редакції 15.03.25

© Гумениук Ю.В., 2025

Yuriy Hryhorak

PhD-Student, Department of Philosophy of Humanities

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0006-0591-9413>

e-mail: yuradovakino@gmail.com

THE PHILOSOPHY OF RELIGIOUS TOLERANCE IN THE ANCIENT THOUGHT

Abstract

The article is devoted to the study of the evolution of religious tolerance in the ancient world, analyzing the influence of political structures, social traditions and philosophical concepts on the formation of the boundaries of freedom of religion. Special attention is paid to the mechanisms of interaction between the state and religion, as well as the influence of legal norms on the perception of religious diversity.

It is proved, that in the Greek polis, religious rituals were an integral part of civic identity, contributing to the formation of ideas about the acceptability of various cults. Philosophical issues related to freedom of thought and critical reflection on faith were reflected in the works of thinkers who investigated the nature of the divine and its relationship to human life. For example, Xenophanes criticized anthropomorphic ideas about the gods, while Protagoras questioned the possibility of knowing the divine, which stimulated discussions about religious tolerance.

It is argued, Ancient historians such as Herodotus and Polybius recorded the dynamics of public attitudes towards religious innovations, noting both cases of acceptance and rejection of new cults. In the Roman context, the imperial strategies for adapting to religious diversity are explored, which combined elements of integration and control. The Roman policy of "inclusive syncretism" allowed the inclusion of the deities of conquered peoples in the pantheon, which contributed to the strengthening of imperial unity.

It is found that the legal and social mechanisms that defined the limits of religious tolerance had a significant impact on the transformation of religious

policy in the period of late antiquity. The Edict of Milan of 313, issued by Constantine the Great, legalized Christianity, which was an important step towards the recognition of religious pluralism. However, later, with the growing influence of Christianity, there was a restriction of traditional pagan cults, which indicates the complexity and ambiguity of the processes of religious tolerance in antiquity.

Thus, the article provides a comprehensive analysis of the factors that influenced the formation and transformation of religious tolerance in ancient society, emphasizing the relationship between the political, social and philosophical aspects of this phenomenon.

Keywords: Antiquity, philosophy, tolerance, religious tolerance, freedom of religion, Greco-Roman world.

Introduction

The ancient world did not merely coexist with religious diversity – it created mechanisms that defined the boundaries of religious freedom. These systems influenced politics, law, and social institutions, and understanding them helps explain modern religious conflicts and ways to resolve them. The issue of religious tolerance was not viewed from a moral perspective but as a tool of governance. Greek poleis, Hellenistic kingdoms, and the Roman Empire established a balance between recognizing local cults and maintaining centralized control. Laws, rituals, and philosophical concepts did not simply regulate the religious sphere but also determined the stability of society.

The practical significance of this study lies in analyzing which methods of interacting with religious groups strengthened the state and which led to crises. Historical experience shows that tolerance is not a concession but a deliberate strategy. Such an approach makes it possible to identify patterns that remain relevant today – from protecting freedom of religion to regulating religious influence on public life.

Research methods

This study is based on a philosophical analysis of the phenomenon of religious tolerance in antiquity, revealing its conceptual foundations through the perspectives of the Sophists, Stoics, Epicureans, and Skeptics. It examines the evolution of these ideas within the framework of ancient worldviews.

For a deeper analysis, historical-comparative and textual methods are employed, allowing for the comparison of ancient sources and the reconstruction of notions of religious freedom. A systemic approach helps to examine the influence of religious, political, and sociocultural factors that shaped the boundaries of religious tolerance in ancient society.

Research results

The issue of freedom of religion first emerged in ancient civilizations such as Egypt and Mesopotamia and later in the classical world. Although rulers in some cases imposed the cult of a particular deity, there is considerable evidence of a tolerant attitude toward the religions of conquered peoples, as indicated by the ancient formula, "Every nation has its own gods." Nevertheless, such practices often did not imply the actual recognition of an individual's right to abstain from the dominant religion. Only in classical societies, particularly within Greek city-states, was this issue more clearly articulated, as citizen participation in political life and the development of philosophical thought encouraged a re-evaluation of dogmatic beliefs and the search for ways to peacefully coexist with different faiths.

In Greek poleis, where there was no rigidly segregated priesthood, a new approach to religion took shape. Mythological narratives gradually lost their status as absolute explanatory principles since natural philosophy and other scientific disciplines began to explain the universe from the standpoint of rational thought. However, even in this context, religious consciousness still played an important integrative role, fostering the unity of citizens. From this dualism – between collective rituals and emerging freethinking – arose the understanding that individuals had the right to critically reassess spiritual traditions and choose their own form of religious expression.

To explore this phenomenon more deeply, it is necessary to distinguish between three closely related concepts that are sometimes conflated. Freedom of conscience implies a broad worldview choice, encompassing both religious and non-religious beliefs. Freedom of religion refers specifically to the individual's right to practice or abstain from practicing a particular religion, to perform rituals, or to refuse them. Religious tolerance, in turn, is a socio-ethical phenomenon that acknowledges the right of others to exist and publicly express their faith, even if it differs from the majority's beliefs. Confusion between these terms can lead to misunderstandings when discussing the actual mechanisms for protecting spiritual freedom.

In modern times, these different aspects of spiritual rights have been affirmed and enshrined in international documents. UNESCO's Declaration of Principles on Tolerance emphasizes that tolerance is not merely passive non-resistance but also active respect for the diversity of cultures, religions, and beliefs. Contemporary society is increasingly aware that religious tolerance, understood in this broad and dynamic sense, strengthens peaceful coexistence, fosters dialogue between different worldviews, and paves the way for genuine spiritual and cultural progress.

Alongside notions of the punitive will of the gods, other traditions in the ancient world affirmed the possibility of spiritual harmony, even in times

of instability and war. In certain sacred places, religion was perceived not as a source of fear of punishment but as a means of maintaining order and peaceful coexistence. One such unique example was Eleusis (Ἐλευσίς), the center of the mystery cult dedicated to the goddess Demeter and her daughter Persephone. Later, in the Roman era, the Eleusinian Mysteries became an example of the fine line between what was acceptable and unacceptable in Roman religious thought. Although these mysteries involved nocturnal and secret rites, they were not only permitted but actively supported by many Roman emperors, including Augustus, who himself underwent initiation in Eleusis.

The unique cultural role of Greece within the Roman Empire, the ancient origins of the cult, and its mythology, well-known to the Romans, secured its high prestige at least until the 4th century AD. Moreover, the Romans recognized the special status of certain Greek sanctuaries on a legal level. For instance, the Roman jurist Ulpian mentioned deities officially authorized to receive wills and inheritances, the vast majority of which were Greek temples. This indicates that despite Roman rule, Greek religious traditions retained their significance and influence within the empire [1, p. 223-224].

Despite the upheavals of Greek history, Eleusis maintained its status as an inviolable space until the 4th century AD, when Emperor Theodosius I, in his effort to Christianize the Roman Empire, banned pagan cults, including the Eleusinian Mysteries. In 396 AD, the Visigoths under the leadership of Alaric plundered Eleusis, destroying its temples and putting an end to its centuries-old religious tradition.

Aelius Aristides wrote in *Orationes*: «When the Greeks began a civil war and chaos and turmoil reigned everywhere, only Eleusis remained untouched» («πολέμου δὲ συμβάντος τοῖς Ἑλλήσι πρὸς ἀλλήλους πολλοῦ καὶ πάντων ἄνω καὶ κάτω γενομένων, μόνη δὴ τρόπον γέ τινα Ἐλευσίς ἡρέμει...») [2, p.45].

The religious space of Eleusis was revered by all sides as being "above" military and political conflicts. The Mysteries were perceived not just as an absence of enmity but as a profound spiritual purification capable of dissolving hostilities and healing society. Their significance was so great that any violation was considered a grave crime. In 415 BC, Alcibiades faced the threat of trial and exile for allegedly desecrating the Eleusinian Mysteries and profaning the Hermai. This case demonstrates how crucial the preservation of sacred rituals was for the Athenians. Not only individual citizens but also the greatest rulers recognized the inviolability of this place. "The Philips, the Alexanders, the Antipaters, and other rulers who shook Greece with wars acknowledged that Eleusis was truly untouchable and above themselves." Political forms and social structures could collapse, but sacred rituals continued to unite people and pass down cultural values from generation to generation. Even the most powerful

rulers respected the special significance of the Mysteries, recognizing Eleusis' right to autonomy.

Every year during the Eleusinian Mysteries, a sacred truce was declared, similar to that which accompanied the Olympic Games. This measure ensured the safety of pilgrims traveling to Eleusis to participate in initiation rites. The truce lasted 55 days, covering both the Lesser Mysteries (in spring) and the Greater Mysteries (in autumn). The Eleusinian truce illustrates how religious tradition could transcend state boundaries and foster mutual respect. The Mysteries, as a symbol of spiritual purification, outlived changing eras and rulers and left behind a legacy of religious tolerance and unity. In this sense, Eleusis can be seen as an example of a place where tolerance and religious freedom rose above military conflicts and political struggles.

At first glance, such beliefs may seem archaic and alien to us. However, upon closer examination, it becomes clear that there is nothing primitive about them: for the ancient Greeks and Romans, myths and legends about the gods occupied an important place in literary consciousness, but their religion was not merely a collection of mythological stories – just as for some modern religions, narratives about the origins of faith hold special significance. In the ancient world, gods were perceived as powerful forces and phenomena before which humans were defenseless. To ensure a more or less peaceful life, people sought to appease these forces. It was believed that natural resources, natural phenomena, talents in intellectual or artistic fields, and even beauty itself all stemmed from divine patrons.

With the changing views of Ionian thinkers and Athenian sophists in the 5th–4th centuries BC, a distinct understanding of religion began to take shape in Greece: strict rituals were seen as a "contract" with the gods, while much freer discussions about the divine were allowed. This divide is vividly reflected in Aristophanes' comedy *Clouds*, where Socrates is portrayed as a mocking skeptic of traditional gods, although by the end of the play, the gods still retain their power over human actions [3, p. 35]. The debates about the divine did not cancel religious rituals, demonstrating a high degree of tolerance for different viewpoints in ancient society.

Notably, a similar duality in perceptions of religious and social norms can be seen in the poetry of Sappho, for whom personal enmity was not merely an emotional reaction but also a consequence of political struggle and religious convictions: 'Enmity, predominantly conveyed in her poetry by the term ἐχθρός, was determined not only by personal factors – such as betrayal within Sappho's thiasus – but also by the political struggle for power on the island of Lesbos. The poetess explicitly opposed the tyranny that arose after the aristocratic rule of her relatives; thus, she sharply criticized girls who sided with her political adversaries, a criticism which extended into the realm of religious practices.

Her enmity was more than mere "blind hatred"; rather, it embodied a complex sentiment intertwined with political, religious, and social beliefs, the betrayal of which by anyone amounted, in her eyes, to betraying herself.' Thus, through the example of Sappho, we observe how personal, political, and religious elements were closely intertwined in shaping ideas about tolerance and social boundaries within ancient society [4, p. 144].

However, the nuances of this "freedom" were complex: Plato believed that Aristophanes' satirical depiction of Socrates indirectly influenced the philosopher's real-life trial. Nevertheless, the distinction in antiquity between mandatory religious practice and permissible intellectual critique remained an important sign of its tolerance. This is also evident in the descriptions of Strabo, who noted the abundance of diverse sacred sites and shrines – from temples of Poseidon to altars of the nymphs – highlighting the multiplicity of beliefs and worship practices. All of this forms an integral part of ancient culture, which, despite its temporal distance, strikingly echoes our own ideas about freedom of thought and religious diversity: «The entire land is filled with sanctuaries of Artemis, Aphrodite, and the nymphs, located in groves densely covered with flowers due to the abundance of water. Along the roads, herms are frequently encountered, while on the coastal cliffs, shrines of Poseidon rise» (μεστὴ δ' ἐστὶν ἡ γῆ πᾶσα ἀρτεμισίων τε καὶ ἀφροδισίων καὶ νυμφαίων ἐν ἄλσεσιν ἀνθέων πλέως τὸ πολὺ διὰ τὴν εὐυδρίαν, συχνὰ δὲ καὶ ἐρμεία ἐν ταῖς ὁδοῖς, ποσειδία δ' ἐπὶ ταῖς ἀκταῖς) [5, p. 488–489].

In the ancient world, reverence for ancestors and the forces of nature was an inseparable part of daily life. Families offered sacrifices to gods who presided over birth, maturation, and agriculture, and during travels, they readily accepted local rituals and the names of foreign deities. The Greeks had no formal word for "tolerance," yet there is no doubt that respect for outsiders and their traditions manifested even then. A striking example is an episode from the Iliad: after killing the Trojan hero Hector, Achilles dishonors his body but ultimately agrees to return it to his father, the old king Priam. In this encounter, enemies recognize the unity of human nature: pity and understanding overcome hostility, demonstrating early roots of religious and ethnic tolerance [6, p. 507]. This episode illustrates that even amidst the bloodshed of war, the Greeks valued human compassion, even toward an enemy. In the ancient mindset, "intolerance" lay in the inability or unwillingness to accept the existence of other cults, rules, and values. In literature of the time – such as Greek tragedies – it often manifested as conflicts between gods or between humans and gods due to the refusal to acknowledge foreign divinities and sacred rites.

Sophocles' Antigone offers a renewed understanding of the clash between human law and unwritten divine mandates. This example highlights the painful consequences of an arrogant belief in the exclusive righteousness

of one's own traditions. The drama, written around 442 BCE, reflects not only the mythological conflict between Antigone and King Creon of Thebes but also a broader philosophical question about the relationship between law and morality. Sophocles demonstrates that adhering strictly to established norms without considering ethical principles can lead to tragic consequences for both rulers and the state. Thus, Antigone symbolizes devotion to familial duty and the higher laws of the gods, while Creon defends the principles of state order. At the core of their conflict lies the question: who holds true authority – human laws or eternal, sacred obligations

This tragedy was especially relevant to Athenian democracy in the 5th century BCE, when ideas of personal freedom, civic responsibility, and state order were actively debated. Sophocles masterfully shows that absolute power, based solely on one of these aspects, leads to destruction.

In antiquity, when multiple gods and rituals coexisted, intolerance took the form of an uncompromising stance toward "foreign" beliefs and rites, sometimes dictated by fear of losing power or influence. Ancient thought emphasizes that ignoring the sacred rights of others leads to social discord and inevitably results in a tragic outcome.

Between the 6th and 4th centuries BCE, in the eastern Aegean cities, Ionian thinkers emerged as the first to critically examine traditional Greek myths and rituals. They pointed out that every society attributes human characteristics to its gods and questioned the veracity of commonly accepted religious beliefs. These new ideas created tension between philosophers and proponents of popular religion, sometimes escalating into outright intolerance. However, they also contributed to an awareness of religious plurality and laid the foundation for future discussions on tolerance in the Greco-Roman world.

Herodotus was among the first to compare different religious customs that he encountered during his travels across the regions conquered by the Persian Empire. In his writings, he emphasized that all beliefs are fundamentally equal, thus reflecting a characteristic Greek inclination toward religious synthesis and tolerance. At the same time, influenced by the Sophists, Herodotus maintained a belief in the real existence of divine forces, while simultaneously doubting that humans could ever fully comprehend their essence: «Divine stories that I have heard, I do not seek to recount, except only their names, since I believe that all people are equal in knowledge of the gods. However, if I do mention something from them, it is only because otherwise, it would be impossible to present my account» (τὰ μὲν νυν θεία τῶν ἀπηγημάτων οἷα ἤκουον οὐκ εἰμὶ πρόθυμος ἐξηγέεσθαι, ἔξω ἢ τὰ οὐνόματα αὐτῶν μόνον, νομίζων πάντας ἀνθρώπους ἴσον περὶ αὐτῶν ἐπίστασθαι: τὰ δ' ἂν ἐπιμνησθῆω αὐτῶν, ὑπὸ τοῦ λόγου ἐξαναγκαζόμενος ἐπιμνησθήσομαι) [7, p. 98].

The verb ἐξηγέεσθαι (exēgēesthai) means “to recount, to interpret,” from which the term “exegesis” later emerged. νομίζω (nomízō) means “to consider, to recognize, to respect traditions.” In Ancient Greek, this word carried not only an intellectual nuance (“to suppose”) but also a ritual meaning. It indicated traditional beliefs and religious norms that a person honored. Here, it may signify Herodotus’ respectful attitude toward the idea that every individual has the right to their religious views. πάντας ἀνθρώπους (pántas anthrṓpous) means “all people.” This universal scope emphasizes the idea of equality, regardless of origin or culture. ἐπίστασθαι (epístasthai) means “to know, to understand.” In combination with the previous words, this expression can be understood as an acknowledgment that people may comprehend the divine differently, but their knowledge is equally valid.

Thucydides, continuing Herodotus’ approach and almost never mentioning the gods (Thucydides ignores religion except for its influence on political decisions), emphasized the human factor and took a critical stance on religious justifications for politics—from the superstitions of the general Nicias to the cynical justification of Athenian aggression in the Melian Dialogue. In doing so, he laid the foundations for a skeptical approach to matters of faith, which later became an important part of the Hellenistic and Roman intellectual tradition [3, p. 43]. In the 5th century BCE, Greek society began to develop a new understanding of religion: it started to be seen as a social and cultural phenomenon that distinguished one people from another. Thucydides condemned the Athenians for the religious hysteria that erupted around Alcibiades [7, p. 345], pointing out that political and religious prejudices could lead to injustice.

The Sophists, teachers of rhetoric, leaned toward a critical view of traditional beliefs. Protagoras proposed the thesis of relativism: «Man is the measure of all things: of things that exist, that they exist; and of things that do not exist, that they do not exist» (πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπον εἶναι, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστι, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν) [8, p.152].

Thus, Protagoras tells us that human perception determines what exists and what does not. He asserted that truth is relative and depends on individual experience rather than immutable absolutes. This view stood in opposition to traditional conceptions of the world, where objective truth existed independently of human perception. Regarding the gods, he maintained an agnostic position, claiming that he could not say whether they existed or not. He explained this by arguing that humans lack the means to gain knowledge on such matters and that human life is too short to arrive at a definitive answer.

For the Sophist Hippias, the most important aspect was the natural kinship between people rather than the laws and customs established by society. He emphasized that all people are connected by nature rather than by artificial norms adopted in specific cities or states. This perspective challenged rigid social

boundaries and contributed to the development of ideas about intercultural tolerance and equality. Critias viewed religion as a tool of governance. In his works, the gods are depicted not as real entities but as an artificial invention created to control people. He suggested that belief in the gods was designed as a means of keeping mortals in obedience by instilling in them the fear of punishment for their transgressions. The playwright Euripides also explored the theme of doubt in divine influence. In his tragedies, characters often justify their actions by referring to divine intervention, but the text itself allows the audience to question this notion. For example, human desires and passions may be attributed to the influence of goddesses, although in reality, they are manifestations of human nature.

Thus, the philosophy of the Sophists and the tragic poetry of the time shaped a new worldview in which human beings became the central figures of knowledge, and traditional notions of gods and laws were subject to reconsideration.

Socrates, although considered a believer, urged the Athenians to impartially analyze moral and religious norms. In his search for truth, he questioned dogmas based solely on tradition and demanded rational justification for established views. Plato dedicated a significant part of his early dialogues to distinguishing Socrates from the sophists, asserting that Socrates always acted for the benefit of Athens. In the dialogues *Apology* and *Euthyphro*, Plato emphasized this criticism of traditional beliefs, highlighting the importance of personal reflection and dialogue in developing genuine understanding – something that later contributed to the formation of a culture open to diverse beliefs. Similarly, Empedocles, despite his strong individual style and charisma, actively opposed tyranny and oligarchy in 5th-century Acragas, advocating democratic values and political equality. Criticizing the luxurious and oppressive tendencies prevalent in his society, Empedocles sought to protect civic freedoms and liberty, emphasizing a shared philosophical commitment with Socrates and Plato to rational discourse and the preservation of ethical standards against authoritarian threats [9, p. 83].

The ideas of the sophists, Socrates, Plato, and their contemporary dramatists laid the foundations for a broader perspective on the nature of faith and human society. Their calls for a rational assessment of conventional views and the recognition of the "common kinship" of people formed the early premises of tolerance in the ancient world.

Plato assigned the Delphic oracle the task of regulating temple rituals and sacrifices (*Republic* 4.427b–c). At the same time, he opposed private cults, prohibiting the establishment of home shrines (*Laws* 10.910d); disobedience to this prescription entailed severe punishment, up to the death penalty for "impure" worship. This intolerance can be interpreted either as Plato's genuine

belief in the punitive power of the gods or as an attempt to maintain order in the state through centralized control over religious practices. Ultimately, his "ideal" community resembles the Greek polis of the 4th century BCE but with a stricter system of governance, where even the legislator is subject to a supreme body (the Nocturnal Council) to ensure stability and a unified religious order.

Demosthenes (384–322 BCE), the greatest orator, often exploited the prejudices of the crowd to discredit his political opponents. In his famous speech *On the Crown* (Περὶ στεφάνου), he ridicules his rival Aeschines for participating in mystery rituals with his mother. According to Demosthenes, Aeschines recited liturgies, mixed libations, clothed initiates in animal skins, and even waved snakes while shouting sacred formulas: "Εὐοὶ Σάβοι!" and "Γύεξ Ἄττις!" The orator particularly emphasized the comical insignificance of the "reward" for such rituals – wine-soaked pastries, rusks, and raisin buns – implying their "deceptive and indecent nature." This episode illustrates how mockery and bias against non-traditional cults could serve as political weapons and reflects the limited tolerance for alternative beliefs in ancient society.

Ancient religious tolerance was largely based on the ideas of Hellenistic philosophy, especially Stoicism. The Stoics argued that all beliefs lead to a single *logos* that unites humanity. This gave rise to cosmopolitan notions of a unified human community and provided a justification for Roman religious tolerance. The Stoics emphasized that the gods had no need to intervene in human affairs, as a universal *logos* existed; the Epicureans acknowledged the gods but believed they had no influence on earthly life. Skeptics doubted the human mind's ability to comprehend the divine.

In contrast earlier Greeks, who focused on ritual worship and identifying similarities between the gods of different peoples, Hellenistic philosophers shifted the emphasis to morality and reason. Philosophers did not entirely reject religion but sharply criticized superstition. Thus, Theophrastus, in *Characters*, mocks a man who runs to soothsayers after every dream and drags his entire family to Orphic rites. From the perspective of Stoics and Epicureans, such fears were a sign of ignorance of natural laws.

Unlike the Stoics and Cynics, the Epicureans preached personal autonomy and withdrawal from public life. Epicurus taught: The gods exist but do not interfere in human affairs; Fear of the gods is illogical, and religion is imposed by society; A person should avoid politics and live among friends in the "Garden of Epicurus"; The Epicureans did not call for the destruction of cults but disregarded them, viewing them as social rituals.

In Rome, it became customary to accept new cults as long as they did not disrupt state affairs and recognized the imperial cult. At the same time, monotheism (Judaism and Christianity), which refused to worship the emperor, was seen as a threat to loyalty, provoking persecution. Thus, we see that

Roman tolerance was selective: pagan beliefs were permitted, while religions that rejected state rituals were persecuted. The idea of the common good and *humanitas* developed under the influence of Stoicism. Seneca, referencing the Roman playwright Terence in *Letters to Lucilius*, emphasized that people are parts of "one great body" and have a duty to help each other. These ideas formed the foundation of Roman law and significantly influenced the European tradition of humanism.

Hellenistic philosophy contributed to the formation of tolerance, recognizing different forms of religiosity as cultural practices rather than absolute truths, and laid the foundation for the idea of common humanity in Roman society. However, actual Roman "tolerance" was limited by political interests: those who refused to honor the emperor often faced persecution. This internal contradiction later led to intense religious struggles in late antiquity.

The process of religious syncretization in the Roman Empire and its consequences for religious tolerance and human rights is a crucial topic for understanding the development of a multicultural society. Syncretism promoted religious tolerance by allowing different religious groups to coexist and interact, creating conditions for peaceful cohabitation and mutual cultural and religious influence. Religious conflicts could also be caused by social and economic factors. For example, social inequality, economic hardships, or political instability could lead to conflicts between different religious groups or between these groups and the state. In such periods, religion could become a symbol of social discontent or a tool for mobilizing the masses [10, p. 43-44].

Marcus Aurelius (2nd century CE), a Roman emperor and Stoic, states in *Meditations* (Med. 4.4) that the common ability to reason forms a unified Logos, making all people fellow citizens of one universe. This approach helped maintain tolerance and harmony within such a vast and diverse state.

The Hellenistic period confronted Greeks and Romans with the reality of religious diversity. Previously, foreigners in the Greek world were mostly considered outsiders or slaves, but after conquests, Greco-Roman power found itself ruling entire cultures with centuries-old traditions, temples, and cults. To maintain stability, the administration sought to extend familiar Greek syncretism to new conditions, ultimately leading to tighter control over local religious communities. This is how the Roman imperial cult emerged and new forms of religious integration in the Mediterranean took shape. In the Greco-Roman world, philosophy served as a theoretical support for the young ruling elite, helping govern a multinational empire. Philosophical schools unified ideas about morality, social ethics, divine reason, and the meaning of life, contributing to the creation of a unified political and spiritual system.

Conclusion

The analysis of religious tolerance in the ancient world shows that it was not an immutable principle but depended on political, social, and philosophical dynamics. In Greek city-states, freedom of religion developed in the context of growing intellectual pluralism, yet it remained embedded in the system of civic identity and collective rituals. In the Roman Empire, tolerance had a pragmatic character: it allowed for a diversity of cults as long as they did not contradict state ideology and the imperial cult. Hellenistic philosophy and legal traditions contributed to a rethinking of the boundaries of religious freedom but did not eliminate mechanisms for suppressing dissenters. Stoicism, Epicureanism, and Skepticism proposed models of critical attitudes toward faith, yet religious institutions retained their social and political function. This dualism – between free thought and normative restrictions – became an integral part of the ancient legacy, influencing subsequent eras. Modern scholarship also calls for a reconsideration of traditional approaches to classical studies, emphasizing the necessity of decolonial critique and a rethinking of Antiquity through critical methodologies. In particular, highlights the importance of transcending traditional Eurocentric narratives and advocates integrating broader and more pluralistic perspectives into the study of antiquity [11, p. 157-158]. This approach can serve as a basis for further studies of tolerance and religious pluralism in antiquity, taking into account contemporary critical methodologies.

Hellenistic philosophy and legal traditions contributed to a rethinking of the boundaries of religious freedom but did not eliminate mechanisms for suppressing dissenters. Stoicism, Epicureanism, and Skepticism proposed models of critical attitudes toward faith, yet religious institutions retained their social and political function. This dualism – between free thought and normative restrictions – became an integral part of the ancient legacy, influencing subsequent eras.

The experience of antiquity demonstrates that religious tolerance is not a natural state of society but the result of a complex balance between tradition, power, and intellectual development. Even during periods of maximum expansion of spiritual freedom, it remained conditional, subordinated to state interests and social norms. This historical precedent shows that religious tolerance is always intertwined with issues of power, identity, and control, and its limits are determined not so much by moral principles as by the dynamics of social and political change.

References

1. Beard M., North J., Price S. (1998). *Religions of Rome*. Volume I, illustrated, reprint. Cambridge University Press. [Online]: http://khazarzar.skeptik.net/books/rel_rom1.pdf

2. Aristides, Aelius (1829). *Orationes*. Wilhelm Dindorf, Ed. ex recensione Guilielmi Dindorfii. Leipzig. Weidmann.
3. Neusner J., Chilton B. D. (2008). *Religious Tolerance in World Religions*. Templeton Foundation Press.
4. Turenko, V. (2024). Sappho Between Friends and Enemies: Specifics of View on Human Relationships, Linguistic and Conceptual Views of the World, 75 (1), 139-153.
5. Strabo. (1877). *Geographica*. Ed. A. Meineke. Leipzig: Teubner.
6. Homer. (1920). *Opera in five volumes*. Oxford, Oxford University Press.
7. Herodotus (1920). *Histories*, 2.3. In: Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge: Harvard University Press.
8. Plato. (1903). *Theaetetus*. *Platonis Opera*, ed. John Burnet. Oxford University Press.
9. Turenko, V., & Netetska, E. (2024). Empedocles' philosophy of politics and law: between practice and theory, *SOPHIA. Human and Religious Studies Bulletin*, 22 (2), 82?85. <https://doi.org/10.17721/sophia.2023.22.16>
10. Merced-Ownbey, D. Jasmine. (2008). Roman Isis and the Pendulum of Tolerance in the Empire." *Inquiry: The University of Arkansas Undergraduate Research Journal*, vol. 9, 2008, Article 12. Available at: <https://scholarworks.uark.edu/inquiry/vol9/iss1/12>
11. Turenko, V. (2024). Critique of contemporary Classics: between rejection and acceptance. Umachandran, M., & Ward, M. (Eds.). (2024). *Critical Ancient World Studies: The Case for Forgetting Classics*. London: Routledge. *Sententiae*, 43 (2), 153–159. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.153>

Список послань

1. Beard M., North J., Price S. (1998). *Religions of Rome*. Volume I, illustrated, reprint. Cambridge University Press. [Online]: http://khazarzar.skeptik.net/books/rel_rom1.pdf
2. Aristides, A. (1829). *Orationes*. Wilhelm Dindorf, Ed. ex recensione Guilielmi Dindorfii. Leipzig. Weidmann.
3. Neusner J., Chilton B. D. (2008). *Religious Tolerance in World Religions*. Templeton Foundation Press.
4. Turenko, V. (2024). Sappho Between Friends and Enemies: Specifics of View on Human Relationships. Linguistic and Conceptual Views of the World, 75 (1), 139?153.

5. Strabo. (1877). *Geographica*. Ed. A. Meineke. Leipzig: Teubner.
6. Homer. (1920). *Opera* in five volumes. Oxford, Oxford University Press.
7. Herodotus (1920). *Histories*, 2.3. In: Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge: Harvard University Press.
8. Plato. (1903). *Theaetetus*. *Platonis Opera*, ed. John Burnet. Oxford University Press.
9. Turenko, V., & Netetska, E. (2024). Empedocles' philosophy of politics and law: between practice and theory, *SOPHIA. Human and Religious Studies Bulletin*, 22 (2), 82-85. <https://doi.org/10.17721/sophia.2023.22.16>
10. Merced-Owmbey, D. Jasmine. (2008). Roman Isis and the Pendulum of Tolerance in the Empire." *Inquiry: The University of Arkansas Undergraduate Research Journal*, vol. 9, 2008, Article 12.
11. Туренко, В. (2024). Критика сучасних класичних студій: між відмовою і прийняттям. Umachandran, M., & Ward, M. (Eds.). (2024). *Critical Ancient World Studies: The Case for Forgetting Classics*. London: Routledge. *Sententiae*, 43 (2), 153–159. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.153>

Григорак Юрій Дмитрович

Аспірант кафедри філософії гуманітарних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0006-0591-9413>

e-mail: yuradovakino@gmail.com

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В АНТИЧНІЙ ДУМЦІ

Резюме

Стаття присвячена дослідженню еволюції релігійної толерантності в античному світі, аналізуючи вплив політичних структур, соціальних традицій та філософських концепцій на формування меж свободи віросповідання. Особлива увага приділяється механізмам взаємодії між державою та релігією, а також впливу правових норм на сприйняття релігійного різноманіття.

Доведено, що у грецьких полісах релігійні ритуали були невід'ємною частиною громадянської ідентичності, сприяючи формуванню уявлень про прийнятність різних культів. Філософські питання, пов'язані зі свободою думки та критичним осмисленням віри, знаходили відображення в працях мислителів, які досліджували природу божественного та його взаємозв'язок із людським життям. Наприклад, Ксенофан критикував антропоморфні уявлення про богів, тоді як Протагор ставив під сумнів можливість пізнання божественного, що стимулювало дискусії про релігійну терпимість.

Обґрунтовано, що стародавні історики, такі як Геродот і Полібій, фіксували динаміку суспільного ставлення до релігійних нововведень, відзначаючи як випадки прийняття, так і відторгнення нових культів. У римському контексті досліджуються стратегії імперії щодо адаптації до релігійного різноманіття, які поєднували елементи інтеграції та контролю. Римська політика "інклюзивного синкретизму" дозволяла включати божества підкорених народів до пантеону, що сприяло зміцненню імперської єдності.

Виявлено, що правові та соціальні механізми, які визначали межі релігійної толерантності, мали значний вплив на трансформацію релігійної політики в період пізньої античності. Едикт Міланський 313 року, виданий Костянтином Великим, легалізував християнство, що стало важливим кроком до визнання релігійного плюралізму. Однак, згодом, із зростанням впливу християнства, спостерігалось обмеження традиційних язичницьких культів, що свідчить про складність і неоднозначність процесів релігійної толерантності в античності.

Таким чином, стаття надає комплексний аналіз факторів, які впливали на формування та трансформацію релігійної толерантності в античному суспільстві, підкреслюючи взаємозв'язок між політичними, соціальними та філософськими аспектами цього явища.

Ключові слова: античність, філософія, толерантність, релігійна толерантність, свобода віросповідання, греко-римський світ.

Стаття надійшла до редакції 19.02.25

© Григорак Ю. Д., 2025

Ковальський Тарас Олегович

Аспірант кафедри філософії гуманітарних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0003-4711-7118>,

e-mail: taraskowalski@gmail.com

ДЖЕРЕЛА КОНЦЕПЦІЇ «СПРАВЕДЛИВОЇ ВІЙНИ» В ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ АНТИЧНОСТІ

Резюме

Проаналізовано філософські засади концепції справедливої війни, що сформувалися в античній думці ще до її кодифікації в середньовічній схоластиці. Автор простежує генезу цієї доктрини в працях таких мислителів, як Геракліт, Платон, Арістотель, Ісократ, Полібій та Цицерон, звертаючи особливу увагу на етичні, політичні й метафізичні засновки їхніх міркувань. Вивчення цих джерел дозволяє не лише зрозуміти первинне філософське осмислення збройного конфлікту, а й виявити основи моральної легітимації війни в античному суспільстві.

Узагальнено, що антична думка не обмежувалася лише нормативною оцінкою війни, а виводила її зі структури космічного порядку, політичної гармонії або морального обов'язку. Війна у Геракліта постає як руйнівна сила оновлення та балансування протилежностей, у Ісократа – як необхідність у разі захисту цивілізаційних цінностей, а у Платона – як зло, що виправдане лише в межах гармонійної держави, коли йдеться про оборону справедливості.

Розкрито еволюцію уявлень про моральну виправданість війни: від натурфілософських інтерпретацій досократиків до юридично-етичних формулювань у Цицерона, де справедлива війна має відповідати принципам законності, справедливості та пропорційності. Водночас автор акцентує на культурній специфіці уявлень про війну в межах грецької та римської традицій.

Доведено, що античні уявлення про війну містили прообрази пізніших критеріїв *jus ad bellum* і *jus in bello*. Зокрема, Арістотель розглядає

війну як засіб досягнення евдаймонії, а не самоціль, тоді як Цицерон формулює рамки, в яких війна може бути визнана правомірною згідно з нормами природного права.

Виявлено, що античні автори заклали уявлення про моральний обов'язок громадянина у війні, співвідношення права та сили, і межі допустимого насильства. Зокрема, Сократ і Платон підкреслюють значення внутрішньої чесноти та стриманості у веденні війни, тоді як Полібій і Цицерон надають перевагу правовому обґрунтуванню.

Узагальнено, що концепція справедливої війни в античності є не лише філософською спадщиною, а й джерелом для сучасної критики імперіалізму, агресії та військової експансії, оскільки містить у собі проекти морального обмеження насильства, які не втратили своєї значущості в ХХІ столітті.

Ключові слова: справедлива війна, антична філософія, мораль, Геракліт, Платон, Арістотель, Цицерон.

Вступ

Питання про допустимість, моральну виправданість і цілісність ведення війни знову постає з особливою силою у світлі сучасних глобальних конфліктів, зокрема повномасштабної війни в Україні, що спонукає до осмислення витоків концепції «справедливої війни» не лише в середньовічній схоластичній традиції, а й у більш ранніх філософських системах античності. У зв'язку з цим актуальним стає переосмислення позицій мислителів епохи класичної Греції та Риму, таких як Геракліт, Платон, Арістотель, Ісократ, Полібій і Цицерон, які заклали підвалини для формування уявлень про морально виправдану збройну боротьбу, захист держави та обов'язок громадянина.

Античні уявлення про війну як частину космічного або політичного порядку, про баланс між необхідністю захисту і стриманістю, а також про етичні засади влади, знову набувають значення у сучасному політичному й філософському дискурсі. Вивчення цих концепцій дозволяє глибше зрозуміти культурну спадщину європейської традиції мислення щодо війни, справедливості та морального вибору, а також сформувати інтелектуальний фундамент для критики сучасних форм агресії та легітимації насильства.

Методи дослідження

Методологічна основа статті ґрунтується на міждисциплінарному поєднанні герменевтичного аналізу філософських текстів, історико-філософської реконструкції та порівняльного підходу. Автор здійснює

текстуальне читання оригінальних джерел у контексті етичних, політичних і метафізичних доктрин відповідних авторів, розглядаючи змістові й структурні паралелі між грецькою і римською традицією осмислення війни. У дослідженні також застосовано ретроспективну методику, яка дозволяє простежити трансформацію базових уявлень про справедливую війну від досократиків до римських стоїків, з урахуванням як історико-контекстуального тла, так і рецептивних впливів на подальшу європейську філософію. Відповідно, метою статті – проаналізувати філософські витоки концепції справедливої війни в античній думці, з'ясувати основні критерії її обґрунтування у грецьких і римських авторів, а також виявити ідеї, що стали підґрунтям для подальшого розвитку цієї доктрини в західній політичній філософії.

Результати дослідження

Традиційно витоки концепту справедливої війни прийнято відносити до Середньовіччя, зокрема працям Августина Блаженного, Фоми Аквінського, Граціана. Водночас, у Стародавньому світі, а зокрема у Стародавніх Греції та Римі тогочасними мислителями було сформовано основні засади такого концепту. У цій статті я би хотів у хронологічному порядку прослідкувати розвиток досліджуваного концепту.

Серед античних філософів погляди яких розглядаються у цій статті – Сократ [1, с. 54], Платон [2, с. 35, 58], Арістотель [3, с. 67; 4, с.190], Цицерон [5, с. 256], Полібій [6, с. 16].

Втім, передусім, згадаємо ідею Геракліта про війну, а саме сприйняття війни як закону природи. Мислитель вважав, що: «Війна – батько всього і всього володар: одних вона зробила богами, інших – людьми, одних – рабами, інших – вільними» (B53 DK) [7, с. 37]. Цей досократик, як слушно зауважує В. Туренко, «вважав, що незмінною рисою всього сущого, в т.ч. і політичного життя є феномен зміни. Однак незрозуміло, чи думав він, що лежать в основі цих змін завжди одні й ті ж причини. Безперечним є те, що він вірить, що все суще може функціонувати. Таким чином, оскільки вони беруть участь в конфлікті між протилежностями, конфлікті, який триває в стані руху (поток), за його словами: “слід розуміти, що війна – це звичайний стан, що боротьба – це справедливість, і що все приходить пройти через примус до розбрату”» [8, с. 12].

Відповідно, філософ виводив поняття гармонії через боротьбу, зокрема вважав, що протилежності (війна та мир, добро та зло) необхідні для світового порядку, а отже вважав війну необхідною для підтримання балансу, що є схожим на пізніші концепції «bellum iustum». Він сприймав війну, як рушій для оновлення та розвитку, з цієї концепції можна вивести

що справедлива війна може бути виправдана, якщо вона веде до кращого порядку.

Вже пізніше, у творах представника софістичного руху, Ісократ, можна знайти ідеї, які пов'язані з поняттям справедливої війни. Зокрема, Ісократ вважав, що війна між греками є неправильною, і закликав до їхнього об'єднання проти варварів (зокрема Персії). У творі «Панегірик» він писав: «Греки не повинні воювати між собою, а повинні разом виступати проти варварів» [3, с. 190]. Це показує, що він вважав внутрішні війни несправедливими, а війни проти Персії – виправданими.

У промові «До Філіппа» Ісократ звертається до македонського царя Філіппа II з ідеєю, що він повинен припинити міжгрецькі війни та очолити похід проти Персії: «Якщо ти припиниш війни серед греків і повстанеш проти варварів, ти принесеш найбільшу користь Елладі» [3, с. 245]. Тобто війна може бути справедливою, якщо її мета – захист цивілізації та встановлення миру серед греків.

Ісократ виступав за миролюбну політику, але визнавав, що війна іноді неминуча. У промові «до Архідама» він пише, що справжній лідер має використовувати силу лише тоді, коли немає іншого вибору: «Мудрі правителі прагнуть миру, але готові до війни, коли це необхідно» [3, с. 350]. Це нагадує пізніші римські концепції, що справедлива війна ведеться лише в крайніх випадках.

Ісократ виправдовував війни проти Персії, вважаючи, що греки мають моральне право завойовувати менш розвинені народи. У «Панегірику» він стверджує, що Афіни мають особливу місію поширювати грецьку культуру: «Наша місія – не руйнувати, а нести порядок і справедливість варварам» [3, с. 140]. Цей аргумент нагадує ідеї Арістотеля про «природних рабів» і римське виправдання завоювань як «цивілізаційної місії».

Підсумовуючи, можна сказати, що думки Ісократ містять тогочасні норми: війна між греками несправедлива; вони мають бути єдині, війна може бути виправданою, якщо її мета – мир та безпека, справедлива війна – це війна проти варварів, якщо вона ведеться заради вищих ідеалів, правитель не повинен шукати війни, але має бути готовий до неї. Його ідеї вплинули на політичну думку Македонії та Риму, де війни виправдовували як спосіб встановлення «справедливого порядку».

На жаль, до нас не дійшли писемні твори Сократа, але його ідеї збереглися завдяки працям його учнів, зокрема Платона та Ксенофонта. Прямо концепт справедливої війни Сократ не розвивав, але в його висловлюваннях є кілька важливих думок, які прямо стосуються війни, справедливості та моралі.

Зокрема у діалозі «Держава» Платон через слова Сократа розважає, що війна є наслідком несправедливості та надмірних бажань людей, ідеальна держава повинна бути такою, щоб не провокувати війну без необхідності [Resp.373e]. Сократ вважав, що жодна справедлива людина не стане заподіювати зло іншим, з цього випливає, що справедлива війна можлива лише для захисту, а не для агресії.

У «Апології Сократа» Платон наводить міркування Сократа де той порівнює свою філософську місію з роллю воїна на полі бою. Він каже, що, як і солдат не повинен боятися смерті, виконуючи свій обов'язок, так і філософ повинен стояти за правду, оскільки він як філософ би стояв би на своєму місці в битві, як і на своєму місці в філософії, не боячись небезпеки (Див. Apol.29e). З цього можна вивести, що Сократ визнавав обов'язок громадянина захищати свою державу.

У діалозі «Крітон» Платона є думки Сократа, про те, що громадянин повинен підкорятися законам своєї держави, навіть якщо вони несправедливі (Див.: Crit.49b). Це включає і участь у війнах, які держава оголошує. Тому, хоча Сократ міг мати сумніви щодо справедливості певних воєн, він вважав, що громадянин зобов'язаний служити своїй державі у війні. Сократ часто пов'язував війни з людськими вадами, такими як жадібність, гордість і прагнення до багатства. У «Державі» Платон цитуючи Сократа показує, що погані правителі ведуть війни через свої амбіції, а не заради справедливості (Див.: Resp.540e). З цього можна вивести, що для Сократа справедлива війна – це війна, яку ведуть мудрі та чесні люди, а не тирані чи жадібні правителі.

Тому можна дійти висновку, що згідно Сократу війна може бути справедливою, якщо вона ведеться для захисту держави та справедливості, громадянин зобов'язаний служити державі, навіть якщо не згоден із її політикою, зокрема і брати участь у війнах які веде держава, погані правителі ведуть несправедливі війни, тому війна має бути справою чесних і мудрих людей, війна – є наслідком несправедливості у суспільстві, тому головним є виховання моральних громадян.

Його учень, Платон, пропонує одну з перших філософських концепцій, в якій війна розглядається не як неминуче або нейтральне вираження влади, а скоріше як практика, вбудована в моральну архітектуру ідеальної держави. У «Державі», особливо в книгах II-V, війна обговорюється в контексті освіти та моральної орієнтації класу охоронців. Ці охоронці навчаються таким чином, що їхня участь у війні керується глибоким почуттям справедливості та громадського обов'язку. Платон розрізняє війни між греками (які повинні бути поміркованими і регулюватися законами) і війни проти так званих «варварів», до яких він ставиться більш поблажливо – але навіть тут він підкреслює важливість стриманості та етичної поведінки.

У «Законах», особливо в першій книзі, Платон розвиває більш детальний аналіз війни у зв'язку з політичним устроєм і божественним законом. Він стверджує, що війна ніколи не повинна вестися заради самої війни, а лише заради більш фундаментального порядку – такого, що відповідає розуму, справедливості та гармонійній душі. Акцент тут робиться не лише на легітимності причини, але й на веденні війни, що вказує на ранню форму пізнішого розрізнення між *jus ad bellum* і *jus in bello*.

Таким чином Платон заклав кілька основних ідей концепту справедливої війни, зокрема визначив, що війна може бути справедливою, якщо ведеться заради захисту держави та справедливості, війни між греками слід уникати, але війна проти варварів може бути виправданою, ідеальна держава має прагнути до миру, а не до експансії, війна – це зло, але іноді необхідне зло.

Арістотель, хоча загалом менш утопічний, ніж Платон, також розглядає війну як засіб для досягнення мети, а не як самоціль. У «Політиці», а саме в книзі VII (1325b-1326a), він недвозначно стверджує, що війна ведеться заради миру і доброго життя (евдаймонія). Згідно з Арістотелем, належна функція поліса? культивувати чесноти серед своїх громадян, і вся політична і військова діяльність повинна, в кінцевому рахунку, служити цій меті. Війна, яка не сприяє досягненню цієї мети? наприклад, війна, яка ведеться лише заради експансії, слави чи економічної вигоди? вважається несправедливою. Його етика, розроблена в «Нікомаховій етиці», забезпечує нормативну інфраструктуру для цієї позиції. Застосовуючи концепції розподільчої та виправної справедливості до політичного життя, Арістотель неявно піддає військові дії етичному аналізу. Більше того, його акцент на поміркованості та «середньому» у всіх людських діях вказує на те, що війна повинна бути пропорційною, виваженою і ніколи не керуватися надмірними пристрастями, такими як жадібність чи ненависть.

Стагірит також вважав, що війна не є самоціллю, а лише засобом для встановлення справедливого порядку. У «Політиці» (книга VII, 14) він пише: «Ми ведемо війну, щоб жити в мирі» (Polit. 1333a30). Це нагадує пізніші концепції, що справедлива війна ведеться не заради грабунку чи експансії, а заради миру. Тому у цьому трактаті Арістотель зазначає кілька обставин, за яких війна може бути справедливою: ? самозахист – держава має право воювати, якщо її атакують, ? покарання агресора – якщо ворог порушив порядок або справедливість, ? підкорення «варварів» – Арістотель вважав, що деякі народи («варвари») «природжені раби» і їхнє підкорення є виправданим.

Цей останній пункт відображає етноцентричний погляд грецьких філософів, де війна проти «варварів» могла вважатися справедливою.

Таким чином, ми можемо вважати, що Арістотель заклав основні принципи концепту справедливої війни, зокрема: війна допустима, якщо вона ведеться заради миру та справедливості, самозахист і покарання агресора – виправдані причини для війни, війна заради експансії або наживи – аморальна, ідеальна держава прагне миру, але має бути сильною.

Давньоримська філософська культура, особливо в творчості Цицерона, робить рішучий крок до систематизації морально-правових критеріїв справедливої війни. У *De Officiis* (книги I і III) Цицерон формулює чіткі рамки, в яких війна повинна вестися законною владою, за справедливу справу та з правильними намірами. Його розуміння природного права під впливом стоїків дозволяє йому представити бачення універсальної справедливості, яка виходить за рамки окремих інтересів римської держави. Згідно з Цицероном, війна повинна бути оголошена лише тоді, коли всі інші засоби виправлення кривди виявилися неефективними, і вона повинна бути офіційно оголошена відповідно до традиції та правових норм.

Він наполягає на важливості *fides* – довіри чи добросовісності – навіть у стосунках з ворогами, передбачаючи таким чином сучасний акцент на гуманному ставленні до учасників бойових дій і цивільних. Риторична максима «*silent enim leges inter arma*» — що закони замовкають серед зброї — у праці Цицерона є застережливою фразою, а не нормативним схваленням. Тому «Цицеронова реалізація концепції справедливості у збройному конфлікті керувалася стоїчними етичними принципами Панетія, філософія справедливої війни Цицерона є філософією антицезарської несправедливої війни. Його оригінальність і проникливість зберігають один із способів зрозуміти, як Цезар ввів Рим в оману і як Рим може бути переорієнтований на справедливість, навіть якщо ця справедливість є справедливістю імперії» [9, с. 220]. Фактично, корпус Цицерона виявляє глибоку турботу про збереження правових та етичних обмежень навіть у часи конфлікту, розглядаючи війну не як призупинення правосуддя, а як простір, де справедливість все ще має застосовуватися, хоча й за змінених умов.

Полібій захоплювався римською системою управління та військовою дисципліною. Він вважав, що римляни воюють не заради грабунку, а для встановлення порядку. У «Загальній історії» він писав, що римляни не прагнуть безпідставних воєн, а воюють, коли їх змушує необхідність або образа. Це перегукується з пізнішими ідеями Цицерона, що справедлива війна – це війна, яка ведеться у відповідь на порушення договорів або напад.

Полібій аналізує римську дипломатичну практику і вказує, що Рим зазвичай виправдовував свої війни такими причинами: самозахист – якщо ворог нападає на Рим або союзників, порушення угод – якщо інша сторона не дотримується договорів, моральне виправдання – війни можуть бути виправдані, якщо вони ведуть до встановлення кращого порядку. У

«Загальній історії» він міркує, що Друга Пунічна війна була справедливою, оскільки Карфаген порушив угоду.

Полібій вважав, що війна може бути виправданою, якщо вона приносить мир і стабільність у довгостроковій перспективі. Він пояснював, що римська експансія була не просто агресією, а створенням справедливого ладу, адже вони не лише завойовують, але й встановлюють закони, які роблять народи більш цивілізованими.

Це нагадує римську концепцію *Pax Romana*, згідно з якою римське панування виправдовувалося тим, що воно приносило мир і правопорядок.

Прихильність Полібія до Риму не була зведена до абсолюту, він визнавав, що іноді римляни використовували надумані приводи для війни, наприклад у випадку завоювання Греції. У «Загальній історії» він також критикує жорстоке знищення Коринфа (146 р. до н.е.), вказуючи, що римляни діяли надмірно жорстоко.

Висновки

Ідея справедливої війни має значно глибші інтелектуальні витоки, ніж це зазвичай припускається у межах середньовічної схоластичної традиції. Її засади сформувалися вже у філософській думці античності як відповідь на політичні та моральні виклики тогочасного світу. Війна розглядалася не лише як елемент політичної доцільності чи інструмент панування, а як морально й космічно обґрунтоване явище, що має своє місце у структурі світового порядку. У цьому контексті концепція справедливої війни виявляється не просто інструментом виправдання насильства, а механізмом його моральної обмеженості й підпорядкування етичним та правовим критеріям.

Філософи, проаналізовані у цій статті, розкривають різноманітні підходи до проблеми війни. Геракліт тлумачить її як онтологічну необхідність, що підтримує динамічну рівновагу світу, підкреслюючи боротьбу як джерело справедливості. Ісократ розглядає війну крізь призму політичної доцільності та цивілізаційної місії, акцентуючи на колективній відповідальності еллінів у боротьбі проти варварства. У діалогах Платона війна виступає як негативне, але іноді необхідне явище, що повинно бути підпорядковане гармонії, добру і державній доброчесності. Арістотель, натомість, вписує війну у телеологічну структуру поліса, де вона є лише засобом досягнення евдаймонії, і лише за умов дотримання поміркованості, законності та моральної пропорційності. Римські мислителі – Цицерон і Полібій – демонструють схильність до правової кодифікації війни, розробляючи рамки, у межах яких конфлікт може бути визнаний справедливим: це і оголошення війни лише за останньої необхідності, і гуманне ставлення до ворога, і орієнтація на порядок, а не домінування.

Завдяки ретроспективному аналізу можна встановити, що більшість провідних положень теорії справедливої війни в європейській традиції – як-от *jus ad bellum* (умови початку війни) і *jus in bello* (норми ведення війни) – мають свої передумови саме в античному філософському мисленні. Це дозволяє не лише глибше осмислити історію формування етичних норм війни, а й аргументовано залучити античну спадщину до сучасних дискусій про моральні межі застосування сили, захист прав людини під час конфлікту, легітимацію оборонної боротьби, а також критику імперіалізму й мілітаризму. Отже, концепція справедливої війни в античності є не лише історичним джерелом, а й живою інтелектуальною основою для сучасних політичних і правових рефлексій у світі, що постійно балансує між миром і війною, справедливістю і агресією.

Список посилань/References

1. Isocrates. (1928). *To Demonicus. To Nicocles. Nicocles or the Cyprians. Panegyricus. To Philip. Archidamus*. Translated by George Norlin. Loeb Classical Library 209. Cambridge, MA: Harvard University Press, 526 p.
2. Plato. (2008). *Republic*. Trans. Robin Waterfield. Oxford: Oxford University Press, 345 p.
3. Aristotle. (1998). *Politics*. Trans. C.D.C. Reeve. Indianapolis: Hackett Publishing, 412 p.
4. Aristotle. (2009). *Nicomachean Ethics*. Trans. Terence Irwin. Indianapolis: Hackett Publishin, 568 p.
5. Cicero, M. T. (1913). *De Officiis*. Trans. Walter Miller. Cambridge: Harvard University Press, 472 p.
6. Polybius. (2010). *The Histories, Volume I: Books 1-2*. Translated by W. R. Paton. Revised by F. W. Walbank, Christian Habicht. Loeb Classical Library 128. Cambridge, MA: Harvard University Press, 310 p.
7. Chyzhevsky, D. (2015). *Greek Philosophy to Plato: A Reader*. Foreword by Roland Piech. Munich, 478 p.
8. Туренко, В. (2022). Conceptualization of political and philosophical problems in the legacy of Xenophanes and Heraclitus. *Scientific Notes of the National University "Ostroh Academy". Series "Philosophy"*, No. 23, 8–13.
9. Lockwood, T. (2025). *Cicero's Philosophy of Just War. Cicero as Philosopher: New Perspectives on His Philosophy and Its Legacy*, edited by Andree Hahmann and Michael Vazquez, Berlin, Boston: De Gruyter, 197-222.

Taras Kovalskyi

PhD-student of Department of Philosophy of Humanities

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0003-4711-7118>,

e-mail: taraskowalski@gmail.com

THE SOURCES OF THE "JUST WAR" CONCEPT IN ANCIENT PHILOSOPHICAL THOUGHT

Abstract

The philosophical foundations of the concept of just war, formed in ancient thought long before its codification in medieval scholasticism, are analyzed. The author traces the genesis of this doctrine in the works of thinkers such as Heraclitus, Plato, Aristotle, Isocrates, Polybius, and Cicero, paying particular attention to the ethical, political, and metaphysical premises of their reflections. The study of these sources not only reveals the early philosophical interpretation of armed conflict but also identifies the foundations of moral legitimization of war in ancient society.

It is summarized that ancient thought did not limit itself to a normative assessment of war, but interpreted it within the structures of cosmic order, political harmony, or moral obligation. In Heraclitus, war appears as a driving force of renewal and balance of opposites; in Isocrates—as a necessity for the protection of civilizational values; and in Plato—as an evil justified only within the framework of a harmonious state, especially when it comes to defending justice.

The evolution of ideas regarding the moral justification of war is revealed: from the natural-philosophical interpretations of the Presocratics to the juridical and ethical formulations of Cicero, where just war must conform to the principles of legality, justice, and proportionality. At the same time, the author emphasizes the cultural specificity of war concepts within both the Greek and Roman traditions.

It is demonstrated that ancient notions of war contain proto-forms of the later criteria of *jus ad bellum* and *jus in bello*. In particular, Aristotle considers

war a means to achieve eudaimonia rather than an end in itself, while Cicero articulates a framework within which war may be deemed lawful according to the norms of natural law.

It is identified that ancient authors laid the groundwork for ideas about the citizen's moral obligation in warfare, the balance between law and power, and the limits of permissible violence. Socrates and Plato, in particular, emphasize inner virtue and restraint in warfare, whereas Polybius and Cicero prioritize legal justification.

It is revealed that the concept of just war in antiquity is not merely a philosophical legacy but also a source for modern critiques of imperialism, aggression, and military expansionism, as it encompasses projects of morally restricting violence that remain relevant in the 21st century.

Keywords: just war, ancient philosophy, morality, Heraclitus, Plato, Aristotle, Cicero.

Стаття надійшла до редакції 27.02.25

© Ковальський Т. О., 2025

Малкіна Ганна Миколаївна

Доктор політичних наук, професор кафедри політичних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-2307-4702>

e-mail: g.m.malkina@knu.ua

ІМПЕРАТИВНИЙ МАНДАТ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Резюме

У статті досліджується імперативний мандат як потенційний інструмент посилення політичної відповідальності суб'єктів представницьких органів влади в контексті кризових явищ сучасної демократії. Актуальність теми зумовлена зростанням політичної безвідповідальності, яка корелює зі зниженням якості політичного управління, кризою довіри громадян до демократичних інститутів, зростанням протестних настроїв та поляризацією суспільства. Метою статті є аналіз імперативного мандату як засобу забезпечення реальної, а не формальної, підзвітності представників, виявлення критичних застережень щодо його імплементації та пошук альтернативних підходів до посилення політичної відповідальності.

В роботі здійснено теоретичний аналіз концепцій політичної відповідальності, вільного та імперативного мандатів, розглянуто їхню історичну еволюцію та відображення в конституційному законодавстві різних країн. Проведено порівняльний аналіз переваг та недоліків обох типів мандатів. Особливу увагу приділено дослідженню практики партійно-імперативного мандату та його впливу на підзвітність депутатів, а також аналізу можливостей застосування інституту відкликання виборних посадовців. Критично оцінюючи традиційну позицію щодо несумісності імперативного мандата з демократичними принципами, автор звертається до сучасного наукового дискурсу, який переосмислює його потенційну роль в умовах кризи представницької демократії. У висновках статті наголошується на необхідності збалансованого підходу до питання політичної

відповідальності, що поєднує елементи підзвітності з достатнім рівнем незалежності представників.

Ключові слова: політична відповідальність, імперативний мандат, вільний мандат, партійно-імперативний мандат, представницька демократія, криза демократії, відкликання депутатів, підзвітність, легітимність.

Вступ

Відповідальність є невід’ємною складовою взаємовідносин між індивідуальними і колективними суб’єктами, яка охоплює усі сфери суспільного життя – економічну, соціальну, політичну, духовну. Відносини відповідальності в політичній сфері мають важливе значення для кожного, адже без відповідальності суб’єктів політики перед громадянами (політичної відповідальності) влада перетворюється в безкарне насилля. Політична безвідповідальність напряду корелюється з кризою представницької демократії і може мати місце як в консолідованих демократіях, так і в перехідних суспільствах. Як наслідок, це призводить, з одного боку, до зниження якості політичного управління, з іншого – до кризи довіри громадян до інституцій, зростання протестних настроїв, поляризації суспільства, розчарування в демократичних цінностях і зростання авторитарних або антидемократичних тенденцій. Політична безвідповідальність, таким чином, призводить до обезцінювання самої демократії та відчиняє двері авторитарним популістам.

Одним із засобів реальної, а не формальної, реалізації політичної відповідальності суб’єктами представницьких органів влади є імперативний мандат. Дана правова норма є досить контроверсійною, адже суперечить принципу вільного мандату і в демократичних суспільствах застосовується не часто. Але в умовах несформованої демократичної політичної культури імперативний мандат може сприяти формуванню відповідальної політичної поведінки парламентаріїв та представників органів місцевого самоврядування за рахунок прямої підзвітності виборцям або партійного контролю за мандатом. В кінцевому рахунку імперативний мандат має стати не засобом покарання депутата за невиконання обіцянок або відхилення від партійної лінії, а запобіжником проти неналежного здійснення своїх функцій та повноважень. Адже політична відповідальність – це не покарання, а відповідність дій суб’єкта політики наявним у суспільстві вимогам щодо здійснення публічної влади, сумлінне ставлення до виконання своїх обов’язків, розуміння сенсу та наслідків своєї діяльності.

Метою даної статті є аналіз імперативного мандату як засобу реалізації політичної відповідальності суб’єктами представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, з’ясування критичних засторог щодо його імплементації, а також пошук альтернативних засобів,

здатних посилити реалізацію політичної відповідальності депутатами в умовах кризи представницької демократії.

Методи дослідження

Стаття базується на аналізі теоретичних засад політичної відповідальності, імперативного та вільного мандатів. Автор звертається до праць класиків політичної думки (Руссо, Констан, Берк) та сучасних дослідників (Томба, Вандам) для розкриття сутності та еволюції цих концепцій. Компаративний аналіз застосовується для порівняння вільного та імперативного мандатів за ключовими критеріями (ступінь залежності представника, об'єкт представництва, відповідальність, роль політичних партій). Це дозволяє виявити їхні відмінності, переваги та недоліки. Інституціональний підхід застосовується для відображення принципу вільного мандата в конституціях різних демократичних країн (Андорра, Вірменія, ФРН, Іспанія, Італія, Литва, Франція, Хорватія) та прикладів часткового застосування елементів імперативного мандата (Бундесрат Німеччини, штати США, Венесуела, кантони Швейцарії).

Результати дослідження

У цій статті політичну відповідальність ми будемо розуміти як вид соціальної відповідальності, який полягає у відповідності дій індивідів, соціальних та організаційних спільнот як суб'єктів політики наявним у суспільстві вимогам щодо здійснення публічної влади. Такими вимогами виступають соціальні норми, які виражають волю значної частини суспільства, носять формалізований або неформалізований характер і передбачають негативні санкції проти порушників. В найзагальнішому вигляді соціальні норми можна поділити на релігійні, моральні, корпоративні та правові. В свою чергу, на основі відповідності дій суб'єктів політики цим нормам політичну відповідальність можна поділити на політико-релігійну, морально-політичну, політико-корпоративну та політико-правову. Політико-релігійна відповідальність не буде предметом нашого дослідження, адже вона притаманна теократичним державам і носить специфічний характер. Морально-політична відповідальність більшою мірою відповідає очікуваним наслідкам застосування імперативного мандату, адже розуміється як такий морально-психологічний стан суб'єктів політики, який полягає в розумінні ними сенсу та наслідків політичної діяльності та передбачає свідоме дотримання норм політичного життя, розуміння громадянського обов'язку, відчуття причетності до прийняття суспільно значущих рішень. Настання морально-політичної відповідальності відбувається у формі громадського осуду поведінки її суб'єкта або індивідуального сумління і не передбачає застосування щодо нього яких-небудь формалізованих санкцій.

Дослідження імперативного мандату як засобу реалізації політичної відповідальності варто здійснювати крізь призму політико-правової та політико-корпоративної відповідальності. Політико-правова відповідальність – це передусім конституційно-правова відповідальність, що настає за конституційне правопорушення і виявляється в особливо негативних наслідках для його суб'єктів [1, с. 215]. Імплементация імперативного мандату передбачає його конституційне та законодавче оформлення, а також формалізації підстав для застосування негативних санкцій. Політико-корпоративну відповідальність можна визначити як сукупність негативних санкцій, що застосовуються до суб'єкта політики як члена громадського об'єднання (політичної партії) у разі порушення ним статутних положень та правил. Політико-корпоративна відповідальність має тісну кореляцію з поняттям «партійна дисципліна», поширюється тільки на членів добровільних громадських об'єднань (партій), а норми, що є підставою реалізації політико-корпоративної відповідальності, закріплені не в законах держави, а у статутах і програмних положеннях організації і базуються передусім на ідеологічних підставах як основи діяльності партії або на політичній доцільності [2, с. 19]. Різновид імперативного мандату, який передбачає партійний контроль за мандатом депутата, є засобом реалізації політико-корпоративної відповідальності.

Головним інституціональним засобом реалізації політичної відповідальності депутатів вважаються вибори. Ті з них, які не виправдали довіру народу (на парламентських виборах) або довіру громади (на місцевих виборах), мандатів не отримують. Однак вибори відбуваються один раз на чотири-п'ять роки, протягом яких депутати, як члени представницьких органів влади, відіграють важливу, іноді вирішальну роль у житті суспільства. Імперативний мандат виглядає як інституціональний засіб, здатний вирішити потенційну безвідповідальність депутатів представницьких органів всіх рівнів. В той же час в переважній більшості демократичних країн імперативний мандат вважається неприйнятним через його суперечність принципу вільного мандату. Пряма заборона на його застосування прямо відображена в деяких конституціях (Конституція Андори (ст.53, Конституція Арменії, ст.66, Конституція ФРН, ст.38.1 [3], Конституція Іспанії [4], ст.67.2, Конституція Італії [4], ст.67, Конституція Литви, ст.59 [5], Конституція Франції, ст.27 [6], Конституція Хорватії, ст.74 [7]). Тому дискусія на тему можливості та оптимальних шляхів імплементации імперативного мандату в перехідних до демократії суспільствах задля посилення реалізації політичної відповідальності депутатів та формування демократичної політичної культури, видається вкрай важливою.

Імперативний мандат має глибоке історичне коріння і в практичному плані сягає римського права. У Доповіді Венеціанської комісії «Про

імперативний мандат і аналогічну практику» згадується, що в середньовічній Іспанії, зокрема в Королівстві Леон і Кастилія, представництво великих і малих міст в Кортесах (парламенті) було засновано на імперативному мандаті. Представники цих міст були озброєні чіткими і докладними вказівками відповідно до тем, що обговорювались на засіданнях. Як правило, міста вимагали від своїх представників прийняти присягу про те, що вони не відходять від наданих їм вказівок і не перевищуватимуть своїх повноважень. Цей акт офіційно завірявся державним нотаріусом [8]. Ідейно-теоретичні засади імперативного мандату опосередковано були обґрунтовані в працях мислителів XVIII ст., зокрема Ж.-Ж. Руссо, автора ідеї народного суверенітету. Згідно з нею, народний суверенітет є неподільним і непередставницьким, а представляти можна не сам суверенітет, а лише владу. Таким чином депутати парламенту не можуть бути представниками народу, а є лише його уповноваженими, що виконують його волю [9]. Вони зобов'язані виконувати накази виборців і можуть бути ними відкликані. Вперше зміст цього типу мандату було озвучено французьким державним діячем Петіоном де Вільньов у промові в Національних зборах Франції 5 вересня 1789 р. Тоді слово «мандат» набуло значення «повноважень» депутата [10, с. 54].

В межах ідеології лібералізму та ліберальної демократичної теорії сформувались ідейно-теоретичні засади для іншого типу мандату – вільного. Виходячи з нового джерела легітимності та суверенітету – нації – була сформульована ідея, що навіть якщо представники обрані місцевими громадами, вони не представляють виключно своїх місцевих виборців, а представляють націю в цілому, воля якої є вище за все. Бенджамін Констан у праці "Про свободу древніх у порівнянні зі свободою сучасних людей" у контексті представницького правління обґрунтовував необхідність вільного мандату. Він вважав, що представники повинні діяти не як прості повірені своїх виборців, виконуючи їхні інструкції (імперативний мандат), а як незалежні особи, які приймають рішення на основі власного розсуду та в інтересах нації в цілому [11]. Едмунд Берк у своєму «Зверненні до виборців Бристолья» переконливо виклав принципи представницької демократії і її несумісності з імперативним мандатом, зазначаючи, що парламент не є зібранням представників, що представляють різні, часто ворогуючі інтереси, а спільним органом однієї нації з єдиним всезагальним інтересом [12].

Сьогодні два фундаментальні принципи представницьких урядів – незалежність обраних представників (вільний мандат) та народна підзвітність (імперативний мандат) – відомі своєю напруженістю. Чим більш незалежними є представники, тим менше громадяни можуть здійснювати контроль над ними. І навпаки – чим більшою є підзвітність представників перед виборцями, тим меншою може бути їхня незалежність у прийнятті

рішень, що потенційно обмежує їхню здатність діяти в інтересах усієї нації або приймати непопулярні, але необхідні рішення. Ця дилема між незалежністю та відповідальністю є однією з ключових проблем функціонування представницької демократії. З одного боку, надання представникам повної свободи дій (вільний мандат) може призвести до відриву від інтересів виборців, лобювання вузьких груп впливу або прийняття рішень, що не відображають волю народу. З іншого боку, жорстка підзвітність та залежність від миттєвих настроїв виборців (імперативний мандат) може обмежувати професійність представників, ускладнювати прийняття компромісних рішень, необхідних для управління складною державою, та підірвати стабільність політичної системи через часті вимоги відкликання.

Нижче наведена порівняльна характеристика вільного і імперативного мандату з їх перевагами та недоліками.

Критерій: Ступінь залежності представника

Вільний мандат: Представник є незалежним у своїх рішеннях та діях. Він не зв'язаний жодними обов'язковими настановами (наказами) від своїх виборців, політичної партії чи будь-якої іншої групи. Він приймає рішення на основі власного розсуду, знань, переконань та в інтересах усієї нації.

Імперативний мандат: Представник є повністю залежним від волі своїх виборців або політичної сили, яка його висунула. Він зобов'язаний діяти відповідно до отриманих наказів та інструкцій. У разі порушення цих наказів, виборці або партія можуть мати право відкликати свого представника.

Критерій: Об'єкт представництва

Вільний мандат: Представник вважається представником усього народу або нації в цілому, а не лише виборців свого округу чи членів своєї партії. Його головне завдання – служити загальнонаціональним інтересам.

Імперативний мандат: Представник розглядається як повірений своїх безпосередніх виборців або політичної сили. Його головне завдання – представляти та захищати їхні конкретні інтереси та виконувати їхню волю.

Критерій: Відповідальність представника

Вільний мандат: Представник несе особисту відповідальність за свої дії та рішення перед народом. Відкликання депутата виборцями, як правило, не передбачається. Оцінка його діяльності відбувається на наступних виборах.

Імперативний мандат: Представник несе подвійну відповідальність: перед своїми виборцями (або партією), які можуть його відкликати, та перед нацією в цілому. Перша відповідальність є першочерговою.

Критерій: Роль політичних партій

Вільний мандат: Хоча політичні партії відіграють важливу роль у висуванні кандидатів, після обрання депутат діє від свого імені та керується власними переконаннями.

Імперативний мандат: Роль політичних партій може бути значно посилена, оскільки депутати зобов'язані дотримуватися партійної дисципліни та виконувати рішення керівних органів партії.

Хоча в рамках демократичної теорії було встановлено, що імперативний мандат є несумісним з демократією, яка характеризується представницьким мандатом, практика імперативного мандату не була припинена. Найбільшою мірою вона притаманна недемократичним режимам, таким як Куба, КНДР, В'єтнам, Китай, але також має місце і в демократичних країнах. Так, наприклад, у Бундесраті, верхній палаті парламенту Німеччини, члени урядів земель можуть бути відкликані цими ж урядами (ст.51.1 Конституції). У Конституціях вісімнадцяти Штатів США (Аризона, Вашингтон, Джорджія, Мічиган, Луїзіана, Невада, Колорадо, Канзас тощо) передбачений інститут відкликання виборних представників громадянами, який протиставляється інституту імпідменту, що передбачає судовий розгляд. Відкликання виборних представників громадянами є суто політичним процесом: у 9 з 18 штатів не передбачено конкретних підстав для такого відкликання. Конституція Венесуели також дозволяє відкликати будь якого виборного представника, включно з президентом (ст.72 Конституції Венесуели). У Швейцарії в деяких кантонах громадяни можуть попросити відкликати уряд кантону або парламент. Так, зокрема, щоб відкликати парламент Берну необхідно зібрати 30000 підписів (ст.57 Конституції) [13]. Таким чином, інститут відкликання розуміється як важливий елемент імперативного мандата і один з видів політичної та юридичної відповідальності виборної особи, який забезпечує захист публічних інтересів шляхом надання громадяни права впливати на обраних ними представників в період між виборами. З точки зору політичної відповідальності, можливість відкликання депутата виборцями сприяє посиленню зв'язку між ними, покращенню якості представництва, в тому числі в частині етичної поведінки, сприяє запобіганню тривалий безкарності недобросовісних депутатів, стимулює політичну участь громадян, а найголовніше – підвищує легітимність політичної системи і довіру до демократичних інститутів.

Похідною від імперативного мандату є практика втрати мандату депутатом за зміну партійної/фракційної належності. Такий мандат можна умовно назвати партійно-імперативним і використовувати для опису ситуації, коли депутат, обраний за партійним списком, вважається зв'язаним не лише загальною програмою партії, але й конкретними рішеннями та директивами керівних органів партії або парламентської фракції. Ступінь

партійно-імперативного мандату може варіюватися залежно від країни, політичної системи, сили та згуртованості політичних партій, але в загальному плані зводиться до наступного: депутат, обраний за партійним списком зобов'язаний діяти відповідно до рішень, настанов та інструкцій партії або фракції, в противному випадку до нього будуть застосовані санкції аж до виключення з партії/фракції та вимоги скласти мандат. Український дослідник Павло Романюк, виокремлюючи такі ознаки партійно-імперативного мандату, як обов'язковість для депутата вказівок політичної партії, від якої він був обраний; представництво депутатом, насамперед, своєї політичної партії; підконтрольність депутата своїй фракції; можливість позбавлення депутата мандата у разі його відступу від партійної дисципліни, робить висновок: «Таким чином, з одного боку, партійний імперативний мандат полегшує роботу парламенту, забезпечуючи за допомогою партійної дисципліни передбачуваність його роботи, а з іншого боку, партійний імперативний мандат сковує ініціативу депутата і несе в собі небезпеку бюрократизації органу народного представництва» [14, с. 243].

Практика партійно-імперативного мандату не є поширеною. В основному, підпорядкування депутата політичній партії, за списком якої його було обрано, здійснюється не шляхом закріплення відповідних норм в законодавстві, а формуванням жорстких правил партійної дисципліни всередині самої партії. Партійна дисципліна реалізується у формі політико-корпоративної відповідальності, де до «дисидента» можуть застосовуватись такі негативні санкції, як відмова у включенні до виборчого списку партії на наступних виборах, партійному фінансуванні та організаційній підтримці, підтримці місцевими партійними осередками, членстві у престижних парламентських комітетах чи у парламентських делегаціях і закордонних відрядженнях, участі на партійних зібраннях тощо. У парламентських системах Великобританії, Австралії, Канаді тощо парламентська партія призначає особливу людину для підтримки дисципліни у партії – так званого “батога” (англ. “whip”). Його обов'язки – слідкувати за присутністю депутатів на засіданнях та їхнім голосуванням у згоді з партійною позицією, “слугувати рупором рядових членів”, доносити до керівництва партії можливі заперечення партійців щодо партійної політики, сприяти партійній згуртованості тощо.

Але в деяких країнах запроваджені і юридичні обмеження. Прикладом держави, конституція якої передбачає втрату парламентарієм мандата у разі зміни партійної належності, може бути Португалія, конституція якої встановила: “Втрачають свій мандат депутати, які: ... с) стають членами іншої партії, від якої вони не балотувалися на виборах” (ч.1 ст.163 Конституції Португалії 1976 р.) [4]. Існують й інші форми юридичної залежності парламентаря від його політичної партії, передусім

від самого її існування. Так, Конституція Туреччини 1982 року передбачає: “Повноваження депутата, заяви й дії якого фіксуються у підсумковому рішенні Конституційного суду як підстава остаточного розпуску його партії, припиняються в день, коли рішення питання, що розглядається, та його виправдання опубліковано в урядовому віснику” (ч.5 ст. 84) [15]; Конституція Азербайджану 1995 року в цьому відношенні є лаконічнішою: “Депутат Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки позбавляється свого мандата в наступних випадках: ... 6) у разі скасування партії, до якої він належить” (ч. I ст.89). У деяких країнах (наприклад, у Польщі) парламентарій, який вийшов зі складу однієї фракції, не має права вступити до іншої. У такому разі він втрачає партійну підтримку і можливість впливати на парламентські рішення через фракцію і партію.

З точки зору реалізації політичної відповідальності політико-імперативний мандат має низку переваг. По-перше, партійно-імперативний мандат значно спрощує визначення того, хто несе політичну відповідальність за дії депутата. Оскільки депутат зобов'язаний діяти відповідно до рішень партії чи фракції, саме політична партія стає головним суб'єктом політичної відповідальності. Виборці можуть легше оцінити діяльність партії в цілому, оскільки голосування окремих депутатів є більш передбачуваним і узгодженим з партійною лінією. По-друге, ця форма мандату сприяє формуванню колективної відповідальності партії перед виборцями. Успіхи чи невдачі окремих депутатів тісно пов'язані з репутацією всієї політичної сили. Це може стимулювати партії до більш ретельного відбору кандидатів, розробки чітких політичних програм та контролю за діяльністю своїх представників у парламенті. По-третє, партійно-імперативний мандат надає партії внутрішні механізми впливу та контролю над своїми депутатами. За порушення партійної дисципліни або невиконання директив можуть застосовуватися санкції, аж до виключення з партії та фракції, а в деяких випадках – ініціювання процедури відкликання мандата (якщо це передбачено законодавством або партійними статутами). Це створює додатковий рівень підзвітності депутатів перед партією, яка, своєю чергою, зацікавлена у збереженні довіри виборців. По-четверте, для виборців стає легше розуміти політичні позиції та очікувану поведінку обраних ними представників. Голосуючи за партійний список, виборці голосують за певну політичну платформу та очікують, що всі депутати від цієї партії будуть її послідовно втілювати. Партійно-імперативний мандат сприяє цій послідовності та робить політичні позиції більш передбачуваними. По-п'яте, теоретично, якщо партії чітко артикулюють свої програмні цілі та вимагають від своїх депутатів їхнього виконання, виборці, підтримуючи певну партію, мають більший вплив на формування державної політики. Їхній голос стає не просто голосом за окрему особистість, а за конкретний політичний курс, який партія зобов'язується реалізувати через своїх представників.

Разом з цим, імперативний мандат має низку недоліків, серед яких: суттєве звуження свободи депутатів діяти відповідно до власного сумління та інтересів своїх виборців, збільшення потенціалу для зловживань партійної верхівки щодо придушення інакодумства та просування вузькопартійних інтересів, прийняття рішень вузьким колом партійних лідерів без врахування думки решти членів партії, зростання ризиків колективної безвідповідальності, коли винних у прийнятті помилкових рішень неможливо визначити через розмивання відповідальності між усією партією/фракцією. «Повна залежність окремого депутата від партії або виборчого блоку несумісна з тією роллю, яку покликаний відігравати депутат у вільній парламентській системі. Крім того, такі норми дадуть повноваження вищому керівництву відповідної партії протидіяти рішенням виборців. Це є недемократичним кроком» – робить висновок Венеціанська Комісія у своїй доповіді [8].

На нашу думку, така категоричність не відповідає викликам сьогодення. В сучасних умовах ефективна реалізація політичної відповідальності вимагає збалансованого підходу, який поєднує елементи підзвітності з достатнім рівнем незалежності представників. В умовах кризи сучасної представницької демократії, яка характеризується зниженням рівня довіри до політиків та інститутів, відчуженням громадян від політичного процесу, зростанням протестної активності, зростанням популізму та екстремізму, імперативний мандат може знову повернутись до політичної практики.

Хоча Венеціанська Комісія цілком і повністю розкритикувала імперативний мандат, зазначивши у підсумку своєї Доповіді «Про імперативний мандат», що «основний конституційний принцип, котрий забороняє імперативний мандат або будь яку іншу форму політичного позбавлення представників їх мандатів, має домінувати як наріжний камінь європейської демократичної конституційності», в політологічному та конституційно-правовому дискурсі в останні роки з'являються протилежні думки.

Як зазначає американський професор Масіміліано Томба: «Переосмислення імперативного мандату сьогодні означає переосмислення спадщини, яка вислизає від сучасного політичного дуалізму, заснованого на протиставленні між представленими та представником, і реактивує, принаймні, тристоронню політичну структуру, в якій керовані контролюють своїх представників, які, в свою чергу, не є носіями суверенітету, а діють відповідно до мандатів і здійснюють владу, обмежену владою керованих. Це не конституційний поділ влади, який у контексті сучасного конституціоналізму залишається "єдиною владою": владою суверенного народу, об'єднаного в націю. Натомість, це множинність влад, яка ставить під сумнів монополію держави на владу. У цьому полягає справжній політичний виклик демократії, і його можна подолати лише якщо ми не

ототожнюватимемо демос з нацією» [16, с. 115]. Він пропонує відійти від ставлення до імперативного мандату як до середньовічної практики і поміркувати над тим, що у сьогоденній кризі представницької демократії імперативний мандат може надати альтернативну форму демократичному надлишку, який захоплений популістськими рухами і якому протистоять ліберали.

Схожу думку висловлює бельгійський дослідник П'єр-Етьєн Вандам у статті «Переосмислюючи імперативний мандат у бік кращого балансу між незалежністю та підзвітністю» (2024). Він зазначає, що певний ступінь незалежності від виборців є цінним, оскільки дозволяє представникам приймати рішення щодо непередбачених подій, змінювати свою думку на основі нової інформації, обговорювати, вести переговори та спільно розробляти закони, інтегруючи законні вимоги меншин. Однак представники також повинні бути сильно підзвітними виборцям. Якщо вони занадто незалежні, їм стає занадто легко зраджувати свої обіцянки, приймати рішення у власних інтересах або потрапляти під вплив лобі приватних інтересів. Вчений пропонує модель «напівпрямого мандату»: «Щоб досягти кращого балансу між незалежністю та підзвітністю, ніж у поширених формах представництва, я обстоюю альтернативну пропозицію, яка називається напівпрямим мандатом. Вона полягає в: 1) проханні до кандидатів або партій висунути ключові пріоритети (на додаток до їхньої ширшої програми) перед виборами; 2) наданні виборцям можливості надати більш конкретний мандат своїм представникам шляхом схвалення або відхилення цих ключових пріоритетів у бюлетені, та 3) наданні громадянам можливості відкликати мандат і призначити дострокові вибори у разі зради ключових обіцянок, якщо тільки відповідні представники не зможуть надати переконливі обґрунтування відхилення від свого мандата» [17].

Висновки

Підсумовуючи, слід зазначити, що проблема політичної відповідальності в умовах представницької демократії залишається ключовою та потребує постійного пошуку ефективних механізмів її реалізації. Імперативний мандат, попри свою контрверсійність та критику з боку прихильників вільного мандата, знову привертає увагу як потенційний інструмент посилення підзвітності політичних представників, особливо в контексті зростаючої кризи довіри та відчуження громадян від політичного процесу.

Аналіз різних форм імперативного мандата, включаючи партійно-імперативний та запропонований напівпрямий мандат, демонструє як їхні потенційні переваги у підвищенні відповідальності та зв'язку з виборцями, так і суттєві ризики, пов'язані з обмеженням свободи дій представників та можливістю зловживань.

У кінцевому рахунку, пошук оптимального балансу між незалежністю та підзвітністю представників вимагає глибокого осмислення як теоретичних засад демократії, так і практичного досвіду різних країн. В умовах сучасних викликів, зокрема кризи представницької демократії, повернення до дискусії про можливості та межі застосування елементів імперативного мандата може стати важливим кроком на шляху до формування більш відповідальної, легітимної та ефективної системи політичного управління, здатної відновити довіру громадян та зміцнити демократичні цінності. Подальші дослідження та практичні експерименти є необхідними для визначення найбільш прийнятних та дієвих моделей реалізації політичної відповідальності в умовах сьогодення.

Список посилань

1. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник терміні. Київ: Либідь, 2005. 568с.
2. Малкіна Г.М. Політична відповідальність в демократичному суспільстві (інституціональний аспект): монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 326 с.
3. Конституції країн світу: Королівство Бельгія, Федеративна Республіка Німеччина, Королівство Швеція / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Київ: ОВК, 2021. 370 с.
4. Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Конституції Королівства Іспанія, Португальська Республіка / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Київ: ОВК, 2021. 320 с.
5. Конституції країн світу: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Київ: ОВК, 2022. 162 с.
6. Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Чеська Республіка, Республіка Польща / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Київ: ОВК, 2021. 32с.
7. Конституції країн світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Київ: ОВК, 2021. 250 с.
8. Report on the Imperative Mandate and similar practice / adopted by the Council for Democratic Elections at its 28 meeting (Venice, 14 March 2009). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)027-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)027-e) (дата звернення: 15.04.2025).
9. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
10. Чепель О.Д. Представницький мандат парламентарів: основні тенденції розвитку / О.Д. Чепел. Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. Вип. 538. 2010. С. 53?57.

11. Констан Б. «Про свободу древніх у порівнянні зі свободою сучасних людей». Лібералізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. 1128 с.
12. Burke E. Speech to the Electors of Bristol (1774). URL: <https://www.digitens.org/en/anthologies/speech-electors-bristol-1774.html> (дата звернення: 15.04.2025).
13. Конституції країн світу: Швейцарська Конфедерація, Королівство Норвегія, Фінляндська Республіка / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Київ: ОВК, 2021. 180 с.
14. Романюк П.В. Імперативний мандат: окремі питання конституційної теорії та практики в сучасних умовах. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право, 2013. Вип.5. С. 240?245. Режим доступу: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12264/1/Romaniuk_240?245.pdf
15. Конституції країн світу: Конституція Грецької Республіки, Конституція Республіки Кіпр, Конституція Турецької Республіки / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Київ: ОВК, 2021. 404 с.
16. Tomba M. Who's Afraid of the Imperative Mandate
17. CriticalTimes. 2018. Vol.1(1). P.108?119. URL:https://pdfs.semanticscholar.org/d637/9608aec5e89051db2e4da974e831db8d4b69.pdf?_ga=2.179912996.1829784398.1645011612?1849924878.1645011612 (дата звернення: 15.04.2025).
18. Vandamme P. Rethinking the imperative mandate: Toward a better balance between independence and accountability. American Journal of Political Science. 2024. Vol.68. URL: <https://ajps.org/2024/12/19/rethinking-the-imperative-mandate-toward-a-better-balance-between-independence-and-accountability> (дата звернення: 15.04.2025).

References

1. Shliakhtun, P. P. (2005). Constitutional Law: Dictionary of Terms. Kyiv: Lybid, 568 p.
2. Malkina, H. M. (2010). Political Responsibility in a Democratic Society (Institutional Aspect): Monograph. Kyiv: Publishing and Printing Center "Kyiv University", 326 p.
3. Constitutions of the Countries of the World: Kingdom of Belgium, Federal Republic of Germany, Kingdom of Sweden / O.V. Korotiuk, O.V. Lavrynovych. Kyiv: OVK, 2021, 370 p.
4. Constitutions of the Countries of the World: Italian Republic, Vatican City State, Constitutions of the Kingdom of Spain, Portuguese Republic / O.V. Korotiuk, O.V. Lavrynovych. Kyiv: OVK, 2021, 320 p.
5. Constitutions of the Countries of the World: Republic of Latvia, Republic of Lithuania, Republic of Estonia / O.V. Korotiuk, O.V. Lavrynovych. Kyiv: OVK, 2022, 162 p.

6. Constitutions of the Countries of the World: Kingdom of Denmark, French Republic, Czech Republic, Republic of Poland / O.V. Korotiuk, O.V. Lavrynovych. Kyiv: OVK, 2021, 32 p.
7. Constitutions of the Countries of the World: Republic of Bulgaria, Romania, Hungary, Republic of Croatia / O.V. Korotiuk, O.V. Lavrynovych. Kyiv: OVK, 2021, 250 p.
8. Report on the Imperative Mandate and Similar Practice / adopted by the Council for Democratic Elections at its 28th meeting (Venice, 14 March 2009). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)027-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)027-e) (accessed: 15.04.2025).
9. Rousseau, J.-J. (2001). The Social Contract, or Principles of Political Right / Trans. from French and commentary by O. Khoma. Kyiv: Port-Royal, 349 p.
10. Chepel, O.D. (2010). Representative Mandate of Parliamentarians: Main Development Trends. Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Law. Issue 538, 53–57.
11. Constant, B. (2009). “The Liberty of Ancients Compared with That of Moderns”. In: Liberalism: Anthology. 2nd ed. / Comp. by O. Protsenko, V. Lisovyi. Kyiv: VD “Prostir”, “Smoloskyp”, 1128 p.
12. Burke, E. (1774). Speech to the Electors of Bristol. URL: <https://www.digitens.org/en/anthologies/speech-electors-bristol-1774.html> (accessed: 15.04.2025).
13. Constitutions of the Countries of the World: Swiss Confederation, Kingdom of Norway, Republic of Finland / O.V. Korotiuk, O.V. Lavrynovych. Kyiv: OVK, 2021, 180 p.
14. Romaniuk, P. V. (2013). Imperative Mandate: Selected Issues of Constitutional Theory and Practice in Modern Conditions. Bulletin of Mariupol State University. Series: Law, Issue 5, 240–245. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12264/1/Romaniuk_240?245.pdf
15. Constitutions of the Countries of the World: Constitution of the Hellenic Republic, Constitution of the Republic of Cyprus, Constitution of the Republic of Turkey / O.V. Korotiuk, O.V. Lavrynovych. Kyiv: OVK, 2021, 404 p.
16. Tomba, M. (2018). Who’s Afraid of the Imperative Mandate
17. Critical Times, Vol. 1 (1), 108–119. URL: https://pdfs.semanticscholar.org/d637/9608aec5e89051db2e4da974e831db8d4b69.pdf?_ga=2.179912996.1829784398.1645011612?1849924878.1645011612 (accessed: 15.04.2025).
18. Vandamme, P. (2024). Rethinking the Imperative Mandate: Toward a Better Balance between Independence and Accountability. American Journal of Political Science, Vol. 68. URL: <https://ajps.org/2024/12/19/rethinking-the-imperative-mandate-toward-a-better-balance-between-independence-and-accountability> (accessed: 15.04.2025).

Ganna Malkina

Doctor of political sciences, professor of political science department

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-2307-4702>

e-mail: g.m.malkina@knu.ua

THE IMPERATIVE MANDATE AS A MECHANISM FOR POLITICAL RESPONSIBILITY IMPLEMENTATION

Abstract

The article explores the imperative mandate as a potential tool for enhancing the political responsibility of subjects in representative bodies of power within the context of the crisis phenomena of modern democracy. The relevance of the topic is determined by the increasing political irresponsibility, which correlates with a decline in the quality of political governance, a crisis of public trust in institutions, the growth of protest sentiments, and societal polarization. The aim of the article is to analyze the imperative mandate as a means of ensuring real, not formal, accountability of representatives, to identify critical concerns regarding its implementation, and to seek alternative approaches to strengthening political responsibility.

The paper conducts a theoretical analysis of the concepts of political responsibility, free and imperative mandates, examines their historical evolution and reflection in the constitutional legislation of various countries. A comparative analysis of the advantages and disadvantages of both types of mandates is carried out. Particular attention is paid to the study of the practice of the party-imperative mandate and its impact on the accountability of deputies, as well as the analysis of the possibilities of applying the institution of recall of elected officials. Critically assessing the traditional view on the incompatibility of the imperative mandate with democratic principles, the author refers to the modern scientific discourse that rethinks its potential role in the context of the crisis of representative democracy. The conclusions of the article emphasize the need for a balanced approach to the issue of political responsibility, combining elements of accountability with a sufficient level of independence of representatives.

Keywords: political responsibility, representative democracy, crisis of democracy, imperative mandate, free mandate, party-imperative mandate, recall of deputies, semi-directed mandate, accountability, legitimacy.

Стаття надійшла до редакції 15.04.25

© Малкіна Г. М., 2025

Войчук Аліна Юріївна

Доктор філософії з політології, асистент кафедри політичних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

(м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-1925-1307>

e-mail: alina.voychuk@knu.ua

СИСТЕМА СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ 2004 РОКУ

Резюме

У статті проаналізована система стримувань і противаг в Україні, яка є необхідною складовою поділу державної влади, що запобігає узурпації влади та забезпечує баланс між її гілками. З'ясовано, що конституційна реформа 2004 року в Україні істотно змінила поділ владних повноважень, що вплинуло на взаємодію між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади. Внаслідок змін Україна стала парламентарно-президентською республікою, тобто повноваження Верховна Рада України щодо формування уряду розширилися.

Досліджено повноваження Президента України за парламентарно-президентської республіки. Продемонстровано, що Президент України втратив можливість одноособово призначати Прем'єр-міністра, що зробило уряд більш залежним від парламентської коаліції. При цьому Президент України зберіг певні важелі впливу, зокрема право вето на законопроекти, можливість розпуску парламенту у визначених Конституцією випадках, а також повноваження у сфері зовнішньої політики та оборони. Продемонстровано, що Верховна Рада, зі свого боку, отримала більше можливостей для контролю над виконавчою владою через затвердження складу Кабінету Міністрів, ухвалення його програми діяльності, а також висловлення йому вотуму недовіри. Окреслено, що судова влада мала відігравати роль арбітра у суперечках між гілками влади, однак її незалежність залишалася обмеженою через політичний вплив.

Узагальнено те, що реформа 2004 року була скасована у 2010 році та відновлена у 2014 році, її основні принципи продовжують визначати сучасну систему стримувань і противаг в Україні. Продemonстровано важливу роль у механізмі стримувань і противаг судового контролю, який відіграє значну роль у визначенні конституційності актів законодавчої та виконавчої влади, що забезпечує дотримання принципу верховенства права. Децентралізація, яка стала частиною подальших реформ, також посилила цей баланс, розширивши повноваження органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: система стримувань і противаг, поділ влади, Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України.

Вступ

Система стримувань і противаг в Україні зазнала суттєвих трансформацій внаслідок конституційної реформи 2004 року, яка докорінно змінила баланс владних інститутів, сприяючи переходу від президентсько-парламентарної до парламентарно-президентської форми правління. Запроваджені зміни спрямовувалися на посилення ролі Верховної Ради у формуванні виконавчої влади та обмеження впливу Президента на діяльність уряду. У результаті Кабінет Міністрів став більш залежним від парламентської коаліції, а глава держави втратив частину своїх повноважень, зокрема щодо призначення та відставки урядовців. Водночас судова гілка влади зберегла формальну незалежність, проте на практиці залишалася вразливою до політичного впливу.

Мета статті – дослідження основних аспектів функціонування системи стримувань і противаг у контексті конституційної реформи.

Методи дослідження

У статті були використані такі методи дослідження: системний, структурно-функціональний, інституціональний, політико-правовий. Системний метод дав змогу розглядати вищі органи державної влади як цілісну взаємопов'язану структуру, що дозволило простежити внутрішні залежності, ієрархію та механізми взаємодії між гілками влади. Структурно-функціональний метод дав підстави проаналізувати функціональне призначення кожного органу влади в межах загальної системи стримувань і противаг, а також виявити дисбаланси або дублювання функцій. Інституціональний метод дозволив зосередитися на формалізованих характеристиках ключових інститутів — президента, парламенту та уряду — та проаналізувати, яким чином їхня структура, повноваження й взаємодія впливають на політичну стабільність і ефективність державного управління. Політико-правовий метод забезпечив виявлення нормативних засад і політичних чинників, які визначають практичне функціонування системи

стримувань і протигаг, а також дав змогу проаналізувати, наскільки юридичне регулювання відповідає реальним політичним процесам.

Результати дослідження

Елементами системи стримувань і протигаг України є: різні способи формування органів державної влади; дострокове припинення повноважень парламенту главою держави; висловлення вотуму недовіри уряду; імпічмент президента; інститут контрасигнатури; право вето; наділення президента, уряд, депутатів правом законодавчої ініціативи; наділення президента та парламенту правом звернення до Конституційного Суду України з питаннями про конституційність законів та інших правових актів тощо.

Одним із ключових механізмів забезпечення системи стримувань і протигаг в Україні є порядок формування державних органів влади. Законодавча гілка представлена Верховною Радою України, яка обирається громадянами на загальнонаціональних виборах строком на п'ятирічний термін (ст. 76 Конституції України). Виконавча влада реалізується через діяльність Кабінету Міністрів України, який формується за участі як парламенту, так і глави держави. Згідно зі статтею 114 Конституції України, Верховна Рада за поданням Президента призначає Прем'єр-міністра, а також міністрів оборони та закордонних справ. Інші міністри затверджуються парламентом за поданням Прем'єр-міністра. Посаду глави держави обіймає Президент України (ст. 102 Конституції України). Формально він не включений до жодної з трьох гілок влади та не згадується у статті 6 Конституції у контексті розподілу владних повноважень, однак, з огляду на обсяг його функцій, Президент відіграє значну роль у системі стримувань і протигаг. Обрання Президента здійснюється шляхом прямих виборів на п'ятирічний термін (ст. 102 Конституції України). Судова влада також пов'язана з механізмами взаємного контролю: суддів на посади призначає Президент України на основі подання Вищої ради правосуддя (ст. 128 Конституції України). Структура Вищої ради правосуддя, відповідно до статті 131 Конституції України, включає 21 члена, з яких десятеро обираються з'їздом суддів, а решта – по двоє – визначаються Президентом, Верховною Радою, з'їздом адвокатів, всеукраїнською конференцією прокурорів та з'їздом представників юридичної науки й освіти [1].

Ще одним важливим елементом української системи стримувань і протигаг є можливість Президента України достроково припинити повноваження Верховної Ради. У статті 90 Конституції України визначено умови, за яких глава держави може ініціювати розпуск парламенту: якщо протягом одного місяця не сформовано коаліцію депутатських фракцій, у разі неможливості затвердження складу Кабінету Міністрів упродовж 60 днів або якщо Верховна Рада не проводить пленарні засідання більше 30 днів

поспіль [1]. На думку українського науковця Р. С. Мартинюка, подібний механізм виконує системну функцію — він покликаний забезпечити безперервність функціонування державної влади, яка може бути паралізована внаслідок неієздатності законодавчого органу або відсутності виконавчої влади. Саме в таких умовах виникає порушення балансу між гілками влади, яке й покликане врівноважити надане Президенту право розпуску парламенту. У цьому контексті дострокове припинення повноважень Верховної Ради варто розглядати не як санкцію, а як засіб стимулювання парламенту до ефективної роботи, зокрема до формування коаліційної більшості. Про превентивний характер цього інструменту свідчить і обов'язкова процедура попередніх консультацій Президента з керівництвом парламенту та лідерами депутатських фракцій, як зазначено у частині другій статті 90 Конституції України [1]. Разом із тим практика реалізації цього конституційного механізму в Україні була неоднозначною. Хоча неодноразово лунали закиди щодо неправомірного або політично вмотивованого використання Президентом цього права, остаточне тлумачення законності таких рішень належить виключно Конституційному Суду. Верховна Рада, навіть якщо вона вважає указ Президента незаконним, не має повноважень його скасувати, аби не допустити конфлікту інтересів і уникнути ситуації, коли орган стає «суддею у власній справі» [2, с. 259].

Одним із ключових інструментів у межах системи стримувань і противаг в Україні є процедура висловлення недовіри уряду з боку Верховної Ради. Як зазначено у статті 87 Конституції України, парламент має право ініціювати розгляд питання щодо відповідальності Кабінету Міністрів за пропозицією Президента або за ініціативою не менш ніж третини народних депутатів від конституційного складу. Результатом цього розгляду може стати ухвалення резолюції недовіри, яка повинна бути підтримана більшістю від конституційного складу Верховної Ради [1]. Цей інструмент виконує подвійну функцію: з одного боку, він є формою парламентського нагляду за реалізацією урядом затвердженої програми дій, а з іншого — засобом забезпечення взаємного контролю та координації між виконавчою та законодавчою владою [3, с. 19]. Як зазначає І. Г. Бичков, відповідальність уряду перед парламентом носить передусім політичний характер, оскільки свідчить про рівень довіри чи лояльності депутатського корпусу до чинного складу Кабінету Міністрів. Водночас навіть детально врегульовані конституційні процедури не гарантують стабільності уряду, оскільки парламентський підхід до ухвалення рішення про недовіру може бути формальним [4, с. 109]. На думку низки науковців, зокрема Н. Жук, практична реалізація цього механізму значною мірою залежить від політичного контексту. Правляча коаліція зазвичай не має інтересу у відставці уряду, сформованого власними зусиллями. Якщо ж такий крок і здійснюється, то зазвичай є наслідком політичної кризи, зокрема розпаду коаліції, що й

стає основною причиною кадрових змін в уряді. Саме політична динаміка, а не лише формальні конституційні норми, часто визначає зміну урядової команди [5, с. 128]. Крім загального вотуму недовіри, існує також можливість ухвалення парламентом рішень щодо окремих членів уряду. Згідно з пунктом 12 частини першої статті 85 Конституції України, Верховна Рада має повноваження ініціювати відставку не лише Прем'єр-міністра чи всього Кабінету Міністрів, а й будь-якого його окремого члена [1]. Такий інструмент може розглядатися як особлива форма парламентської відповідальності виконавчої влади.

Процедура імпічменту, яка передбачає дострокове усунення Президента України з посади, належить до важливих складових системи стримувань і противаг у конституційному механізмі нашої держави. Як зазначено в статті 111 Конституції України, таке усунення можливе у разі вчинення главою держави державної зради або іншого злочину [1]. Процес імпічменту складається з кількох етапів. Спершу необхідно, щоб просту більшість від конституційного складу Верховної Ради підтримала ініціативу щодо розгляду питання. Далі створюється спеціальна тимчасова слідча комісія, до складу якої входять спеціальні слідчі та спеціальний прокурор. Після цього парламент розглядає висновки комісії та може ухвалити рішення про звинувачення Президента. Водночас проводиться правова оцінка: Конституційний Суд України має підтвердити дотримання конституційної процедури розгляду, а Верховний Суд — встановити наявність ознак злочину в діях глави держави. Лише після цього парламент може прийняти рішення про імпічмент, яке має бути підтримане не менш ніж трьома чвертями від його конституційного складу. Цей процес має характер конституційного, а не кримінального провадження, що було підтверджено Конституційним Судом України у рішенні № 19-рп/2003 від 10 грудня 2003 року (п. 4 мотивувальної частини), де наголошено на відмінності між процедурою імпічменту та кримінальним переслідуванням відповідно до Кримінального процесуального кодексу. На думку низки експертів [6], ухвалення у 2019 році Закону України «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)» хоч і мало декларативне політичне значення, фактично не внесло суттєвих новацій, оскільки здебільшого дублює відповідні положення Регламенту Верховної Ради [7]. Як підкреслює Р. Мартинюк, навіть якщо рішення про звинувачення Президента буде ухвалене двома третинами складу парламенту, перспектива остаточного голосування, яке потребує підтримки трьох чвертей депутатів, видається малоімовірною [8, с. 107]. Таким чином, інститут імпічменту виконує значущу роль у забезпеченні балансу між гілками влади, однак складність і багаторівневність процедури значно обмежують її практичну реалізацію.

Право Президента України на відкладальне вето виступає черговим важливим інструментом у межах системи стримувань і противаг. Згідно з частиною другою статті 94 та пунктом 30 статті 106 Конституції України, глава держави має повноваження повернути закон, прийнятий Верховною Радою (за винятком законів про внесення змін до Конституції), на повторний розгляд із власними пропозиціями [1]. Щоб подолати президентське вето, парламент має повторно схвалити закон не менш ніж двома третинами голосів від його конституційного складу. На думку багатьох дослідників, вето Президента є ключовим інструментом стримування законодавчої влади з боку виконавчої у будь-якій моделі правління [9, с. 6]. Проте українська практика застосування цього інституту вказує на його використання не лише в межах системного балансу, а й із політичною метою. Особливо це проявлялося в умовах дії первинної редакції Конституції, яка не містила чітких механізмів дій на випадок, якщо Президент відмовлявся підписати закон, повторно підтриманий парламентом після вето. Характерним прикладом стала ситуація з Законом України «Про виконання рішень Європейського Суду з прав людини», ухваленим Верховною Радою 11 липня 2000 року. Президент скористався правом вето, мотивуючи це формальними редакційними правками, зокрема заміною деяких сполучників та прийменників. Після того як парламент врахував пропозиції і повторно ухвалив закон 341 голосом, Президент знову відмовився його підписати та повернув з новими необґрунтованими вимогами скасування вже прийнятого акту. У підсумку право вето щодо цього закону Президент застосував чотири рази [10]. На жаль, ця ситуація не є поодиноким — в історії українського парламентаризму були й інші випадки, коли право вето використовувалося не для досягнення балансу між гілками влади, а як інструмент політичного тиску чи затягування законодавчого процесу.

Ще одним інструментом у системі стримувань і противаг є закріплене у статті 93 Конституції України право законодавчої ініціативи, яке належить Президенту України, Кабінету Міністрів та народним депутатам. Крім того, глава держави має можливість визначати окремі законопроекти як невідкладні, що зобов'язує Верховну Раду розглянути їх у пріоритетному порядку [1].

Інститут контрасигнатури також виступає одним із елементів механізму стримувань і противаг у конституційному праві України. Під контрасигнатурою (від лат. *contrasignatura* — міністерський підпис; *contra* — проти, *signo* — підписую) розуміється скріплення правового акта Президента підписом Прем'єр-міністра та/або відповідного міністра. Без такого підпису акт глави держави не набуває юридичної сили [11, с. 222]. Після внесення змін до Конституції у 2004 році сфера застосування цього механізму була суттєво обмежена. Згідно з оновленими положеннями, контрасигнації

підлягають лише акти Президента, що видані на підставі пунктів 5, 18 та 21 статті 106 Конституції України [1]. Йдеться про акти, пов'язані з: призначенням і звільненням керівників дипломатичних представництв України, прийняттям вірчих і відкличних грамот дипломатів іноземних держав (п. 5); головуванням у Раді національної безпеки і оборони (п. 18); а також рішеннями щодо запровадження надзвичайного або екологічного стану на відповідних територіях (п. 21). Контрасигнатура відіграє важливу функцію у забезпеченні прозорості діяльності Президента: вона створює канал взаємодії між главою держави та парламентом через уряд. Однак основна роль цього інституту полягає в іншому — скріплення актів Президента підписами членів уряду фактично означає, що саме уряд несе відповідальність за зміст і наслідки таких актів. Як справедливо зазначено в науковій літературі, це є формою політичної та юридичної відповідальності міністрів як перед парламентом, так і перед судовими органами [12, с. 44].

До переліку інструментів системи стримувань і противаг належить також право суб'єктів державної влади — зокрема Президента України та щонайменше 45 народних депутатів — звертатися до Конституційного Суду України. Відповідно до статті 150 Конституції України, такі звернення можуть стосуватися перевірки на відповідність Основному Закону нормативно-правових актів Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів, а також офіційного тлумачення норм Конституції України [1]. Надання Конституційному Суду виключного повноваження тлумачити Конституцію та закони України в обов'язковому для виконання порядку є важливим структурним елементом системи противаг. Це забезпечує неупереджений підхід до вирішення конституційно-правових спорів та унеможливорює конфлікт інтересів. Зокрема, якби функція офіційного тлумачення залишалася за парламентом, це могло б призвести до ситуації, коли законодавчий орган виступав би арбітром у справах, що стосуються його ж власної діяльності — що прямо суперечить принципам правової держави та поділу влади в демократичному суспільстві.

Висновки

Таким чином, ефективність системи стримувань і противаг України залежить не лише від правових норм, а й від політичної культури, рівня інституційної спроможності державних органів та наявності незалежної судової влади. Враховуючи сучасні виклики, важливим напрямом реформи має стати підвищення прозорості державних інститутів, зміцнення правових гарантій поділу влади та зниження політичної турбулентності. Аналіз системи стримувань і противаг в Україні свідчить про її важливість для стабільного розвитку демократії, проте ефективність її функціонування потребує подальшого удосконалення та адаптації до сучасних політичних реалій.

Список посилань

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 2-го скликання 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Мартинюк Р. С. Інститут дострокового припинення повноважень парламенту: перший вітчизняний досвід. Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2007. Випуск 38. С. 256-261.
3. Мартинюк Р. С. Парламентська відповідальність Уряду в Україні: особливості нормативного регулювання. Право України. 2008. № 9. С.19-25.
4. Бичков І. Г. Місце органів конституційної юрисдикції в механізмі стримувань і противаг демократичної правової держави: монографія. Харків: Право, 2022. 216 с.
5. Жук Н. Парламент, Президент, уряд: через взаємостимування до порозуміння. Харків, 2007. 242 с.
6. Іванческул О. Позбутися президента. Як працюватиме закон про імпічмент. Українська правда. 10.09.2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/09/10/7225837/>
7. Баркар Д. Закон про імпічмент – фасадна реформа, яка нічого не змінює. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zakon-pro-impichment/30156860.html>
8. Мартинюк Р. С. Інститут імпічменту в Україні: вади вітчизняної моделі. Право України. 2008. № 2. С. 105-108.
9. Шаповал В. Розподіл влади: міфи і реальність. Урядовий кур'єр. 1996. № 86-87. С. 6.
10. Парламент не прийме закону щодо виконання рішень Європейського Суду з прав людини. URL: <https://old.helsinki.org.ua/articles/parlament-ne-pryjme-zakonu-schodo-vykonannya-rishen-evropejskoho-sudu-z-prav-lyudyny/-r=2.5.5>
11. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. Київ: Либідь, 2005. 568 с.
12. Балачук І. Голова КС про законопроект Зеленського: Має ознаки конституційного перевороту. Українська правда. 30.10.2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/10/30/7271794/>

References

1. Constitution of Ukraine. Adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine of the second convocation on June 28, 1996. Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1996. No. 30. Article 141. [in Ukrainian].
2. Martyniuk, R. S. (2007). The Institution of Early Termination of Parliamentary Powers: The First Domestic Experience. State and Law: Collection of Scientific Works. Legal and Political Sciences, (38), 256–261. [in Ukrainian].
3. Martyniuk, R. S. (2008). Parliamentary Responsibility of the Government in Ukraine: Features of Normative Regulation. Law of Ukraine, (9), 19–25. [in Ukrainian].
4. Bychkov, I. H. (2022). The Place of Constitutional Jurisdiction Bodies in the Mechanism of Checks and Balances of a Democratic Rule-of-Law State: Monograph. Kharkiv: Pravo, 216 p. [in Ukrainian].
5. Zhuk, N. (2007). Parliament, President, Government: From Mutual Restraint to Understanding. Kharkiv, 242 p. [in Ukrainian].
6. Ivancheskul, O. (2019, September 10). Getting Rid of the President. How the Impeachment Law Will Work. Ukrainska Pravda. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/09/10/7225837/> [in Ukrainian].
7. Barkar, D. The Impeachment Law – A Facade Reform That Changes Nothing. Radio Svoboda. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/zakon-pro-impichment/30156860.html> [in Ukrainian].
8. Martyniuk, R. S. (2008). The Institution of Impeachment in Ukraine: Flaws of the Domestic Model. Law of Ukraine, (2), 105–108. [in Ukrainian].
9. Shapoval, V. (1996). Separation of Powers: Myths and Reality. Government Courier, (86–87), 6. [in Ukrainian].
10. The Parliament Will Not Adopt a Law on the Execution of European Court of Human Rights Decisions. Retrieved from <https://old.helsinki.org.ua/articles/parlament-ne-pryjme-zakonu-schodovikonannya-rishen-evropejskoho-sudu-z-prav-lyudyny/-r=2.5.5> [in Ukrainian].
11. Shliakhtun, P. P. (2005). Constitutional Law: Dictionary of Terms. Kyiv: Lybid, 568 p. [in Ukrainian].
12. Balachuk, I. (2020, October 30). Head of the Constitutional Court on Zelensky's Bill: It Has Signs of a Constitutional Coup. Ukrainska Pravda. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2020/10/30/7271794/> [in Ukrainian].

Alina Voichuk

PhD in Political Science, assistant of the Department of Political Science

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-1925-1307>

e-mail: alina.voychuk@knu.ua

THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE 2004 CONSTITUTIONAL REFORM

Abstract

The article analyzes the system of checks and balances in Ukraine, which is an essential component of the separation of state powers. This system prevents the usurpation of power and ensures equilibrium among the branches of government. It has been established that the constitutional reform of 2004 significantly altered the distribution of powers in Ukraine, impacting the interaction between the legislative, executive, and judicial branches. As a result of these changes, Ukraine became a parliamentary-presidential republic, whereby the powers of the Verkhovna Rada in forming the government were expanded.

The article examines the powers of the President of Ukraine within the parliamentary-presidential model. It is demonstrated that the President lost the unilateral ability to appoint the Prime Minister, making the government more dependent on the parliamentary coalition. Nonetheless, the President retained certain levers of influence, including the right to veto legislation, the ability to dissolve Parliament under constitutionally defined conditions, and authority in foreign policy and national defense.

It is shown that the Verkhovna Rada, in turn, gained more tools to oversee the executive branch, including approval of the Cabinet of Ministers' composition, endorsement of the government's program of action, and the ability to express a vote of no confidence. The judiciary was intended to play the role of arbiter in disputes among the branches of power; however, its independence remained constrained due to political influence.

The study concludes that the 2004 reform was repealed in 2010 but reinstated in 2014, and its core principles continue to shape the modern system of checks and balances in Ukraine. The article highlights the critical role of judicial review in this mechanism, particularly in assessing the constitutionality of acts passed by the legislative and executive branches, thereby upholding the rule of law. Furthermore, decentralization, as part of subsequent reforms, has strengthened this balance by expanding the powers of local self-government bodies.

Keywords: checks and balances system, separation of powers, President of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 14.03.25

© Войчук А. Ю., 2025

Каращук Андрій Миколайович

Студент філософського факультету

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0009-2061-2550>

e-mail: karasukandrei@gmail.com

РЕГУЛЯТИВНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Резюме

Стаття присвячена з'ясуванню ролі регулятивної функції державної влади. Встановлено, що регулятивна функція має комплексний характер і охоплює всі ключові напрями суспільного життя, серед яких економічна, соціальна, екологічна, правова, інформаційна та політична сфери. Її зміст полягає в установленні правових норм, організації їх виконання, а також контролі та захисті правопорядку. Досліджено взаємодію трьох гілок влади в процесі реалізації регулятивної функції. Встановлено, що скоординованість їхньої діяльності забезпечує ефективне впорядкування суспільних відносин, запобігання конфліктам інтересів та стабільний розвиток правової системи. Продемонстровано, що недосконалість взаємодії між гілками влади може призводити до правових колізій, дублювання регулюючих механізмів або, навпаки, прогалин у правовому регулюванні. Тому особливо важливим є дотримання принципу розподілу влади, закріпленого у конституційних актах демократичних держав, що дозволяє уникати концентрації владних повноважень та гарантувати рівновагу у процесі прийняття та реалізації регулятивних рішень.

Окреслено сучасні перспективи розвитку регулятивної функції державної влади. Зокрема, визначено тенденції до цифровізації державного управління, впровадження електронних регуляторних інструментів, модернізації нормативно-правової бази з урахуванням європейських стандартів, а також посилення правозахисного аспекту в процесі регулювання суспільних відносин.

Ключові слова: регулятивна функція, державна влада, громадянське суспільство, механізми влади, демократія

Вступ

Державна влада є базовою складовою у формуванні будь-якого суспільства, так як через її механізми забезпечується впорядкованість суспільних інтересів, узгодженість громадян та юридичних осіб, а також реалізація стратегічних цілей розвитку країни. Ключовою функцією влади, яка забезпечує правову впорядкованість і стабільність суспільного життя, є регулятивна функція. Її сутність полягає в установленні норм поведінки, правил взаємодії та порядку здійснення прав і обов'язків усіма учасниками правовідносин. Сучасні тенденції розвитку державності, глобалізаційні процеси, цифровізація та підвищення ролі прав людини висувають нові вимоги до змісту й механізмів реалізації цієї функції, що обумовлює актуальність її теоретичного осмислення та практичного удосконалення.

Комплексний характер регулятивної функції державної влади проявляється у її поширеності на всі сфери суспільного життя — економіку, соціальну політику, правовий порядок, екологічну безпеку, освіту та охорону здоров'я. Її ефективне здійснення можливе лише за умов чіткого розподілу повноважень між різними гілками влади, їхньої злагодженої взаємодії та наявності механізмів контролю за дотриманням встановлених норм. Саме тому аналіз регулятивної функції є важливим для розуміння сутності державної влади в цілому, її ролі в системі суспільного управління та формування правових механізмів, здатних забезпечити стабільність і розвиток демократичної правової держави.

У науковій та публіцистичній літературі, засобах мас-медіа останнім часом ми спостерігаємо зростання інтересу до вивчення феномену державної влади її функцій. Становлення державної влади, її етапи розвитку та функції досліджували: М. Вебер, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Шарль-Луї Монтеск'є, Д. Істон. Серед вітчизняних науковців досліджували: Заєць А. П., Коваль О. Я., Максимов С. І., Овчар І, Карашук М. Г..

Аналіз наукових публікацій показує, що дана тема завжди буде актуальною, і завжди будуть вестись дискусії з даної тематики. Дослідження спрямоване на поглиблення розуміння даного феномену та його специфіки в сучасному світі, з огляду на виклики сьогодення. Метою статті є аналіз і оцінка регулятивної функції державної влади в контексті її впливу на стабільність та ефективність політичних систем.

Методи дослідження

У ході написання дослідження використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, що дозволили системно та всебічно розкрити зміст регулятивної функції державної влади, зокрема таких як: системний підхід, структурно-функціональний підхід та логічний метод дослідження. Системний метод забезпечив можливість розглянути державну владу

як єдину цілісну структуру, де регулятивна функція тісно пов'язана з іншими функціями та інститутами. Структурно-функціональний підхід дозволив визначити роль регулятивної функції у механізмі державної влади, з'ясувати її місце в загальній системі управління суспільством та встановити взаємозв'язки між гілками влади в процесі її реалізації. Логічний метод сприяв здійсненню послідовного аналізу основних понять, категорій і правових явищ, що пов'язані із здійсненням регулятивної функції.

Результати дослідження

Державна влада виконує важливу роль в становленні порядку суспільного життя. Вона покликана забезпечувати стабільність і справедливість у взаємовідносинах між людьми. Однією з основних її функцій є регулятивна, яка полягає у встановленні обов'язкових для всіх правил і норм поведінки. Саме завдяки цій функції держава формує загальні умови для розвитку суспільства та гарантує дотримання прав і свобод громадян. Регулятивна діяльність охоплює як приватне, так і публічне життя, створюючи зрозумілі правила для всіх учасників суспільних відносин. Вона забезпечує порядок, запобігає конфліктам і сприяє стабільності. Таким чином регулятивна функція державної влади є невід'ємною складовою ефективного управління країною.

Державна влада завжди відігравала ключову роль у процесі організації суспільного життя. Вона виступає гарантом порядку, стабільності та розвитку, забезпечуючи дієвий механізм впливу на різноманітні сфери суспільних відносин. Ткаля О. В. зазначає: «державна влада це публічно-політичні відносини, між державним апаратом і підпорядкованими йому індивідами та є різновидом політичної влади, якій присутні характерні ознаки, що належать тільки їй» [1, с. 235]. У сучасних умовах, перед державою постають нові виклики, пов'язані зі зміною економічних, соціальних і політичних реалій, особливої актуальності набуває регулятивна функція державної влади. Саме тому, державна влада повинна упорядковувати суспільні відносини, встановлювати загальні правила поведінки та забезпечувати їх виконання, що є необхідною умовою для забезпечення стабільності та прогнозованості в державі. Забезпечення справедливості потребує регулювання суспільними процесами, для цього покликана регулятивна функція, сутність якої полягає у формуванні норм, які є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами права, незалежно від їхнього статусу чи форми власності. Дані норми створюються державою владою для забезпечення правопорядку, справедливості та захисту прав і свобод громадян. Право на регулювання суспільних відносин державна влада має завдяки своїй легітимності, А. Борко зазначає, що: «сутнісними ознаками, притаманними державній владі, є: ...; 4) легітимність (визнання державної влади правомірною вирішувати та управляти суспільними справами як з боку

населення держави, так і з боку міжнародного співтовариства)» [2, с. 13]. Регулятивна функція є незмінним і постійно діючим механізмом державного управління, що проявляється в різних сферах: економічній, соціальній, екологічній, гуманітарній, політичній. Держава формує правила гри для всіх учасників суспільних відносин, встановлює правові рамки, у межах яких здійснюється їхня діяльність, і забезпечує їхнє дотримання.

Особливість регулятивної функції полягає в її універсальності та системності. Вона охоплює як загальні питання життєдіяльності суспільства, так і конкретні напрямки, пов'язані з економічною діяльністю, соціальним забезпеченням, культурним розвитком, охороною здоров'я, захистом довкілля. Наприклад, уряд встановлює правила, що визначають порядок здійснення підприємницької діяльності, вимоги до якості продукції, норми оподаткування, стандарти у сфері освіти та медицини. Таким чином, регулятивна функція забезпечує не тільки стабільність правового середовища, а й впливає на темпи й напрями соціально-економічного розвитку. Завдяки регулятивній функції держава формує правове поле, яке створює умови для реалізації особистих, колективних і загальнодержавних інтересів. Вона встановлює порядок набуття та здійснення прав, виконання обов'язків, відповідальності за їх порушення. Водночас важливим аспектом регулятивної функції є те, що держава має право змінювати або доповнювати встановлені норми, реагуючи на нові виклики, зміну соціально-економічної ситуації чи міжнародного контексту. Звідси, регулятивна функція виконує адаптаційну роль, забезпечуючи гнучкість державного управління.

Варто зазначити, що регулятивна функція невіддільно пов'язана з іншими функціями держави, такими як охоронна, економічна, соціальна, культурна, екологічна. Вона створює правові передумови для їхньої реалізації та підтримує правопорядок у відповідних сферах. Наприклад, для ефективного здійснення соціальної функції держава повинна законодавчо закріпити гарантії соціального захисту, механізми надання соціальної допомоги, порядок функціонування пенсійної системи. Без регулятивної функції реалізація цих завдань була б неможливою. Загалом, регулятивна функція державної влади забезпечує формування і функціонування цілісної системи правових норм, яка регулює суспільні відносини. Вона охоплює як загальнообов'язкові правила, так і спеціальні норми, що діють у конкретних сферах. Держава не тільки визначає ці норми, а й контролює їх виконання, забезпечуючи стабільність і порядок у суспільстві. На практиці реалізація регулятивної функції відбувається через ухвалення законів, підзаконних актів, програм розвитку, стандартів і правил, які регламентують різноманітні аспекти життя. Наприклад, прийняття податкового законодавства регулює порядок нарахування та сплати податків, а закони у сфері

екології встановлюють вимоги до охорони довкілля, користування природними ресурсами. Водночас держава регулює питання, пов'язані з охороною праці, організацією освіти, захистом прав споживачів, контролем за якістю продукції та наданням послуг.

Регулятивна функція є важливим механізмом формування правового простору, який упорядковує відносини між різними суб'єктами, створює правові гарантії та забезпечує стабільність суспільства. Саме завдяки їй держава не лише обмежує певні прояви суспільної діяльності, а й створює сприятливі умови для розвитку, захисту прав і свобод людини, забезпечення безпеки та соціального добробуту. У цьому полягає одна з основних умов ефективного державного управління.

Одним із важливих аспектів регулятивної функції є забезпечення верховенства права. Згідно з Конституцією України, «в Україні визнається і діє принцип верховенства права» [3]. Це означає, що всі органи державної влади, посадові особи та громадяни зобов'язані діяти відповідно до закону, що забезпечує передбачуваність та стабільність правового середовища.

У сфері економіки регулятивна функція проявляється через встановлення правил ведення підприємницької діяльності, оподаткування, захисту конкуренції та прав споживачів. Наприклад, Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» визначає принципи та механізми державного регулювання економічних відносин, спрямовані на створення сприятливих умов для розвитку підприємництва та захисту економічних інтересів держави [4]. У соціальній сфері регулятивна функція держави реалізується через встановлення стандартів освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та інших соціальних послуг. Це забезпечує рівний доступ громадян до основних благ та сприяє соціальній справедливості. Важливим напрямом регулятивної функції є також екологічне регулювання. Держава встановлює екологічні стандарти, норми викидів, правила використання природних ресурсів, що сприяє збереженню навколишнього середовища та забезпеченню екологічної безпеки. У сфері інформаційної політики регулятивна функція проявляється через встановлення правил доступу до інформації, захисту персональних даних, регулювання діяльності засобів масової інформації та інтернет-простору. Це сприяє забезпеченню інформаційної безпеки та захисту прав громадян на інформацію. Звідси висновок, що регулятивна функція державної влади є багатогранною та охоплює всі сфери суспільного життя, вона покликана не обмежувати прояви людської діяльності, а для досягнення справедливості.

Реалізація регулятивної функції неможлива без належного функціонування органів виконавчої влади, законодавчої влади та судової системи. Саме через ці органи країна забезпечує виконання законів, регулює

суспільні відносини, контролює дотримання правових норм, а також сприяє захисту прав і свобод громадян. Кожна гілка влади має свою роль у створенні та підтримці правового порядку. Слід зазначити, що законодавча гілка є ключовою основою для регулювання державних відносин. Саме на законодавчому рівні ухвалюються рішення, які формують рамки функціонування інших гілок влади, органів місцевого самоврядування, бізнесу та громадських об'єднань. Вже в античному світі мислителі наголошували на необхідності впорядкування суспільного життя через владу, яка має бути не лише силовим, а передусім регулятивним механізмом. Аристотель у трактаті «Політика» зазначав: «закон — це розум поза пристрастями і бажаннями» [5, с. 97], наголошуючи на тому, що регуляція суспільних відносин можлива лише за умови існування об'єктивного і справедливого правового порядку. Аристотель підкреслював, що державна влада повинна не лише видавати закони, а й активно їх упроваджувати, пристосовуючи їх до реалій суспільного розвитку.

Законотворчий процес є основою регулятивної функції, оскільки без наявності чітких і справедливих правил неможливо забезпечити стабільність і правопорядок у державі. Політична еліта ухвалює закони, які визначають механізми регулювання у різних сферах життя — від економіки та соціального захисту до охорони здоров'я та національної безпеки. Водночас законодавча гілка влади здійснює контроль за виконанням законів, перевіряє відповідність дій виконавчих органів законодавчим нормам і може ініціювати перегляд або скасування нормативно-правових актів, що порушують права громадян або суперечать конституції. Саме тому регулятивна функція законодавчої влади не обмежується лише прийняттям законів, а включає в себе також наглядову, корегуючу та контролюючу діяльність. В Україні, Верховна Рада має право проводити парламентські слухання, утворювати тимчасові слідчі комісії та розглядати звіти уряду, що дає можливість своєчасно реагувати на порушення та коригувати державну політику. Найбільш наочно регулятивна функція проявляється через ухвалення бюджету, соціальних програм, регулювання податкових ставок, встановлення екологічних стандартів та правил поведінки суб'єктів господарювання. Наприклад, нещодавні зміни до Податкового кодексу України, ухвалені Верховною Радою, були спрямовані на зменшення податкового навантаження для малого бізнесу та впровадження спрощених процедур реєстрації підприємницької діяльності. Це є яскравим прикладом, як законодавча влада виконує свою регулятивну функцію, адаптуючи норми до потреб економіки та суспільства.

Наявність закону — лише початкова ланка у системі регулювання. Жоден правовий акт не набуде реальної сили без механізму його практичного втілення. Тут вступає в дію виконавча влада, яка трансформує норми

права у конкретні управлінські рішення та дії. Виконавчі органи забезпечують застосування законів у повсякденному житті, адаптуючи їх до мінливих умов суспільства. У цьому контексті Жан-Жак Руссо в своїй праці «Про суспільний договір» наголошував, що найбільше зло виникає тоді, коли виконавча влада привласнює собі законодавчу [6, с. 47]. Ця думка підкреслює необхідність суворого поділу повноважень, коли виконавча влада повинна діяти в межах установлених законів, а не ставати їх джерелом, що забезпечує стабільність та правову визначеність у суспільстві.

Органи виконавчої влади займаються управлінням державними справами, контролем за дотриманням законодавства, виконанням програм соціального, економічного та культурного розвитку. В Україні виконавчу владу здійснює Кабінет Міністрів та система центральних і місцевих органів виконавчої влади. Виконавчі органи мають широке коло повноважень: вони видають постанови, розпорядження, затверджують регуляторні акти, здійснюють контроль за дотриманням правил і забезпечують правопорядок у межах своїх компетенцій. Органи виконавчої влади також реалізують державні програми з охорони громадського порядку, соціального захисту населення, охорони здоров'я, екології тощо. Наприклад, Міністерство охорони здоров'я регулює питання доступності медичних послуг, затверджує санітарні норми, проводить моніторинг дотримання стандартів безпеки в лікарнях і на підприємствах харчування. У сфері економіки Державна регуляторна служба України контролює відповідність нормативно-правових актів принципам регуляторної політики, зменшуючи зайві адміністративні бар'єри для підприємців. Також саме виконавча влада є відповідальною за впровадження реформ, розробку державних стратегій і нормативних актів, необхідних для оперативного реагування на нові виклики.

. Неможливо уявити ефективну регуляцію без незалежного арбітра, який стежить за додержанням норм і забезпечує справедливість. Саме цю роль виконує судова влада, яка забезпечує справедливе правосуддя та захист прав і свобод людини. Вона покликана контролювати, аби і законодавча, і виконавча гілки не виходили за межі своїх повноважень, а права громадян були належно захищені. Судді мають право тлумачити закони, застосовувати їх у спірних ситуаціях і, що найважливіше, скасовувати рішення, що суперечать основним принципам права. На думку Салієнко О.О., яка посилається на Ш. Монтеск'є: «Не буде свободи, якщо судова влада не відділена від влади законодавчої й виконавчої» [7, с. 19]. Регулятивна роль судів полягає у встановленні юридичної справедливості, контролі за законністю дій виконавчої влади та тлумаченні норм права. Особливе значення у здійсненні регулятивної функції, на прикладі України, має Конституційний Суд України, який розглядає питання конституційності законів та інших правових актів. Його рішення є обов'язковими до виконання на всій території

України та не можуть бути оскаржені. Саме Конституційний Суд забезпечує стабільність правової системи, захищаючи конституційні права громадян і закладаючи основи правової культури в державі.

Алексєєнко І. зазначає: «Оскільки державна влада єдина, то її гілки мають постійно взаємодіяти» [8, с. 10]. Особливої ваги взаємопов'язаність гілок влади набуває в кризових чи надзвичайних ситуаціях, коли швидкість прийняття рішень може вступати в суперечність із принципом правової визначеності. У подібних умовах законодавча влада має оперативно адаптувати нормативну базу до нових обставин, виконавча — діяти ефективно, не виходячи за межі закону, а судова — залишатися на сторожі прав і свобод громадян. Цей трикутник взаємного контролю та співпраці забезпечує стабільність державного механізму навіть в умовах підвищеної соціальної напруги. Слід зазначити, що взаємопов'язаність гілок влади в реалізації регулятивної функції не обмежується лише формальним розподілом повноважень. Вона має прояв у постійному обміні інформацією, експертними висновками, спільних робочих групах, парламентських слуханнях та громадському контролю. Завдяки цим механізмам забезпечується не лише ефективне впровадження норм, а й їх адаптація до потреб суспільства, що змінюються. Високий рівень взаємодії між гілками влади дозволяє досягти гармонійного поєднання стабільності та гнучкості правового регулювання. Закони стають не лише інструментом стримування, а й засобом розвитку, виконавча влада не замикається у власних пріоритетах, а діє в інтересах громадян, а судова гілка підтримує баланс між свободою особистості та вимогами публічного порядку.

Таким чином, регулятивна функція державної влади постає як результат постійного діалогу між законодавцем, урядом і судом, які, взаємодіючи та контролюючи одне одного, забезпечують стабільність, передбачуваність та справедливість у суспільстві. Без цієї взаємопов'язаності державне регулювання було б однобоким, схильним до зловживань чи неефективності. Саме тому поділ і водночас взаємодія гілок влади є необхідною передумовою для реалізації регулятивної функції у будь-якій демократичній правовій державі.

Перспективи розвитку регулятивної функції державної влади у сучасному світі стають важливою темою в контексті глобальних змін, що впливають на внутрішньополітичні процеси. Сьогодні держави стикаються з новими викликами, зокрема технологічними, соціальними і економічними. Ці фактори вимагають не лише адаптації, але й суттєвих змін у підходах до регулювання відносин між владою і громадянами, між різними соціальними групами та між державами. Одним з головних факторів, що формує майбутнє регулятивної функції, є швидкий розвиток інформаційних технологій та цифровізації. Це, в свою чергу, породжує потребу

в розробці нових правових і регуляторних стандартів, які б відповідали швидким змінам в суспільстві. Виклики, пов'язані з кібербезпекою, захистом персональних даних, а також зростанням впливу великих технологічних корпорацій на економіку та політику, потребують відповідних правових регулювань. Такі технології, як штучний інтелект, блокчейн і інтернет речей, можуть змінити не тільки економічні відносини, але й саму природу управління державою.

Технологічні зміни сприяють переходу до нових форм взаємодії між громадянами і державними інститутами. Оскільки інформаційні технології значно полегшують доступ до державних послуг, регулятивна функція влади повинна стати більш прозорою та ефективною. Це означає, що регулювання процесів, які відбуваються в межах держави, повинно базуватися на принципах відкритості та підзвітності, аби забезпечити рівний доступ усіх громадян до публічних ресурсів. У цьому контексті розробка нових цифрових платформ для адміністрування правових процесів стає важливою частиною регуляторної діяльності. Також слід зазначити, що глобалізація ще більше ускладнює завдання держав щодо регулювання внутрішніх відносин. Міжнародні організації, угоди, а також транснаціональні корпорації мають значний вплив на економічні і політичні процеси в країнах. Взаємодія з іншими державами вимагає синхронізації національних законів із міжнародними стандартами, щоб забезпечити стабільність міжнародної торгівлі, захист прав людини та захист екології. Водночас, національні уряди повинні залишатися гнучкими в реагуванні на зовнішні зміни, адже деякі глобальні проблеми, такі як зміни клімату чи пандемії, не можуть бути вирішені без спільних зусиль на міжнародному рівні. На додаток до цього, зміни в соціальних відносинах, посилення прав людини та вимоги до державної підзвітності також зумовлюють розвиток нових підходів до регуляції. У багатьох країнах зростає роль громадських ініціатив і правозахисних організацій, що вимагають більшої участі громадян у процесах управління. Регулятивна функція держави повинна не лише враховувати ці вимоги, але й активно сприяти їх реалізації в межах демократичних стандартів.

Не менш важливими є також внутрішні виклики для держав, зокрема зростаюча соціальна нерівність, економічна нестабільність та політичні суперечності. В умовах, коли суспільство переживає період значних змін і криз, регулятивна функція держави має бути спрямована на забезпечення соціальної справедливості. Підвищення рівня життя, боротьба з бідністю та забезпечення рівних можливостей для всіх громадян стають важливими аспектами регуляторної діяльності. У цьому контексті державна влада повинна постійно удосконалювати механізми, які гарантують ефективну соціальну політику, спрямовану на підтримку вразливих груп населення.

В умовах таких глобальних викликів, як кліматичні зміни, пандемії та міжнародні конфлікти, регулятивна функція державної влади повинна адаптуватися до нових реалій. Це вимагає від державних інститутів здатності до швидкого реагування та гнучкості в прийнятті рішень. Окрім цього, важливим є створення нових форм міжнародної співпраці для ефективного вирішення глобальних проблем. У цьому сенсі розширення функції міжнародного правозастосування та співпраці у сфері прав людини стає важливим напрямком розвитку регуляторної діяльності на міжнародному рівні.

У підсумку, перспективи розвитку регулятивної функції державної влади безпосередньо залежать від здатності держав до адаптації до нових умов. Зростання технологічного прогресу, глобалізація, вимоги до посилення демократичних стандартів, а також соціальні зміни створюють нові можливості та виклики для державної регуляції. Це, у свою чергу, вимагає від державних органів здатності до постійного удосконалення регуляторних механізмів і забезпечення їх ефективного функціонування для підтримки стабільності, справедливості та розвитку суспільства.

У підсумку варто зазначити, що регулятивна функція державної влади є основним механізмом впорядкування суспільних відносин через встановлення загальнообов'язкових правил. Вона охоплює всі сфери суспільного життя, забезпечуючи стабільність, порядок і баланс між правами людини та публічними інтересами. Законодавча влада визначає правову основу регулятивної політики, виконавча — реалізує її на практиці, а судова — контролює дотримання встановлених норм. Їхня взаємодія гарантує ефективність державного управління та захист прав громадян. Регулятивна функція не є сталою і постійно трансформується відповідно до викликів часу. Саме завдяки їй держава здатна адаптувати суспільство до нових умов та забезпечувати його розвиток. Це — ключова умова існування правової, демократичної та соціально відповідальної держави.

Список посилань

1. Ткаля О. В. Сутність державної влади та її основні властивості. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2024. № 1. С. 230–235. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2024/44.pdf
2. Борко А. Л. Поняття державної влади як основи в розумінні судової влади. Право і безпека. 2011. № 5 (42). С. 11–15.
3. Конституція України: Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Офіційний текст. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
4. Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text>

5. Аристотель. Політика. Книга третя. Київ: Основи, 2000. С. 66–98. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/aristo4.htm>
6. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. Книга друга. Київ: Основи, 2001. С. 31–66. URL: <http://litopys.org.ua/rousseau/rous02.htm>
7. Салієнко О. О. Теорія поділу державної влади: витоки її зародження. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 6. С. 16–19. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2021/5.pdf
8. Алексеєнко І. Взаємодія гілок влади як чинник розвитку форми правління в сучасній Україні. Політичний менеджмент. 2011. № 1. С. 8–16. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/alekseenko_vzaemodia.pdf

References

1. Tkalia, O. V. (2024). The Essence of State Power and Its Main Characteristics. Current Issues of National Jurisprudence, No. 1, pp. 230–235. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2024/44.pdf
2. Borko, A. L. (2011). The Concept of State Power as a Basis for Understanding Judicial Authority. Law and Security, No. 5 (42), pp. 11–15.
3. Constitution of Ukraine: Article 8. The principle of the rule of law is recognized and in force in Ukraine. Official text. Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
4. Law of Ukraine “On the Principles of State Regulatory Policy in the Field of Economic Activity”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text>
5. Aristotle. (2000). Politics. Book Three. Kyiv: Osnovy, pp. 66–98. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/aristo4.htm>
6. Rousseau, J.-J. (2001). The Social Contract, or Principles of Political Right. Book Two. Kyiv: Osnovy, pp. 31–66. URL: <http://litopys.org.ua/rousseau/rous02.htm>
7. Salienko, O. O. (2021). The Theory of Separation of Powers: Origins of Its Emergence. Legal Scientific Electronic Journal, No. 6, pp. 16–19. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2021/5.pdf
8. Alekseenko, I. (2011). Interaction of Branches of Power as a Factor in the Development of the Form of Government in Modern Ukraine. Political Management, No. 1, pp. 8–16. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/alekseenko_vzaemodia.pdf

Andrii Karaschuk

Student of the Faculty of Philosophy

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0009-2061-2550>

e-mail: karasukandrei@gmail.com

REGULATORY FUNCTION OF STATE POWER

Abstract

The article is devoted to clarifying the role of the regulatory function of state power. Within the framework of the conducted research, it was established that the regulatory function is of a complex nature and covers all key areas of public life, including the economic, social, environmental, legal, informational and political spheres. Its content consists in establishing legal norms, organizing their implementation, as well as monitoring and protecting law and order. Considerable attention was paid to the interaction of the three branches of power in the process of implementing the regulatory function. It is the coordination of their activities that ensures the effective regulation of public relations, the prevention of conflicts of interest and the stable development of the legal system. Imperfection of interaction between the branches of power can lead to legal conflicts, duplication of regulatory mechanisms or, conversely, gaps in legal regulation. Therefore, it is especially important to adhere to the principle of separation of powers, enshrined in the constitutional acts of democratic states, which allows avoiding the concentration of power and guaranteeing balance in the process of making and implementing regulatory decisions.

The work also outlined the current prospects for the development of the regulatory function of state power. In particular, trends towards the digitalization of state administration, the introduction of electronic regulatory instruments, the modernization of the regulatory and legal framework taking into account European standards, as well as the strengthening of the human rights aspect in the process of regulating public relations were identified.

Keywords: regulatory function, state power, civil society, mechanisms of power, democracy

Стаття надійшла до редакції 05.03.25

© Каращук А. М., 2025

Баштанник Оксана Віталіївна

*Кандидат політичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії
Національний технічний університет “Дніпровська політехніка”*

(м. Дніпро, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-4067-3261>

e-mail: Bashtannyk.O.V@nmu.one

**ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ В ПРОСТОРІ РЕАЛІЗАЦІЇ
ВЛАДНИХ ВІДНОСИН ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ
СУСПІЛЬСТВА**

Резюме

Актуалізована загальна проблема можливої понятійної нечіткості у дослідницькому просторі суспільних наук (та соціальному дискурсі), за якої змістовна сутність певної аналітичної категорії може сприйматися дещо розпливчасто, що ускладнює коректні наукові дослідження. Доведено, що однією з таких категорій можливо вважати поняття політичного управління, оскільки політологічні та інші дослідження, в більшості своїй, переважно спрямовані на прикладне вивчення окремих складових, інструментів, проблем та ін. його реалізації. Акцентовано, що додаткової складності для конкретизації понятійно-категоріальної складової додає розвиток суміжних напрямів дослідження сфери провадження управлінської діяльності, як-то державного управління та зв'язків із громадськістю. Ґрунтовно досліджено феномен політичного управління в політичній системі суспільства, виокремлено та комплексно проаналізовано розвиток його форм в загальному просторі здійснення владних відносин різного типу.

Визначено, що політичне управління є інтегрованою стратегією політичного впливу, що поєднує планування, керування та координацію політичної діяльності й ресурсів для досягнення визначених цілей у політичній сфері на основі здійснення владного впливу щодо елементів (інституції, групи, суб'єкти) та процесів політичної системи суспільства (електоральних, політичної соціалізації, політичної мобілізації тощо), загалом простору політичних відносин. Конкретизовано, що політичне управління

здійснюється на основі визначеного світоглядного спрямування до політичної дії – політичної програми, політичного курсу, політичної ідеології. Уточнено, що інструменти політичного управління у різний спосіб формалізовані, систематизовані, впливають на становище індивіда (права, власність, можливості), але завжди спонукають до певного типу політичної активності.

Ключові слова: політичне управління, державне управління, публічне управління, політичні інститути, інститути державної влади, політична відповідальність, політичні посади, політичні технології, політична система

Вступ

У дослідницькому просторі суспільних наук (та соціальному дискурсі загалом) іноді формується ситуація, за якої певна аналітична категорія вживається досить часто, але її змістовна сутність може сприйматися як дещо самоочевидне. Однією з таких категорій, на нашу думку, слід вважати поняття політичного управління, оскільки політологічні та інші дослідження, в більшості своїй, переважно спрямовані на прикладне вивчення окремих складових, інструментів, проблем та ін. його реалізації. Також, додаткової складності для конкретизації понятійно-категоріальної складової додає розвиток суміжних напрямів дослідження сфери провадження управлінської діяльності, як-то державного управління та зв'язків із громадськістю.

Слід зазначити, що в українській політичній науці (розвиток якої для нас має пріоритетне значення) є вчені, для яких свого часу основним об'єктом дослідження виступав саме феномен політичного управління. Серед них, наприклад, Д. Красівський проаналізував особливості використання європейського досвіду для вдосконалення політичного управління в Україні [1], П. Гетьманчук вивчав проблеми трансформації політичного управління в Україні в контексті процесів демократизації [2]. Також, увага дослідників спрямована на прикладні аспекти управління: процесуальний вимір управлінської діяльності – прийняття рішень, реалізація реформ (Н. Вінникова, Л. Бакрадзе та ін.); суб'єктна складова управлінських відносин на індивідуальному та колективному рівні (Н. Колісніченко, І. Тімкін та ін.).

Метою статті є дослідження феномену політичного управління в політичній системі суспільства, виокремлення і комплексний аналіз розвитку його форм в загальному просторі здійснення різних типів владних відносин.

Методи дослідження

Загальнотеоретичні методи аналізу та категоризації були застосовані для вивчення форм реалізації владного впливу та концептуалізації поняття політичного управління. Принципи політико-правового аналізу, підходи науки державного управління як елементи спеціально-наукової методології були необхідні для дослідження державного управління як окремого типу політичного управління та взаємозв'язку між ними. Загально-науковий метод системного аналізу дозволив вивчати управління як комплексне явище включно із технологіями взаємодії та неформального впливу.

Результати дослідження

Політичне управління (англ. ? political management) в суспільних науках детермінують в найрізноманітніший спосіб: як процес прийняття політичних рішень; як координацію політичних дій, узгодженість та ефективність дій різних політичних акторів; як процес визначення довгострокових політичних цілей, розробка стратегій їх досягнення та оцінка ефективності реалізації політичних програм і ініціатив. Варто зазначити, що тема дослідження ефективності управлінської діяльності викликає значні дискусії серед вчених, які водночас звертають увагу як на переваги, так і на складнощі пов'язаної з цим раціоналізації політики. Деякі з них, як, приміром, М. Семпач, вважають, що “теорії управління та організацій, що походять із бізнес-середовища, належним чином опинилися на політичному ринку та можуть бути застосовані серед польських партій. Як тут представлено (в публікації дослідження автора – О.Б.), демократичні політичні організації здатні безперечно використовувати їх для кращої та ефективної роботи на цьому ринку [3, р. 122]. На противагу цьому, Дж. Лііс-Маршмент відзначає, що серед чинників, які спонукають здійснювати наукові дослідження теорії та практики політичного управління, є те, що “політикам і політичним функціонерам все одно бракує управлінських навичок, навіть якщо вони займалися менеджментом у бізнесі” [4, р. 2-4].

В той же час, в політичній науці та спільноті політиків зберігається класична традиція осмислення глибинної сутності політичного управління як механізму забезпечення легітимності влади; як здатність політичних систем реагувати на внутрішні та зовнішні виклики, змінювати політичні стратегії та структури для збереження стабільності та розвитку суспільства, адаптуватися до змін політичного середовища; як об'єднання методів та інструментів політичного впливу в єдину систему та використання синергії різних політичних ресурсів та каналів впливу. Така точка зору спонукає аналітиків попри деяке захоплення підходами бізнес-менеджменту не забувати про теорію і практику реалізації управління у його вихідному, автентичному форматі – як управління державного.

Державне управління (англ. ?public administration) є особливим та самостійним типом політичного управління і розглядається як реалізація державної влади на визначених комплексом нормативно-правових актів держави засадах та принципах. Поділ даних типів управління визначає аналіз відповідності типу урядування в державі сучасним стандартам, і не поглинає всю сферу політичних відносин. В той же час, в рамках державного управління формуються та реалізуються загальнонаціональні стратегії суспільного розвитку та забезпечення безпеки, що здатні суттєво впливати на перебіг різноманітних політичних процесів. “Визначаючи парадигмальну роль Конституції України у правовому житті держави, слід зазначити її консолідуюче значення для суспільства задля досягнення певних цілей розвитку. Оскільки Конституція України визначає загальні цілі держави, закріплюючи їх у правовий спосіб, а також встановлює основні механізми їх досягнення, саме цей акт є основою об’єднувальних процесів в українському суспільстві” [5, с. 25]. Дослідження проблем реалізації державного управління є об’єктом науки державного управління, в рамках якої на сьогоднішній день сформовані різні його концепції, серед яких належного врядування (good governance), нового публічного менеджменту (new public management, NPM, НПМ) та ін., а також юридичної науки.

Найбільш відомими та, певною мірою, взаємосуперечливими концепціями реалізації державної влади в системі державного управління і просторі публічної політики виступають вищевказані концепції належного врядування та нового публічного менеджменту. Як було відзначено ще у класичній праці С. Агере, “належне врядування є, серед іншого, залученням участі, прозорістю та підзвітністю, щоб забезпечити це політично. Соціальні та економічні пріоритети базуються на широкому консенсусі в суспільстві, а також на тому, що голоси найбідніших і найуразливіших верств населення почуються в процесі прийняття рішень щодо розподілу ресурсів” [6, р. 7]. В той же час, положення НПМ, зважаючи на їх раціональність, викликають дискусію щодо питання про те, як писали автори книги “Новий публічний менеджмент: нові тенденції та майбутні перспективи”, “чи є НПМ та державне управління сумісними чи несумісними моделями державного управління, і чи означає постійна критика НПМ відступ до традиційної моделі державного управління та переваги бюрократії” [7, р. 12].

Разом із ступенем формалізації управлінських положень, політичне управління диференціюється від державного управління також в аспекті альтернативності управлінського впливу, і встановлюється, що приписи інституцій державної влади є безальтернативними до виконання, в той час як політичні суб’єкти конкурують за підтримку виборця. Ще одним аспектом, який важливо брати до уваги при встановленні межі політичного

впливу у відносинах управління є право на застосування примусу. Таким правом наділені лише відповідні органи державної влади, які можуть реалізувати його виключно у встановлений законом спосіб. Політичне управління також є явищем більш консенсусної природи (порівняно із управлінням державним), його реалізація в демократичних країнах залежить від потенціалу ефективності, наприклад, відповідати на суспільні запити. О. Кіндратець виокремлювала наступні умови забезпечення ефективності політичного менеджменту: “узгодженість дій еліти; єдність еліти у питаннях стратегії розвитку держави; компетентність, здатність реагувати на виклики; наявність демократичної політичної культури; існування певної інфраструктури політичної участі тощо” [8, с. 117].

Сфери реалізації політичного управління та управління державного можуть перетинатися, що спостерігається у випадку проблеми визначення сутності та механізмів застосування політичної відповідальності щодо суб'єктів політики, які наділені владними повноваженнями, виокремлення інституту політичних посад у системі державного управління. Сучасними новелами у підвищенні дієвості політичного управління є функціонування політичних посад та політична відповідальність осіб, що їх займають як особливий вид соціальної відповідальності, що полягає у легітимному застосуванні політичних і правових санкцій до суб'єктів політики, які настають за порушення ними політичних норм, або узятих на себе політичних зобов'язань [9]. Дане визначення політичної відповідальності було сформульовано у Проекті Закону України № 6286 “Про політичну відповідальність в Україні” від 09.04.2010 р. (стаття 1, пункт 1), але цей закон так і не було прийнято. Очевидно, що з урахуванням сьогодишніх реалій він потребує доопрацювання, проте, на нашу думку, позитивним у формалізації політичної відповідальності вже є наголос на ролі громадянського суспільства: “Зміст політичної відповідальності полягає у встановленні міри впливу з боку інститутів громадянського суспільства на суб'єктів політики, визначених цим Законом, у випадку порушення ними політичних норм, недотримання взятих на себе політичних зобов'язань, а також у забезпеченні відповідальної поведінки зазначених суб'єктів політики щодо виконання своїх обов'язків, реалізації політико-юридичної компетентності” (стаття 3, пункт 1) [9].

Аналіз інституту політичної відповідальності є відносно новим для української політичної практики, але за період незалежного буття нашої держави можливо виокремити певні особливості його становлення. Так, Ю. Мельник пише, що “дослідження динаміки застосування інструментів політичної відповідальності та її впливу на гармонізацію суспільних та особистих інтересів, свідчить про необхідність узгодження системи інструментів конституційної політичної відповідальності, яка першочергово

залежить від розподілу владних повноважень поміж інститутами державної влади та від форми державного правління” [10, с. 95]. В якості одного з інструментів політичної відповідальності Ю. Мельник аналізує люстрацію (це також найбільш відомий для громадськості інструмент), що мала місце і в українській політичній практиці, але буквально нещодавно завершився термін дії застосування нормативно встановлених обмежень. Уточнимо, що “закон про люстрацію (Закон України “Про очищення влади” № 1682-VII від 16.09.2014 р. — О.Б.) передбачав ... звільнення тих, хто допомагав колишньому президентові Віктору Януковичу узурпувати владу, був причетними до переслідувань активістів ...” [11]. У зв’язку із тим, що навіть після прийняття даного закону із політичного поля не було усунуто всіх, хто підпадав під його дію, а останнім часом деякі персони ще і поновлюють політичну активність, виникає потреба прийняття нормативно-правового акту (або їх комплексу), який би продовжував реалізацію поставлених завдань з урахуванням впливу повномасштабного російського збройного вторгнення.

До політичних посад в системі державного управління узагальнено відносять такі посади, підґрунтям для зайняття та звільнення з яких, а також основою для реалізації управлінських повноважень є чинники політичного характеру: результати проведення виборів, приналежність до політичної партії, підтримка політичної програми обраного глави держави, сформованого уряду та ін. Проте таке поняття обов’язково потребує в подальшому додаткової формалізації та нормативного закріплення, оскільки, наприклад, в чинному Законі України “Про Кабінет Міністрів України” у статті 6, пункті 3 наявне лише одне зазначення того, що посади членів Кабінету Міністрів України належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу [12]. На сьогодні ряд вітчизняних науковців, серед яких М. Баламуш та О. Миколенко, прагнуть докладно виокремити ознаки, що характеризують осіб, які можуть займати політичні посади в органах влади, і, серед іншого, відзначають наступне: “... 5) це особи, які підтримують зв’язок із суспільством як через політичні технології і процедури, так і через чітко визначені законодавством публічні процедури; 6) такі особи не несуть дисциплінарну відповідальність, а несуть, як правило, політичну відповідальність, яка регламентується нормами конституційного права” [13, с. 48]. В даному випадку, в контексті взаємозв’язку проблем реалізації політичного управління та державного управління такі підходи потребують подальшого доопрацювання.

Сучасною інтегрованою формою політичного і державного управління можливо розглядати публічне управління, що може визначатися, зокрема, як процес реалізації політичних рішень та державної політики

через діяльність державних органів та установ; як система управлінських дій, спрямованих на забезпечення ефективної комунікації та співпраці між державними інституціями та громадянами; як механізм, за допомогою якого політичні лідери та уряди здійснюють свої повноваження, формують та реалізують політику, забезпечуючи стабільність та розвиток суспільства. В розвинених країнах на сьогодні поширеним став підхід, за якого управління стало розглядатися як процес забезпечення суспільного добробуту? тобто, діяльність державних органів, спрямована на задоволення потреб громадян, забезпечення їх прав та свобод, а також створення умов для соціально-економічного розвитку; як сукупність методів, процедур та інструментів, що використовуються для ефективного управління державними ресурсами, реалізації політичних програм та досягнення стратегічних цілей держави.

Втім, сучасні зарубіжні дослідники звертають увагу на те, що слід бути більш стриманими з оптимістичною оцінкою вказаного вище соціального підходу: “Суспільний інтерес? це універсальний ярлик, у який політичні актори загортають політику та програми, які вони відстоюють. ... Оскільки громадські інтереси, як правило, розуміють загальновизнане благо, ця фраза використовується як для просування політики, яка справді є для загального блага, так і для приховування політики, яка може бути не настільки загальновизнаною як хороша” [14, с. 9]. Тому, при визнанні значущості суспільного виміру управлінської діяльності (що може бути акцентом певного політичного курсу уряду), прийнято також вважати, що реалізація державного управління потребує чіткої формалізованої основи. Наприклад, в рамках реалізації Програми підтримки вдосконалення врядування та менеджменту (Support for Improvement in Governance and Management, SIGMA) у виданні “Принципи публічного управління”, що було напрацьовано як спільна ініціатива Європейського Союзу та Організації економічного співробітництва та розвитку, відзначається, що “усі можливі наслідки політичних пропозицій повинні систематично аналізуватися; повинні докладатися розумні зусилля для кількісної оцінки та монетизації ключових впливів, включаючи додаткові витрати для державного бюджету, підприємств та громадян” [15].

У політичній науці інструменти безпосереднього політичного управління розглядаються головним чином в аспекті здійснення комунікативно-інформаційного впливу, оскільки основний розподіл ресурсів, нормативно-дозвільна система та організаційна структура здійснення державної влади є переважно сферами реалізації державного управління. Інструменти політичного управління є предметом аналізу в рамках прикладних політологічних досліджень, що виконуються на основі результатів реалізації технологій політичного впливу щодо акторів політичної системи суспільства. На

сьогодні сфера політичних технологій частково регламентується, зокрема, мають змогу реєструватися в офіційному порядку та надавати консультаційні послуги суб'єктам політичного процесу консалтингові агенції, лобістські структури, приватні аналітичні центри та ін.

Діяльність таких організацій спрямована на формування позитивного політичного іміджу, налагодження ефективних зв'язків з громадськістю, розв'язання конфліктних ситуацій та ін. шляхом використання інструментів політичної реклами, вироблення стратегії політичної діяльності (наприклад, під час виборчої кампанії), дослідження суспільної думки та ін. Однак, як на нашу думку, так і з точки зору зарубіжних фахівців, вплив на управлінські відносини, який здійснюється за використання даного інструментарію, потребує розширеної, світоглядної основи для його реалізації. Так, ще у 2007 р. Дж. Хаттон писав, що необхідно, “щоб фахівці зі зв'язків з громадськістю відмовилися від короткозорих, неправдоподібних або обмежувальних уявлень про зв'язки з громадськістю як просто про “управління репутацією” або «комунікацію». Проте, якщо ці зусилля досягнуть успіху, зв'язки з громадськістю відновлять контроль над своєю долею та зроблять величезний крок до реалізації свого потенціалу як бізнес-соціальної функції” [16, р. 61].

Таким чином, інструментарій зв'язків з громадськістю може бути дієвим також на макросоціальному, глобальному рівні процесів політичного управління, на що Є. Тихомирова звертала увагу ще у 2004 р. Дослідниця, зокрема, обґрунтовувала формування Концепції PR-забезпечення входження України в глобалізаційний простір, метою якої визначала “забезпечення державної підтримки національній стратегії адаптації України у зв'язку зі входженням нашої країни в глобалізаційні процеси (наприклад, європейської інтеграції – О.Б.). Для реалізації даної мети в галузі PR-забезпечення потрібно вирішити наступні завдання: ... зацікавити населення країни тематикою глобалізації, отримавши підтримку в ЗМІ, у владних структурах і громадських організаціях; ... формувати в українській громадській думці позитивний імідж міжнародних організацій-агентів глобального розвитку; ...” [17, с. 353].

На жаль, у якості неформальної, а іноді навіть неправомірної політичної активності суб'єктами політичного процесу можуть також реалізовуватися політичні технології політичного управління неетичного спрямування, різноманітні пропагандистські та маніпулятивні інструменти здійснення політичного впливу, що є проблемою окремого напрямку наукових досліджень. Наприклад, серед сучасних зарубіжних дослідників обґрунтовується підхід, за якого “правильна практика зв'язків з громадськістю має ґрунтуватися на сильному етичному почутті. Принцип чинити правильно – це те, що має відрізняти сучасну практику зв'язків з громадськістю” [18, р. 21].

Висновки

В результаті проведеного дослідження нами було встановлено, що політичне управління слід розглядати як інтегровану стратегію політичного впливу, що поєднує планування, керування та координацію політичної діяльності й ресурсів для досягнення визначених цілей у політичній сфері на основі здійснення владного впливу щодо елементів (інституції, групи, суб'єкти) та процесів політичної системи суспільства (електоральних, політичної соціалізації, політичної мобілізації тощо), загалом простору політичних відносин. Політичне управління здійснюється на основі визначеного світоглядного спрямування до політичної дії – політичної програми, політичного курсу, політичної ідеології. Вказані формати мають різний рівень формалізації, систематизації, у різний спосіб впливають на становище індивіда (сприяти його особистому добробуту, чи ні), але завжди спонукають до певного типу політичної активності. Формалізоване державне управління (на сьогодні? утвердження публічного управління) та політичні технології неформального впливу, на нашу думку, реалізували самостійний розвиток на засадах політичного управління як інтегрованої основи.

Список посилань

1. Красівський Д.О. Проблеми впровадження європейських стандартів політичного управління в Україні: спроби аналізу. Державно-управлінські студії. 2017. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/deruprs_2017_1_4
2. Гетьманчук П.М. Стратегічні пріоритети трансформації системи політичного управління на сучасному етапі розвитку України. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 131. С. 371-376. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2018_131_99
3. Sempach M. Effective management in modern political parties and campaigns. The application analysis of political management concept in Poland. Eastern Review. 2023. № 11. P. 103-123. DOI: <https://doi.org/10.18778/1427-9657.11.20>
4. Lees-Marshment J. Political Management: The Dance of Government and Politics (1st ed.). New York: Routledge, 2020. 244 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003030515>
5. Державне управління регіональним розвитком України: монографія / за заг. ред. В. Є. Воротіна, Я. А. Жаліла. Київ: НІСД, 2010. 288 с.
6. Agere S. Promoting Good Governance: Principles, Practices and Perspectives (Vol. 11. Managing the Public Service: Strategies for Improvement Series). London: Commonwealth Secretariat, 2000. 144 p. URL: <https://books.google.com.pe/books-id=ffylqFaTuDUC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

7. McLaughlin K., Osborne S., Ferlie E. *New Public Management: New Trends and Future Prospects* (1st. ed). New York: Routledge, 2001. 368 p. URL: https://api.pageplace.de/preview/DTo400.9781134544158_A24625741/preview-9781134544158_A24625741.pdf
8. Кіндратець О. Умови ефективності політичного менеджменту. Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. Спецвипуск: Політичний менеджмент. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2008. 364 с. С. 107-118.
9. Про політичну відповідальність в Україні: Проект Закону України від 09.04.2010 р. № 6286. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF4UM00A-an=9>
10. Мельник Ю. П. Становлення інституту політичної відповідальності в контексті суспільних та особистих інтересів в період незалежності України. *Політичне життя*. 2021. № 1. С. 89-96. URL: DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2021.1.11>
11. Закінчився строк дії обмежень, передбачених Законом “Про очищення влади” (новини від 28.10.2024 р.). URL: <https://zmina.info/news/zakinchyvsvya-strok-diyi-obmezhen-peredbachenyh-zakonom-pro-ochyshhennya-vlady/>
12. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>
13. Баламуш М.А., Миколенко О.М. Політична служба в органах виконавчої влади (адміністративно-правовий аналіз). *Правова держава*. 2022. № 46. С. 43-50. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2022.46.257806>
14. Shafritz J.M., Russell E.W., Borick C.P., Hyde A.C. *Introducing Public Administration* (9th ed.). New York: Routledge, 2016. 632 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315619439>
15. *The Principles of Public Administration* (OECD). URL: <https://www.sigmaweb.org/publications/Principles-of-Public-Administration-2023.pdf>
16. Hutton J.G. Defining the Future of Public Relations. *Sphera Pública*. № 7. 2007. P. 45-63. URL: <https://sphera.ucam.edu/index.php/sphera-01/article/view/54/63>
17. Тихомирова Є.Б. Паблік рилейшнз у глобалізованому світі: монографія. Київ: Наша культура і наука, 2004. 489 с.
18. Seitel F.P. *The Practice of Public Relations* (13th ed.). Harlow: Pearson, 2016. 456 p. URL: <https://contents.lspr.ac.id/2022/05/Seitel-Fraser-P-Practice-of-public-relations-Macmillan-Pearson-Education-Limited-2017-3.pdf>

References

1. Krasivskyi, D. O. (2017). Problems of implementing European standards of political management in Ukraine: attempts at analysis. Public administration studies, 1. http://nbuv.gov.ua/UJRN/deruprs_2017_1_4 [in Ukrainian].
2. Getmanchuk, P. M. (2018). Strategic priorities of the political management system transformation at the current stage of Ukraine development. Gileya: scientific bulletin, 131, 371-376. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2018_131_99 [in Ukrainian].
3. Sempach, M. (2023). Effective management in modern political parties and campaigns. The application analysis of political management concept in Poland. Eastern Review, 11, 103-123. <https://doi.org/10.18778/1427-9657.11.20>
4. 4 Lees-Marshment, J. (2020). Political Management: The Dance of Government and Politics (1st ed.). New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003030515>
5. Vorotin, V. E., & Zhalilo, Ya. A. (Eds.). (2010). Public administration of Ukraine regional development: monograph. Kyiv: NISD. [in Ukrainian].
6. Agere, S. (2000). Promoting Good Governance: Principles, Practices and Perspectives (Vol. 11. Managing the Public Service: Strategies for Improvement Series). London: Commonwealth Secretariat. <https://books.google.com.pe/books-id=ffylqFaTuDUC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
7. McLaughlin, K., Osborne, S., & Ferlie, E. (2001). New Public Management: New Trends and Future Prospects (1st. ed). New York: Routledge. https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781134544158_A24625741/preview-9781134544158_A24625741.pdf
8. Kindratets, O. (2008). Conditions for the effectiveness of political management. (In Modern Ukrainian politics: politicians and political scientists about it. Special issue: Political management). Kyiv: Ukrainian Center for Political Management. [in Ukrainian].
9. On Political Responsibility in Ukraine. Draft Law of Ukraine No. 6286. (2010) (Ukraine). <https://ips.ligazakon.net/document/JF4UM00A-an=9> [in Ukrainian].
10. Melnyk, Yu. P. (2021). The formation of the institute of political responsibility in the context of public and personal interests during the period of Ukraine independence. Political life, 1, 89-96. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2021.1.11> [in Ukrainian].

11. The term of validity of the restrictions provided for by the Law “On Purification of Power” has expired (28 October 2024). ZMINA. <https://zmina.info/news/zakinchyvsya-strok-diyi-obmezhen-peredbachenyh-zakonom-pro-ochyshhennya-vlady/> [in Ukrainian].
12. On the Cabinet of Ministers of Ukraine. Law of Ukraine No. 794-VII. (2014) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text> [in Ukrainian].
13. Balamush, M.A., & Mykolenko, O.M. (2022). Political service in executive authorities (administrative and legal analysis). The rule of law, 46, 43-50. <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2022.46.257806> [in Ukrainian].
14. Shafritz, J.M., Russell, E.W., Borick, C.P., & Hyde, A.C. (2016). *Introducing Public Administration* (9th ed.). New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315619439>
15. OECD (2023), *The Principles of Public Administration*, OECD, Paris, <https://www.sigmaweb.org/publications/Principles-of-Public-Administration-2023.pdf>
16. Hutton, J.G. (2007). Defining the Future of Public Relations. *Sphera Pública*, 7, 45-63. <https://sphera.ucam.edu/index.php/sphera-01/article/view/54/63>
17. Tykhomyrova, Ye.B. (2004). *Public relations in the globalized world: monograph*. Kyiv: Our culture and science. [in Ukrainian].
18. Seitel, F.P. (2016). *The Practice of Public Relations* (13th ed.). Harlow: Pearson. <https://contents.lspr.ac.id/2022/05/Seitel-Fraser-P-Practice-of-public-relations-Macmillan-Pearson-Education-Limited-2017-3.pdf>

Oksana Bashtannyk

*Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of History and Political Science
Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)*

<https://orcid.org/0000-0003-4067-3261>

e-mail: Bashtannyk.O.V@nmu.one

POLITICAL MANAGEMENT IN THE SPACE OF POWER RELATIONS IMPLEMENTATION OF THE SOCIETY POLITICAL SYSTEM

Abstract

The general problem of possible conceptual indistinctness in the research space of social sciences (and social discourse) has been highlighted, in which the substantive essence of a certain analytical category may be perceived somewhat ambiguity, which complicates correct scientific research. It has been proven that one of such categories possibly be considered the concept of political management, since political science and other research, for the most part, is mainly aimed at the applied study of individual components, tools, problems, etc. of its implementation. It is emphasized that additional complexity for specifying the conceptual and categorical component is added by the development of related areas of research in the field of management activities, such as public administration and public relations. The phenomenon of political management in the political system of society is thoroughly studied, the development of its forms in the general space of the power relations implementation of various types is identified and comprehensively analysed.

It is defined that political management is an integrated strategy of political influence that combines planning, management, and coordination of political activity and resources to achieve specific goals in the political sphere based on the implementation of power influence over elements (institutions, groups, subjects) and processes of the political system of society (electoral, political socialization, political mobilization, etc.), and the space of political relations in general. It is specified that political management is carried out on

the basis of a certain ideological orientation towards political action – a political program, a political course, a political ideology. It is clarified that the tools of political management in various ways are formalized and systematized, affect the individual's position (rights, property, opportunities), but always encourage a certain type of political activity.

Keywords: political management, public administration, political institutions, state power institutions, political responsibility, political positions, political technologies, political system.

Стаття надійшла до редакції 04. 03.25

© Баштанник О.В. 2025

Внучко Світлана Миколаївна

*Кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9176-1304>
e-mail: vnuchko@knu.ua*

ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ ТА ЇЇ МЕНЕДЖМЕНТ: ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЙ, ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА КЛЮЧОВІ ПІДХОДИ

Резюме

У статті досліджується еволюція політичної комунікації як соціального феномену в контексті історичних трансформацій. Автор аналізує ключові етапи розвитку політичної комунікації – від первісних форм взаємодії до сучасних цифрових стратегій впливу на суспільну свідомість. Особливу увагу приділено становленню комунікаційних практик у Стародавній Греції та Римі, де формувалися основи риторичного мистецтва, публічного виступу та маніпулятивного впливу на аудиторію. У середньовіччі політична комунікація перебувала під контролем церковних інституцій, що зумовлювало специфіку трансляції владних меседжів через сакральні символи. Зі змінами у суспільно-політичних системах раннього модерну відбувається активне формування нових каналів передачі інформації – від гутенбергівського друку до формування перших газет. У Новий час комунікація влади з населенням стає більш системною, виникають інструменти пропаганди, маніпуляції, інституційної легітимації. У XX столітті політична комунікація набуває рис масовості та технологічності, а з початку XXI століття – інтерактивності та діджиталізації. У статті досліджено політичну комунікацію як форму управлінської взаємодії, що ґрунтується на зворотному зв'язку між суб'єктом і об'єктом впливу. Автор розглядає управління як окремий випадок комунікації, метою якої є зміна стану суспільства чи інституцій. Проаналізовано роль комунікативних законів у побудові ефективного політичного дискурсу. Особливу увагу приділено законам, що визначають динаміку спілкування: дзеркального стилю, залежності від зусиль, зростання

нетерпіння аудиторії, емоційного впливу тощо. Наводяться приклади з політичної практики (Трамп, Обама, Зеленський, Міллей), що ілюструють застосування цих закономірностей. Матеріал статті може бути корисним для дослідників, студентів, політичних аналітиків та всіх, хто цікавиться еволюцією механізмів політичного впливу та роллю комунікації у формуванні владних відносин.

Ключові слова: політична комунікація, менеджмент політичної комунікації, закони спілкування, цифровізація, нові медіа, медіатизація політики.

Вступ

Актуальність дослідження політичної комунікації як міждисциплінарного феномена зростає у контексті трансформації інформаційного суспільства, цифровізації політичних процесів та зростання ролі масової та міжособистісної комунікації в управлінні державою. У сучасному світі політична діяльність дедалі більше залежить від вміння ефективно комунікувати з громадянами, а також від здатності адаптуватися до нових форм обміну інформацією. Політична комунікація перетворилася з допоміжного елементу на повноцінний інструмент впливу, управління, маніпуляції та мобілізації, а тому потребує глибокого, системного вивчення.

Історичний і концептуальний аналіз, представлений у тексті, дозволяє краще зрозуміти природу політичної комунікації, її еволюцію та механізми функціонування. Вивчення її розвитку — від античної риторики до цифрових медіа — дозволяє простежити, як змінювались підходи до політичного впливу, як технології і контексти формували способи взаємодії між владою і суспільством. Такий аналіз дає змогу не лише осмислити минуле, а й прогнозувати майбутнє політичної комунікації, зокрема з огляду на ризики дезінформації, зниження довіри до інституцій та кризи легітимності.

Крім того, дослідження має прикладне значення для політичних стратегій, зокрема у сфері управління, PR, виборчих кампаній, формування громадської думки. Усе це підсилює потребу у фахівцях із менеджменту політичної комунікації, здатних поєднувати знання з політології, соціології, лінгвістики, психології та цифрових технологій. В умовах інформаційного перевантаження, глобалізації та гібридних загроз уміння управляти політичною комунікацією стає не лише конкурентною перевагою, а й фактором стабільності й безпеки демократичних суспільств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій демонструє, що політична комунікація — це динамічна галузь знань, що охоплює класичні теорії, сучасні цифрові трансформації і практичні аспекти стратегічного управління. Менеджмент політичної комунікації є важливим інструментом у формуванні публічного дискурсу, легітимації влади, формуванні

іміджу політиків та мобілізації громадської підтримки, особливо в періоди криз та виборів. Теоретичні засади політичної комунікації закладені Г. Лассуеллом у праці «The Structure and Function of Communication in Society» (1948); Ю. Габермасом («The Structural Transformation of the Public Sphere», 1962) в якій автор підкреслює роль публічної сфери як простору політичної комунікації, де формується суспільна думка; М. Мак-Люеном («Understanding Media: The Extensions of Man», 1964), який вводить поняття «медіум — це повідомлення», акцентуючи увагу на впливі медіа-каналів на зміст політичної комунікації. Політична комунікація в сучасному контексті розглядається в працях Б. МакНейра («An Introduction to Political Communication», 2011) де автор пропонує структурований підхід до аналізу політичної комунікації, розглядаючи її складові: політичні інститути, медіа, публіка, PR, а також стратегічну комунікацію. Д. МакКвейл («McQuail's Mass Communication Theory», 2010) надає інструментарій для розуміння ролі ЗМІ в політичній комунікації, зокрема поняття «медіатизації політики». Т. Мейєр у книзі «Politische Kommunikation in der Mediengesellschaft» (2002) аналізує, як зміни медійного середовища впливають на політичні процеси, зокрема у європейському контексті. Менеджмент політичної комунікації перебуває з сфері наукових інтересів Ф. Маніна («Principes du gouvernement représentatif», 1995). Автор розглядає політичну комунікацію як ключовий інструмент у нових формах демократії, особливо в «демократії глядача», де виборець реагує на образи та меседжі, а не на політичні програми. С. Ансон і П. Кінсі («Political Campaign Communication: Principles and Practices», 2016) аналізують стратегії та інструменти управління політичною комунікацією в умовах виборчих кампаній. Питання цифровізації та нових медіа розкриваються в роботах таких авторів як М.Кастелс («Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age», 2012) та Д. Крейс («Prototype Politics», 2016).

Українські дослідники О. Бебик, В. Масютин, Т. Мотальчук аналізують специфіку формування політичної комунікації в пострадянських країнах, в умовах гібридної війни та зовнішнього інформаційного впливу.

Метою статті є комплексне дослідження етапів еволюції політичної комунікації в історичному контексті та визначення ключових особливостей управління політичною комунікацією на різних стадіях її розвитку з урахуванням змін у технологіях, соціальних структурах та інформаційних практиках.

Методи дослідження

Методологія, використана в даній статті, має комплексний, міждисциплінарний і історико-аналітичний характер. Вона включає декілька основних елементів. Історико-концептуальний аналіз, який дозволив простежити еволюцію політичної комунікації від античності до цифрової

епохи та виокремити ключові етапи становлення політичної комунікації; проаналізувати зміну форм, каналів і стратегій комунікативної взаємодії між владою та суспільством; зрозуміти вплив історичного контексту на особливості політичного дискурсу. Це підтверджується зверненням до авторів різних епох: від Аристотеля і Цицерона до Габермаса, Маклюена, Кастельса і сучасних дослідників цифрових технологій. Міждисциплінарний підхід дозволив поєднати теоретичні та прикладні напрацювання з різних галузей: політології (демократія, легітимність, влада); соціології (громадська думка, соціальні процеси); лінгвістики та риторики (мовні засоби впливу, дискурс); журналістики та медіа (роль ЗМІ, медіатизація); психології (переконання, сприйняття); інформаційних технологій (цифровізація, соціальні мережі, алгоритми). Таким чином, політична комунікація аналізується як синтетичний феномен, що охоплює взаємодію знань з багатьох сфер. Теоретико-порівняльний аналіз використано для зіставлення різних теоретичних моделей політичної комунікації на основі концепції провідних учених (Г. Лассвелл, Ю. Габермас, Д. Істон, М. Маклюен, Т. Мейєр, М. Кастельс тощо), що дозволило критичного осмислити їхні підходи; продемонструвати у теоретичному розумінні політичної комунікації під впливом часу, технологій і соціальних змін. Використання структурно-функціонального методу дозволило систематизувати 11 концептуальних підходів до аналізу політичної комунікації, серед яких: системний, лінгвістичний, символічний, функціональний, організаційний, екологічний, марксистський, ліберально-демократичний, соціокультурний, когнітивний, технологічний. В рамках даного дослідження окрему увагу приділено практичному виміру: виборчі кампанії, стратегічне управління, PR, вплив на громадську думку.

Результати дослідження

Політика завжди має комунікативний вимір. На відміну від інших сфер, вона здебільшого дискурсивна, адже більшість політичних дій — мовні. Комунікація інформує, спрямовує, переконує та легітимізує владу. Німецький дослідник В. Шульц вважає, що політика неможлива без комунікації [1, с. 25]. О. Яррен і Х. Бонфаделлі йдуть ще далі, стверджуючи: комунікація — це і є політика [2, с. 13].

Політична комунікація є важливим аспектом суспільного життя та одним із ключових інструментів функціонування демократичних суспільств. Її еволюція відображає зміни у суспільних відносинах, технологічному прогресі та політичній культурі. У цьому дослідженні розглянуто основні етапи розвитку політичної комунікації та концептуальні підходи до її вивчення. XX століття стало переломним для становлення політичної комунікації як науки, що пов'язано з розвитком демократій, мас-медіа та інформаційних технологій. Принципи кібернетики та інформатики стали

основою для аналізу інформаційних процесів у політичному середовищі [3].

Початком дослідження вважаються студії пропаганди часів Першої світової. Г. Лассвелл у 1920–40-х рр. заклав основи теорії політичної комунікації [4]. Г. Алмонд і Д. Пауелл визначили її структуру через п'ять ланок: міжособові контакти, традиційні соціальні структури, «вхідні» і «вихідні» політичні структури, ЗМІ [5]. К. Дойч розглядав політичну систему як інформаційно-комунікативну мережу [6, с. 551], а Ю. Габермас підкреслював значення легітимної влади, що виникає в процесі відкритої комунікації [7, с. 7].

Політична комунікація — складне, міждисциплінарне явище, яке досліджується у психології, політології, лінгвістиці, журналістиці, риториці тощо. Через складність її складових (політика і комунікація) не існує єдиного визначення [2, с. 28]. Політичним комунікація стає не через лексику, а завдяки змісту, контексту і меті — коли комунікація має політичну спрямованість. Т. Кадлубович підкреслює діалогічність комунікації, яка відбувається між різними суб'єктами на горизонтальному та вертикальному рівнях із зворотним зв'язком [8, с. 54]. На думку М. Рижкова і А. Носенко, політична комунікація відображає стиль, цінності, мотивацію політичних акторів і водночас впливає на них. Вона здатна формувати громадську думку, але й сама залежить від інформаційного середовища [9, с. 310].

М. Остапенко [10], О. Шиманова [11] і Л. Климанська [12] виокремлюють такі риси політичної комунікації:

1) зміна ролей комунікатора і реципієнта. Наприклад, влада звертається до громадян, а під час виборів — навпаки;

2) залежність від контексту: політичного (системи, події), історичного (традиції, культура), суспільного (свята, спорт), організаційного (фінанси, партійність), комунікаційного (ЗМІ, церкви тощо);

3) театральність. Комунікація — це вистава, в якій політики грають на публіку. Дж. Комбс порівнює кампанії з ритуальною драмою [13, с. 48];

4) дистанційність. У політичній комунікації відстань між владою і народом є важливою, навіть символічною. Сучасні ЗМІ та соцмережі розмивають цю межу, роблячи лідера «ближчим», але менш «авторитетним».

Сьогодні політичну комунікацію аналізують з різних наукових позицій. Наразі можна виокремити 11 підходів концептуальних підходів дослідження політичної комунікації: системний (А. Герберт, Т. Парсонс): комунікація як взаємодія в межах політичної системи; лінгвістичний (М. Фуко, Р. Барт): мова як інструмент влади й соціального контролю; символічний (Е. Гоффман, Г. Блумер, К. Гірц): політичні дії як символічні акти на соціальній сцені; функціональний (Д. Істон, Г. Саймон, Р. Каплан): аналіз ролей

і функцій комунікації у підтримці системи; організаційний (Дж. Скотт, Р. Даль, Г. Симон, Г. Шнелль): комунікація розглядається в контексті функціонування інституцій; екологічний (М. Маклюен, Р. Сеннет, Е. Херман, Н. Хомські, Л. Тоші, Дж. Фаулер): вплив середовища на ефективність комунікації; марксистський (Г. Маркузе, Т. Адорно, Н. Герц): комунікація як засіб боротьби класів; ліберально-демократичний (Дж. Мілль, А. де Токвіль, Ю. Габермас): наголос на прозорості, дебатах і свободі слова; соціокультурний (М. Кастельс, Т. Іглтон, П. Бурдьє): комунікація як трансляція цінностей і норм; когнітивний (М. Кітт, Дж. Лакофф, Е. Діссерт, Л. Грант): як політична інформація сприймається, обробляється та впливає на поведінку; технологічний (М. Кастельс, Е. Теттнер, Дж. Керр, Ш. Соломон): вивчає роль медіа, інтернету, алгоритмів у політичному процесі. Таким чином, політична комунікація — це не лише обмін інформацією, а багаторівневий соціальний процес, який формує, відображає і транслює політичну владу, порядок, смисли. Її значення тільки зростає в умовах інформаційного суспільства, де політика стає все більше медіатизованою, театралізованою і технологічною.

Політична комунікація є складним процесом, який потребує управління на всіх етапах. Згідно з підходами сучасного менеджменту (планування, організація, координація, контроль), керування політичною комунікацією передбачає: визначення цілей, організацію дій, координацію учасників та оцінку результатів. Це дозволяє говорити про окрему професійну сферу — менеджмент політичної комунікації, тобто системне управління політичними повідомленнями для впливу на громадську думку.

У Стародавній Греції та Римі політична комунікація набувала форм риторики, публічних виступів. Розвиток теорії комунікації починається з праць Аристотеля («Політика», «Риторика»), який підкреслював важливість мови, переконання та адаптації до аудиторії. Софісти, зокрема Протагор і Горгій, створили школу ораторського мистецтва. Демосфен заклавав основи практичної риторики, зосереджуючись на поєднанні логіки та емоцій. У Римі риторика залишалася ключовим інструментом політичної діяльності, однак більше зосереджувалася на практиці. Цицерон вважався зразком політичного оратора. Комунікація в Римі стала прикладною дисципліною: з'являються публічні читання, історіографія (Цезар, Тацій, Саллюстій) як інструменти впливу на суспільство [14, с. 36].

У середньовіччі політична комунікація була тісно пов'язана з релігією. Проповіді та літургії стали ключовими каналами, адже більшість населення була неписьменною. Церква виконувала роль освітнього та інформаційного центру. Прикладом використання політичної символіки є церемоніал Візантії, детально описаний у творі Костянтина Багрянородного. Також у цей період популярності набули життєписи правителів, що ідеалізували

монархів. Праці мислителів, таких як Ф. Аквінський, інтегрували античну політичну філософію з християнською етикою.

Період Відродження характеризувався поверненням до античної спадщини, але з акцентом на практичне застосування. Н. Макіавеллі, автор «Державця», розглядав політичну комунікацію як інструмент впливу монарха на громадську думку. Він підкреслював важливість вивчення суспільних настроїв та стратегічної взаємодії з масами.

У Новий час розвиток філософії (Дж. Локк, Руссо, Вольтер) формував нову основу політичної думки. Важливою віхою стало друкарство, що сприяло масовому поширенню ідей через памфлети, листи, брошури. Це змінило ландшафт політичної комунікації, зробивши її більш доступною, регулярною та впливовою.

У XIX–XX ст. політична комунікація трансформується в масову завдяки розвитку газет, радіо й телебачення. Паралельно з'являються фахівці з формування громадської думки. Наприкінці XIX ст. створюються перші відділи пропаганди. У 1809 р. Британське казначейство вперше призначило прес-секретаря, а Д. Доун відповідав за «спілкування з пресою» під час кризи довкола короля Георга III. У США з'являються неформальні комунікаційні радники: у 1829 р. Л. Кендалл організовує виборчу кампанію Е. Джексона і працює з пресою, хоча офіційно мав іншу посаду. Під час Громадянської війни Лінкольн також мав радника з питань комунікації.

Бурхливий розвиток преси породив потребу в спеціалістах, які допомагали орієнтуватися в інформаційному просторі. Паралельно формуються й механізми контролю за ЗМІ: за Наполеона більшість революційних газет було закрито, інші — під жорсткою цензурою.

У XX ст. пропаганда стає ключовим інструментом впливу на масову свідомість. Протягом чотирьох ключових етапів (Першої світової війни, міжвоєнного періоду, Другої світової війни, Холодної війни) вона виконує функції мобілізації, легітимації дій влади та маніпуляції суспільною думкою.

З кінця XX ст. політична комунікація радикально змінюється під впливом цифрових технологій. Інтернет і соціальні мережі (блоги, Facebook, Twitter, YouTube) стають основними каналами взаємодії між політиками та громадськістю. Зростає значення інтерактивності: політики отримують зворотний зв'язок, проводять опитування, беруть участь у дискусіях, що сприяє кращому розумінню електорату. Таким чином, історія політичної комунікації — це процес постійної адаптації до змін у технологіях, суспільстві та культурі.

У центрі сучасного розуміння політичної комунікації лежить взаємозв'язок між поняттями «управління» і «політична діяльність», які

можна вважати похідними від ширшої категорії — «комунікація». Обидва ці явища неможливо повністю зрозуміти поза контекстом обміну інформацією. Комунікація трактується не лише як передача повідомлення, а як процес, що включає віддзеркалення інформації об'єктом і його реакцію на отримане повідомлення. Це означає, що ефективне управління в політиці можливе лише тоді, коли є якісний зворотний зв'язок, який дозволяє коригувати дії на основі реакцій керованого суб'єкта. Таким чином, управління розглядається як окремий випадок комунікації, де головною метою є зміна стану об'єкта (суспільства, виборця, інституції). При цьому зворотний зв'язок не є обов'язковим елементом комунікації в цілому, але є необхідною умовою ефективного управління. Відповідно, політична комунікація охоплює і односторонні, і інтерактивні форми інформаційної взаємодії.

Ефективна політична комунікація значною мірою залежить від розуміння комунікативних законів — повторюваних, передбачуваних моделей поведінки учасників спілкування. Дослідники законів комунікації серед яких слід відмітити Г. Почепцова [15], Ф. Бацевича [14], А. Бандуру [16], сформулювали близько 20 таких законів. Знання і розуміння комунікативних законів дозволяє політикам ефективніше будувати діалог з аудиторією, адаптуватися до змін у суспільстві, уникати криз і досягати електорального успіху. Простота, емоційність, своєчасність і адаптивність — ключові фактори ефективної політичної комунікації в умовах інформаційного переважання та цифрової культури. Розглянемо ті, що мають найбільше значення для політичного дискурсу.

1. Закон дзеркального розвитку спілкування. У політичній комунікації цей закон проявляється у тому, що стиль одного учасника спілкування підсвідомо копіюється іншим. Наприклад, під час виборчої кампанії 2016 року Дональд Трамп вдався до агресивної, емоційно зарядженої риторики. Його опоненти, навіть прихильники більш виваженого дискурсу, почали використовувати подібну стилістику — меми, іронію, особисті образи. Таким чином, навіть критики Трампа, не бажаючи того, перейняли частину його манери комунікації.

2. Закон залежності ефективності спілкування від комунікативних зусиль. Цей закон стверджує, що якість комунікації прямо пропорційна зусиллям, які докладаються до її побудови. Класичний приклад — кампанія Барака Обами 2008 року. Він активно використовував цифрові платформи, звертаючись до молоді, вражав візуальним стилем і емоційною мовою. Його успіх підтверджує важливість комплексної стратегії та інноваційного підходу до політичної комунікації.

3. Закон прогресивного зростання нетерпіння слухачів. Чим довше триває промова, тим менше уваги приділяє їй аудиторія. В умовах цифрової епохи цей закон набуває особливого значення: онлайн-аудиторія потребує

лаконічності, динаміки, чітких меседжів. Успішні трансляції політиків під час пандемії COVID-19 тривали 5–7 хвилин.

4. Закон зниження рівня інтелекту аудиторії зі збільшенням її чисельності. Чим більше людей у натовпі, тим менш складну інформацію вони сприймають. Це пояснюється активацією емоційної (правої) півкулі мозку у великих групах. У політичній рекламі це виливається в спрощені гасла типу «Досить красти!» або «Сильна країна». Простота — це не слабкість, а необхідність у масовій комунікації.

5. Закон довіри до зрозумілих висловлювань. Аудиторія довіряє тому, хто говорить просто. Яскравий приклад — Володимир Зеленський (2019): його гасла, стиль, фрази — прості, прямі, без канцеляризмів. Це викликало відчуття близькості та щирості, що забезпечило підтримку широких верств населення.

6. Закон притягування критики. Чим активніше політик виступає — тим більше критики він отримує. Це пояснюється психологією уваги: будь-яка помітна фігура стає мішенню для критики. Наприклад, жорсткі висловлювання Джорджії Мелоні щодо мігрантів викликали шквал критики з боку ЗМІ та правозахисників. Проте це також забезпечувало їй інформаційну видимість.

7. Закон самовиникнення інформації (ефект чуток). Інформаційний вакуум заповнюється припущеннями, чутками. Якщо політик зникає з публічного простору, як це траплялось у Туреччині чи Росії, починають ширитися здогадки щодо хвороб, змов чи смерті. Це демонструє важливість постійної присутності у медіа-просторі.

8. Закон прискореного поширення негативної інформації. Люди швидше поширюють негатив, ніж позитив. Це зумовлено еволюційною схильністю до реагування на загрозу. Приклад — відео, де Джо Байден дезорієнтувався на сцені: воно стало вірусним, хоча змістовні виступи не привернули стільки уваги. Для політиків це означає, що будь-який негативний інцидент швидко перетворюється на інформаційну кризу.

9. Закон емоційного пригнічування логіки. Емоції мають пріоритет над раціональністю. Коли людина розгнівана, їй неможливо переконати логікою — лише через емоційне врівноваження. Приклад — кампанія Хав'єра Міллея в Аргентині (2023), де перемогла не програма, а емоція протесту. Люди голосували з відчаю, а не з раціонального аналізу.

Висновки

Політична комунікація є фундаментальною складовою політичного процесу, що проявляється у здатності влади формувати, транслювати й легітимізувати політичні рішення через мовні акти. Вона не лише обслуговує політичну систему, а й формує її, впливаючи на громадську думку,

поведінку виборців і стиль політичної взаємодії. Історичний розвиток політичної комунікації — від риторики античності до цифрових алгоритмів — свідчить про її постійну адаптацію до соціокультурних і технологічних змін.

Сучасне розуміння політичної комунікації охоплює багатоаспектний підхід — від лінгвістичних і когнітивних теорій до технологічних і екологічних моделей. Комунікація постає як інструмент управління, де ефективність визначається не лише змістом повідомлень, а й зворотним зв'язком, стилем, контекстом, адаптивністю до аудиторії. Особливої ваги набуває менеджмент політичної комунікації, що охоплює планування, координацію та оцінювання дій для досягнення впливу на громадськість.

Законодавчі й поведінкові принципи політичної комунікації, сформульовані сучасними дослідниками, розкривають глибинні механізми впливу. Закони, як-от дзеркальність стилю чи залежність ефективності від зусиль, дозволяють краще розуміти, як формується політичний дискурс і чому одні кампанії стають успішними, а інші — ні. Отже, політична комунікація — це не лише передача інформації, а мистецтво стратегічного управління впливом у складному інформаційному середовищі.

Список посилань

1. Schulz, Winfried (2010). Politische Kommunikation: Theoretische Ansätze und Ergebnisse empirischer Forschung. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 393 p.
2. Jarren, Otfried (2006). Politische Kommunikation in der Mediengesellschaft: eine Einführung. VS, Verlag für Sozialwissenschaften, 381 p.
3. Ковалевський В. Інформаційна взаємодія у політико-владному полі великого міста. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. 220 с.
4. Lasswell, H.D. (1948). The Structure and function of communication for society N.Y.: Harper and Brothers, 215–228.
5. Almond, G. & G. Bingham Powell, Jr. (1966). Comparative Politics: A Developmental Approach. Little, Brown, 397 p.
6. Дойч К. Народи, нації та комунікація. Націоналізм. Антологія. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2000. С. 546–566
7. Габермас Ю. Інший спосіб подолання філософії суб'єкта: комунікативний versus суб'єктивний розум. Пер. з нім. А. Богачова. Філософський дискурс сучасності. Київ: Український філософський фонд, 1998. С. 5-37.

8. Денисюк, С. Г. Технологічні виміри політичної комунікації: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2010. 276 с.
9. Рижков М.М., Носенко А.С. Політична комунікація та її специфіка в міжнародних відносинах. Проблеми міжнародних відносин. 2014. Вип. 8. С. 302–313.
10. Остапенко М. Політична комунікація: теоретичні аспекти дослідження. Політичний менеджмент. 2012. №3. С. 135–144.
11. Шиманова О.В. Критерії типологізації комунікативних стратегій в політиці. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2015. Вип. 17. С. 38–42.
12. Климанська Л.Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: Таємниці політичної «кухні»: Монографія. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. 332 с.
13. Combs J. E. Process Approach. Handbook of Political Communication. – London: Sage Publications, 1981. P. 39–66.
14. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 278 с.
15. Почепцов Г.Г. Теорія комунікації. Київ: Видавничий центр «Київський університет», 1999. 301 с.
16. Bandura, A. Social cognitive theory of mass communication. New York. NY: Routledge. 2008. P. 94–124.

References

1. Schulz, W. (2010). Politische Kommunikation: Theoretische Ansätze und Ergebnisse empirischer Forschung. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 393p.
2. Jarren, O. (2006). Politische Kommunikation in der Mediengesellschaft: Eine Einführung. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 381p.
3. Kovalevskyi, V. (2010). Information interaction in the political-power field of a large city. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 220 s.
4. Lasswell, H. D. (1948). The structure and function of communication for society. In L. Bryson (Ed.), The communication of ideas. New York: Harper and Brothers, 215–228.
5. Almond, G., & Powell, G. B., Jr. (1966). Comparative politics: A developmental approach. Boston: Little, Brown, 397 p.

6. Deutsch, K. (2000). Nations, nationalities, and communication. In O. Protsenko & V. Lisovyi (Eds.), *Natsionalizm. Antolohiia*. Kyiv: Smoloskyp, 546–566.
7. Habermas, J. (1998). [Another way to overcome the philosophy of the subject: Communicative versus subjective reason] (A. Bohachova, Trans.). In *Filosofskyi dyskurs suchasnosti* Kyiv: Ukrainskyi filosofskyi fond, 5–37.
8. Denysiuk, S. H. (2010). Technological dimensions of political communication. Vinnytsia: VNTU, 276 s.
9. Ryzhkov, M. M., & Nosenko, A. S. (2014). Political communication and its specifics in international relations. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, (8), 302–313.
10. Ostapenko, M. (2012). Political communication: Theoretical aspects of research. *Politychnyi Menedzhment*, (3), 135–144.
11. Shymanova, O. V. (2015). Criteria for typologization of communicative strategies in politics. *Naukovyi chasopys NPU im. M. P. Drahomanova. Serii 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin*, (17), 38–42.
12. Klimanska, L. D. (2007). Socio-communicative technologies in politics: Secrets of the political “kitchen”. Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho Universytetu “Lvivska Politehnika” 332 s.
13. Combs, J. E. (1981). Process approach. In D. D. Nimmo & K. R. Sanders (Eds.), *Handbook of political communication*. London: Sage Publications, 39–66.
14. Batsevych, F.S. (2003). Essays on communicative linguistics. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU im. I. Franka, 278 s.
15. Pocheptsov, H.H. (1999). Theory of communication. Kyiv: Vydavnychiy tsentr “Kyivskyi universytet”, 301 s.
16. Bandura, A. (2008). Social cognitive theory of mass communication. In J. Bryant & M. B. Oliver (Eds.), *Media effects: Advances in theory and research*. New York, NY: Routledge, 94–124.

Svitlana Vnuchko

*PhD in Political Science, Associate Professor of the Politology Department
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9176-1304>

e-mail: vnuchko@knu.ua

POLITICAL COMMUNICATION AND ITS MANAGEMENT: EVOLUTION OF CONCEPTS, THEORETICAL FOUNDATIONS AND KEY APPROACHES

Abstract

The article examines the evolution of political communication as a social phenomenon in the context of historical transformations. The author analyzes the key stages of political communication development from primitive forms of interaction to modern digital strategies of influence on public consciousness. Particular attention is paid to the formation of communication practices in ancient Greece and Rome, where the foundations of rhetorical art, public speaking, and manipulative influence on the audience were formed. In the Middle Ages, political communication was under the control of church institutions, which determined the specifics of broadcasting government messages through sacred symbols. With the changes in the socio-political systems of early modernity, new channels of information transmission were actively formed, from the Gutenberg printing to the formation of the first newspapers. In modern times, communication between the government and the population became more systematic, and tools of propaganda, manipulation, and institutional legitimization emerged. In the twentieth century, political communication acquired the features of mass and technology, and since the beginning of the twenty-first century interactivity and digitalization. The article examines political communication as a form of managerial interaction based on feedback between the subject and the object of influence. The author considers governance as a special case of communication aimed at changing the state of society or institutions. The role of communication laws in building an effective political discourse is analyzed. Particular attention is paid to the laws that determine the dynamics of communication: mirror style,

dependence on effort, growing audience impatience, emotional impact, etc. Examples from political practice (Trump, Obama, Zelensky, Millay) are given to illustrate the application of these laws. The article may be useful for researchers, students, political analysts, and anyone interested in the evolution of political influence mechanisms and the role of communication in shaping power relations.

Keywords: political communication, political communication management, laws of communication, digitalization, new media, mediatization of politics.

Стаття надійшла до редакції 19.03.25

© Внучко С. М., 2025

Пирогов Кирило Олександрович

Старший науковий співробітник Військового інституту

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0008-5940-1286>

e-mail: kirillpirogov1999@gmail.com

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ COMBAT FOOTAGE ВІДЕОМАТЕРІАЛІВ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

Резюме

У статті проаналізовано метод впливу на громадську думку через соціальні мережі, а саме combat footage відеоматеріали, які з розвитком комунікаційних технологій відіграють все більшу роль у формуванні глобального медіа-простору. Узагальнено використання подібних відеоматеріалів в історичній ретроспективі, наголошено на історичних випадках впливу та маніпуляцій, та наведено шляхи та методи розповсюдження combat footage відеоматеріалів в нову епоху цифрових медіа. За результатами дослідження виявлено, що combat footage відеоматеріали є потужним інструментом емоційного впливу та мобілізації громадської думки, вони сприяють формуванню національної ідентичності та можуть бути використані з метою маніпуляції емоціями та думкою суспільства, оскільки здебільшого контекст відеоматеріалів втрачається під час публікації в соцмедійних застосунках. З'ясовано, що завдяки швидкому поширенню через соціальні мережі, такі відео здатні охоплювати широкі аудиторії та створювати вірусний ефект, що робить їх ефективною політтехнологією. Обґрунтовано, що ефективне використання combat footage відеоматеріалів має значний вплив на психологічний стан користувачів соціальних мереж, що постійно споживають таку інформацію, що може призводити до нормалізації насильства або викликати травматичні наслідки. Продемонстровано, що їхнє децентралізоване поширення створює виклики для перевірки достовірності, регулювання соцмедійних застосунків та контролю за опублікованим контентом, підвищуючи ризики інформаційного впливу на суспільну стабільність, зокрема встановлено факти маніпуляцій використання combat footage відеоматеріалів задля створення необхідної картини в

очах суспільства. З'ясовано різні підходи до концептуалізації та інтерпретації combat footage відеоматеріалів як медіа-продукту, що має вплив не лише на інформаційну політику, але й на культурні та соціальні процеси в суспільствах, що споживають воєнний контент. Виявлено, що даний тип контенту може використовуватись не тільки для інформування, але й для маніпулювання громадською думкою та суспільними настроями.

Ключові слова: Combat footage; політтехнологія; громадська думка; медіа; політична комунікація.

Вступ

Дослідження присвячене концептуалізації використання combat footage відеоматеріалів у соціальних мережах як нової політтехнології впливу на громадську думку. Необхідність дослідження визначається кількома ключовими чинниками. По-перше, сучасні збройні конфлікти супроводжуються стрімким розвитком інформаційних технологій, які дозволяють оперативно передавати візуальний контент безпосередньо з поля бою. Це робить combat footage відеоматеріали доступними для широкої аудиторії в режимі реального часу, що суттєво змінює сприйняття війни та її наслідків громадянами. По-друге, ці відеоматеріали використовуються як інструмент для формування громадської думки, посилення національної ідентичності або, навпаки, для деморалізації противника. Політичні еліти, медіа та навіть окремі громадяни за допомогою таких відео можуть впливати на емоційний стан аудиторії, що створює нові можливості для маніпуляцій. По-третє, зростаюча роль соціальних мереж і цифрових платформ забезпечує широке та неконтрольоване поширення combat footage відеоматеріалів, що підвищує їх вплив на політичні процеси. Це вимагає осмислення нових механізмів їхнього використання в політтехнологіях, що робить дослідження цієї теми надзвичайно важливим у контексті сучасних інформаційних кампаній. Тож узагальнення теоретичних засад щодо цього явища допоможе краще зрозуміти його вплив на суспільство і політичну динаміку.

Важливо зазначити можливість використання combat footage відеоматеріалів для фреймінгу та конструювання реальності. Медіа можуть «фреймувати» (обрамлювати) події таким чином, що кардинально змінить їх сприйняття аудиторією. Combat footage відео дозволяють створювати певну версію реальності, де акцентується на героїзмі чи стражданнях, залежно від цілей тих, хто поширює контент. Цифрові медіа та вірусний контент є одним з методів розповсюдження combat footage відеоматеріалів. Завдяки соціальним мережам combat footage відео може швидко поширюватися безпосередньо серед мільйонів користувачів. Цифрові платформи дозволяють робити цей контент вірусним, що збільшує його вплив для подальшого використання у політичних кампаніях.

Методи дослідження

У процесі проведення дослідження, основним методом було обрано контент-аналіз як підхід для систематичного вивчення та оцінки матеріалів, пов'язаних з використанням combat footage відеоматеріалів у соціальних мережах. Оскільки тема дослідження передбачає роботу з величезною кількістю відеоматеріалів, розміщених у соціальних мережах, контент-аналіз дозволив обробити значний обсяг інформації та виділити ключові патерни використання combat footage відеоматеріалів. За допомогою цього методу вдалося виявити основні теми, що виникають у публікаціях, пов'язаних із combat footage відеоматеріалами, зокрема, в яких контекстах вони використовуються, які емоції передають, як впливають на аудиторію. Для аналізу були обрані публікації в основних соціальних мережах, таких як Facebook, Twitter, TikTok, Instagram, Telegram, а також відео-платформи типу YouTube. Під час вибору об'єктів увага акцентувалася на популярних публікаціях з combat footage відеоматеріалами, які отримали значний резонанс серед користувачів. Аналіз складався як з кількісної, так і з якісної оцінки. Кількісна частина включала підрахунок частоти використання певних ключових слів, символів або тем, а також кількість переглядів, лайків, репостів тощо. Якісний аналіз дозволив виявити загальні наративи та з'ясувати, як саме контент відео впливає на сприйняття аудиторії. Для більш детального розуміння того, як різні соціальні мережі використовують combat footage відеоматеріали, здійснено порівняння контенту між різними платформами, що дало змогу визначити специфічні риси кожної платформи в контексті даної теми. Дослідження показало, що відео використовуються як частина ширших комунікаційних стратегій: пропаганди, новинної подачі, а також їх здатність виступати інструментом маніпуляцій.

Результати дослідження

У сучасному світі збройні конфлікти виходять далеко за межі фізичного протистояння, охоплюючи також інформаційний простір. Combat footage відеоматеріали з лінії бойового зіткнення, які активно поширюються через цифрові платформи, стали потужним інструментом впливу на громадську думку та новою формою політтехнології.

Ретроперспективний огляд використання combat footage у ЗМІ. Combat footage відеоматеріали з лінії бойового зіткнення — є важливим медіаресурсом для формування суспільної думки, і його використання має довгу історію, що сягає початку XX століття. Протягом останніх ста років технології відеозйомки та поширення значно розвивалися, що дозволило combat footage відеоматеріалам перетворитися на могутній політичний і психологічний інструмент, здатний змінювати хід війни та впливати на громадську думку.

Combat footage відеоматеріали беруть свій початок із розвитку кінематографа на початку XX століття. Перші документальні записи бойових дій з'являються під час Першої світової війни, коли технології відеозйомки дозволили знімати сцени реальних битв на кіноплівку. Однак, на той час камери були громіздкими, і можливості для зйомки були обмежені. Більшість відео з цієї епохи були інсценовані, часто після реальних подій, оскільки технічні обмеження не дозволяли знімати прямо під час бойових зіткнень. Ці відеоматеріали демонструвалися в кінотеатрах і використовувалися здебільшого для підвищення морального духу громадян та підтримки воєнних зусиль. Друга світова війна принесла значні технологічні зміни у використанні combat footage відеоматеріалів. Військові кореспонденти та спеціальні військові знімальні групи мали кращу техніку, що дозволяло фіксувати реальні сцени бойових дій. Одним із прикладів є знамените висадження союзників у Нормандії 6 червня 1944 року, коли бойові операції були зняті та показані мільйонам глядачів у різних країнах. Ці кадри використовувалися як для документування війни, так і для пропагандистських цілей — демонстрація союзницької сили, патріотизму та військової доблесті.

З початком Холодної війни та розвитком телебачення [1, с. 18] combat footage відеоматеріали перетворюються на ще потужніший інструмент впливу. Однією з найважливіших віх у цьому процесі стала Війна у В'єтнамі, яку іноді називають «першою телевізійною війною». На той час телекамери стали набагато мобільнішими, а телемережі могли швидко транслювати відео з фронту у вечірні новини. Американські громадяни вперше змогли побачити жорстокість війни безпосередньо з екранів телевізорів. Ці кадри мали колосальний вплив на суспільну думку в США: жорстокі сцени бойових дій, поранених солдатів та цивільних жертв змушували людей замислитися про моральну обґрунтованість війни, і зрештою призвели до масових протестів проти бойових дій американської армії на території В'єтнаму. У цей період combat footage відеоматеріали починають грати дві ролі: з одного боку, вони підтримували пропагандистські зусилля урядів, демонструючи героїзм солдатів і виправдовуючи бойові дії, з іншого? вони відкривали жорстоку реальність війни, викликаючи антивоєнні настрої. Ця дуальність combat footage відеоматеріалів, як інструмента контролю і протесту, стає характерною для всієї подальшої історії.

Однією з ключових подій у розвитку combat footage відеоматеріалів як політтехнології впливу на громадську думку стала Війна в Перській Затоці, яку багато хто називає першою війною епохи 24-годинних новин. Канал CNN був першим, хто транслював війну в прямому ефірі без перерви,

що дозволило глядачам бачити події в реальному часі [2, р. 146]. Вперше бойові дії стали справжнім медіа-шоу, що призвело до появи терміну «медіа-війна». Як стверджував Жан Бодріяр у своїй книзі «Війни в Заліві не було», війна в інформаційному просторі стала настільки контрольованою та симульованою, що вона більше була схожа на видовищне шоу, ніж на реальну подію [3, р. 15]. У цей період combat footage відеоматеріали використовувалися для формування глобальної громадської думки. Оскільки уряди все більше контролювали доступ до матеріалів безпосередньо з зони бойових дій, основні новинні мережі транслювали переважно офіційні кадри, що підкреслювали успішні воєнні операції та мінімізували наслідки для цивільних. Водночас з'явилися і кадри, які знімали незалежні журналісти, часто безпосередньо на місцях бойових зіткнень, і ці матеріали більше фокусувалися на людських стражданнях і руйнуваннях, що викликало критику війни.

На початку 2000-х років, з розвитком інтернету та цифрових технологій, combat footage відеоматеріали починають поширюватися через нові канали — вебсайти та інтернет-платформи. Війна в Іраку та війна в Афганістані [4, с. 4] стали першими великими конфліктами, в яких combat footage відеоматеріали поширювалися через інтернет на глобальну аудиторію. Це стало можливим завдяки цифровим камерам і мобільним пристроям, які дозволяли солдатам, журналістам і навіть місцевим жителям знімати процес бойових дій та завантажувати відео в мережу. Ці відеоматеріали мали різноманітні цілі: одні підтримували бойові операції, інші — викривали жорстокість війни та викликали антивоєнні настрої. Відсутність цензури в інтернеті дозволила незалежним журналістам і громадянам розповсюджувати кадри, які не відповідали офіційним наративам, що змінило спосіб, у який громадськість сприймала війни.

На сучасному етапі combat footage відеоматеріали найбільш активно поширюються через соціальні мережі. Facebook, YouTube, Instagram, X (донедавна — Twitter) і, особливо, Telegram стали основними каналами для розповсюдження combat footage відео. Соціальні мережі забезпечують миттєвий доступ до інформації, і combat footage відеоматеріали часто стають вірусними, набираючи мільйони переглядів у дуже короткий термін. Значну роль у поширенні combat footage відеоматеріалів відіграють і учасники бойових дій, які використовують свої мобільні пристрої для зйомки та миттєвого завантаження відео. Це дозволяє уникнути медіа-фільтрів, що призводить до великої кількості неконтрольованого контенту. Зокрема, під час конфліктів на Близькому Сході, а також війни в Україні, combat footage відеоматеріали стали важливим елементом інформаційної війни. Ці відео використовуються не лише для відображення реальних подій, але й для формування наративів, мобілізації населення, створення героїчних образів

або дискредитації ворога. Одним із ключових факторів є емоційний вплив на глядача: зйомки з перших рук дозволяють відчутти себе безпосереднім учасником подій, що посилює ефект співучасті й відповідальності.

Отже, як було зазначено вище, combat footage відеоматеріали мають потужну емоційну складову, яка формує основу для їх впливу на масову свідомість. Емоції є ключовим інструментом політичної мобілізації, що підтверджують праці таких теоретиків, як Гюстава Лебона [5] та Гарольда Лассвелла [6]. Тут важливо зазначити, що combat footage відеоматеріали використовуються не тільки як показ бойових дій, але й як фіксація втрат техніки, живої сили чи позицій противника. Монтаж подібних матеріалів здатний суттєво змінити першочергове значення відео. Наприклад, додавання ефектів, які можуть змінювати сприйняття відео. До того ж, перегляд фотографій або відео страждань і насильства може як викликати співчуття, так і «притупити» емоційний відгук [7], особливо у випадках, коли такі образи постійно транслиуються. Це стосується і combat footage відеоматеріалів: надмірне споживання таких відео, саме споживання, оскільки сучасні соціальні мережі розраховані на те, аби людина споживала якомога більше контенту, може викликати не лише мобілізацію, а й втому від насильства [7]. Таким чином проводяться інформаційно-психологічні операції, де на цивільне населення відбувається цілеспрямований вплив образами насильства, що має викликати втому й бажання припинити війну, таким чином допомогти одній зі сторін перемогти у війні.

За результатами дослідження, combat footage відеоматеріали можна поділити на декілька категорій, які різняться за наповненням або створенням:

- 1) відеоматеріали, які зафільмовані військовослужбовцями на особисті пристрої або на go-pro камери;
- 2) матеріали, що були відзняті на розвідувальні безпілотні системи, які фіксують наслідки ураження техніки/особового складу противника;
- 3) запис польоту та останніх секунд перед ураженням frv-дроном (дроном-камікадзе) техніки/особового складу противника; 4) запис «скиду» гранат, вибухових предметів, термітної суміші з безпілотних літальних апаратів на позиції/особовий склад/техніку противника.

Кожна з категорій відеоматеріалів має різне емоційне забарвлення й по-різному представляє бойові дії. Якщо записи з безпілотних систем здебільшого мають ефект спостереження та кінематографічності бойових дій, то відео військовослужбовців безпосередньо з лінії бойового зіткнення мають глибоке занурення не тільки в бойову обстановку, але й в емоції військовослужбовця, як й близькість контакту з противником. Такі відео

здатні сильно впливати на емоційний стан глядачів, адже вони відзняті від «першого обличчя» й дають змогу «пережити» досвід безпосереднього бойового зіткнення та ситуації, яка небезпечна для життя та здоров'я.

Методи та канали розповсюдження combat footage відеоматеріалів. Основним каналом поширення combat footage відеоматеріалів є соціальні мережі та цифрові платформи. Завдяки технологіям live-streaming та можливості миттєвого завантаження відео в інтернет, ці матеріали можуть швидко досягати мільйонів глядачів. Соціальні мережі (Facebook, Twitter, Instagram, Telegram, YouTube, TikTok) стали головними майданчиками для поширення таких відео, оскільки вони дозволяють швидко поширювати контент, обходячи традиційні медіа. Важливим фактором є те, що модерація на цих платформах є досить повільною, а самі ресурси дозволяють створювати безліч профілів користувачів. Навіть при видаленні відео з платформи, воно з'явиться через декілька хвилин на більшій кількості акаунтів, викликаючи ефект сарафанного радіо. Це робить такі відео менш контрольованими, але водночас більш вірусними. Природа соціальних мереж дозволяє користувачам самостійно обирати, який контент вони хочуть переглянути, і активно ділитися ним, що сприяє поширенню певних наративів або політичних позицій, систем поглядів. Контент-аналіз платформи Telegram показав, що combat footage відео часто супроводжуються коментарями та текстовими повідомленнями, які підсилюють емоційний або політичний підтекст.

Часто трапляється, що коментарі авторів, які завантажують відео, не відповідають дійсності та/або взагалі видають одну сторону конфлікту за іншу.

Такі супровідні повідомлення допомагають формувати чіткі меседжі та викликати відповідні емоційні реакції у глядачів. Через поширення кліпового мислення, а також прискорення споживання контенту у соціальних мережах, користувачі не проводять аналіз відео, навіть не читають детальний опис, а сприймають картинку й назву одним цілим, що полегшує ефекти впливу на їх свідомість та формує особливе світосприйняття, де побачене один раз у соціальних мережах дублює їх реакцію на схожі матеріали та новини. Така паралельна реальність постійно підсилюється новими combat footage відеоматеріалами, які містять все більше насилля, що тільки підсилює емоційний ефект та створює інформаційний мильний пухир, де вся наступна інформація буде поєднана з переглянутим раніше.

Відеохостингова платформа YouTube залишається досить консервативною у відношенні до combat footage відеоматеріалів. Умови користування та завантаження відео на цю платформу схожі з офіційними медіа та телеканалами, де жорстокість не пропускається для завантаження. Більшість відеоматеріалів, які розміщені на YouTube, завантажуються

офіційними-сторінками підрозділів, волонтерськими організаціями, офіційними каналами держави, або демонструються в випусках новин з цензурою. В той же час, YouTube дозволяє завантажувати великі за обсягом відеоматеріали, які зазвичай мають гарний монтаж, корекцію кольору, накладену музику. Такі матеріали більше схожі на кіношні блокбастери, де діючими особами стають не стільки окремі люди, скільки підрозділи в цілому. Таким чином, combat-footage відеоматеріали на платформі YouTube збирають більшу аудиторію, увага якої утримується більше, аніж в коротких відео, що впливає на загальні враження після перегляду. Коментарі під такими відео часто сконцентровані на бойових діях та підтримці воюючих сторін, а також на об'ємних обговорень, які стосуються бойових дій.

Ще одним каналом розповсюдження combat footage відеоматеріалів є соцмедійний застосунок TikTok. Особливістю цього додатку є формат коротких відео, які користувач може переглянути. Алгоритми Тіктоку самі підбирають контент відповідно до того, що людина переглядає та ставить лайк. Важливою відмінністю Тіктоку від інших платформ є так звані «едіти». Це відредаговані відео, які за допомогою монтажу видозмінюються, накладається музика, яка в користувачів асоціюється з певною емоцією, а також використовуються різні ефекти, такі як приближення, часта «кліпова» зміна кадрів, різноманітні смайли та символи. Такий формат відеоматеріалів створює героїчний та захоплюючий образ бойових дій, який надовго відкладається у пам'яті. Саме едіти своєю швидкою зміною кадрів, музикою та впізнаваними символами масової культури, роблять з кадрів бойових дій розвагу та формують нову, вражаючу реальність, де війна це приголомшливі дії, які виглядають яскраво та красиво на картинці.

Саме через соціальні мережі combat footage відеоматеріали можуть створювати вірусний ефект, коли емоційно насичене відео швидко поширюється серед широких аудиторій.

Методи впливу. Вплив combat footage відеоматеріалів базується на кількох ключових механізмах. Перш за все, це емоційний вплив. Як зазначав Лебон, маси діють на основі емоційних реакцій, а combat footage відеоматеріали апелюють до найсильніших емоцій — страху, гніву, співчуття та ненависті. Через сильні візуальні образи, такі відео можуть змусити глядачів ідентифікуватися зі «своїми» або протиставити себе «чужим» [8, с. 1341], що підсилює поляризацію в суспільстві. Другий механізм — створення ілюзії безпосередньої участі. Користувачі соціальних мереж, які переглядають combat footage відеоматеріали можуть відчувати себе частиною конфлікту, навіть якщо вони фізично не беруть у ньому участь. Це посилює емоційний зв'язок з подіями та стимулює підтримку певної політичної позиції. Третій метод — мобілізація через шокові ефекти. Combat footage відеоматеріали, що показують жорстокість війни, часто використовуються для

мобілізації населення на підтримку бойових дій або протесту проти них. Combat footage відеоматеріали здатні викликати сильний емоційний відгук і стимулювати активні дії — від участі у протестах до фінансової підтримки армії або політичних сил.

Кінцевий результат використання combat footage відеоматеріалів як політтехнології полягає в тому, що це перетворюється на ефективний інструмент політичного впливу, коли його використання призводить до зміни громадської думки або до політичної мобілізації населення. Успіх цієї політтехнології полягає в тому, що вона комбінує емоційний вплив із можливістю масового і неконтрольованого поширення контенту. Combat footage відеоматеріали можуть використовуватися як для підвищення бойового духу населення, так і для пропагандистських цілей, які спрямовані на дискредитацію ворога або зміну ставлення до конфлікту. Проте довготривале використання combat footage відеоматеріалів може мати і негативні наслідки, зокрема емоційну втому та десенсибілізацію глядачів до насилля [7]. Постійний потік combat footage відео може зменшити співчуття та посилити відчуження між сторонами конфлікту.

Facebook може маніпулювати думкою виборців [9] в різних країнах, контролюючи алгоритми видачі інформації в стрічці користувачів. Так само, інші соціальні мережі мають свої алгоритми, які видають користувачам той чи інший контент. Реакція користувачів здебільшого пов'язана з їх політичними та ідеологічними поглядами та переконаннями, проте деякі особливо гарячі теми, як наземна операція Ізраїлю в Секторі Гази, чи combat footage відеоматеріали 12 бригади спеціального призначення АЗОВ НГУ, збирають користувачів абсолютно різних поглядів, які в коментарях відстоюють свою думку з ідеологічними противниками. Такі відео збирають хвалебні коментарі від представників різних країн.

В той же час, соцмедійний застосунок TikTok має більш агресивну аудиторію, що проявляється у коментарях під combat footage відеоматеріалами. Цьому існує декілька пояснень: по-перше, в тіктоці діє багато ботів, тобто акаунтів, які не мають конкретного користувача за ним, а створені за допомогою спеціальних комп'ютерних програм. Такі боти в коментарях пишуть наративи, прописані на ботофермах, які створюють ілюзію підтримки чи засудження, вибудовують видимість великої кількості користувачів, які підтримують ту чи іншу думку. По-друге, Тікток зі своїми короткими розважальними відео сам по собі провокує користувачів до більшої активності та поляризації на прибічників тих чи інших політичних поглядів. Користувачі Тікток знаходяться у різних країнах світу й можуть підтримувати офіційний курс їх держав. Так, користувачі з Бразилії здебільшого підтримують російську агресію проти України. Й ця підтримка йде антипатією до США: США підтримують Україну, отже необхідно бути проти їх

союзників. В цьому контексті багато суперечок у коментарях виникає якраз під combat footage відеоматеріалами, де присутні американські добровольці, що воюють за Україну в Міжнародному легіоні при ГУР МО України. Як було сказано вище, тіток має велику кількість едітів, відео, які ігнорують реальну дійсність, створюючи нову реальність, де жахи війни представляються романтичною, вільною, практично «піратською» пригодою. Зі зростаючою популярністю Тіктоку, цей застосунок став платформою для різних мілітарних співтовариств, зокрема для приватних військових компаній, як американська Forward observation group чи російська група вагнера. Ці співтовариства створюють мотивуючий та чіпляючий контент, який має свою субкультуру поціновувачів. Це збільшує охоплення подібних відео, що дозволяє надалі просувати на своїх сторінках необхідні наративи.

Висновки

Combat footage відеоматеріали як явище та медіаресурс пройшли значну еволюцію від перших кінохронік до сучасних відеоматеріалів, що миттєво поширюються соціальними мережами, набуваючи форми потужної політичної зброї.

В рамках даного дослідження було розглянуто теоретичні та практичні аспекти використання combat footage відеоматеріалів у різні історичні періоди, зокрема, їхній вплив на формування громадської думки та функцію в сучасних інформаційних війнах. Було виявлено, що використання combat footage відеоматеріалів як «оптичної зброї» дозволяє створювати чіткі меседжі, спрямовані на емоційний вплив на аудиторію, зокрема через ефект шоку та співпереживання. Було проаналізовано, що combat footage відеоматеріали з лінії бойового зіткнення перетворилися на інструмент прямої політичної комунікації завдяки соціальним мережам, а також стали маркером розмежування сторін під час збройних конфліктів.

На основі отриманих даних можна зробити висновок, що combat footage відеоматеріали виконують різноманітні функції залежно від контексту та цільової аудиторії: мобілізацію прихильників, деморалізацію противника, документування злочинів або ж навпаки — створення альтернативних реальностей. У нинішніх конфліктах, таких як російська збройна агресія проти України, ці відеоматеріали відіграють ключову роль в інформаційних операціях, забезпечуючи візуальний контент як для підвищення бойового духу населення, так і для мобілізації міжнародної підтримки.

Подальші перспективи цього дослідження полягають у необхідності вивчати психологічний вплив combat footage відеоматеріалів на різні групи населення, зокрема цивільних, військовослужбовців. Подібне опитування фокус-групи допоможе зрозуміти, як ці відеоматеріали впливають на сприйняття конфліктів та наявний соціальний стрес. Також, необхідно

провести аналіз довготривалого впливу combat footage відеоматеріалів на політичну культуру, рівень довіри до державних інститутів та демократичні процеси. У сучасних умовах збройних конфліктів, коли межі між правдою, маніпуляцією та пропагандою дедалі більше розмиваються, combat footage відеоматеріали залишаються важливим інструментом формування політичних реалій та суспільних відносин.

Список посилань/References

1. Gerbner, G., Gross, L., Morgan, M., & Signorielli, N. (1986). Living with television: The dynamics of the cultivation process. Perspectives on media effects, 17-40.
2. Allan, S., & Zelizer, B. (Eds.). (2004). Reporting War: Journalism in Wartime (1st ed.). Routledge, 132-151. <https://doi.org/10.4324/9780203497562>
3. Baudrillard, J. (1995). The Gulf War Did Not Take Place. Indiana University Press. URL: [https://books.google.com.ua/books/about/The_Gulf](https://books.google.com.ua/books/about/The_Gulf_War_Did_Not_Take_Place.html?id=IGswfqekMuQC&redir_esc=y)
4. [_War_Did_Not_Take_Place.html?id=IGswfqekMuQC&redir_esc=y](https://books.google.com.ua/books/about/The_Gulf_War_Did_Not_Take_Place.html?id=IGswfqekMuQC&redir_esc=y)
5. Aday, S., Livingston, S., & Hebert, M. (2005). Embedding the truth: A cross-cultural analysis of objectivity in television coverage of the Iraq war. Harvard International Journal of Press/Politics, 10 (1), 3-21. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1081180X05275727>
6. Le Bon, Gustave. (1996). The crowd. A study of the popular mind. The Project Gutenberg eBooks. URL: [https://www.gutenberg.org/](https://www.gutenberg.org/cache/epub/445/pg445-images.html)
7. [cache/epub/445/pg445-images.html](https://www.gutenberg.org/cache/epub/445/pg445-images.html)
8. Lasswell, Harold Dwight. (1927). Propaganda Technique in the World War. Kegan Paul, Trench, Trubner and Co. Ltd. URL: <https://archive.org/details/dli.ernet.6011>
9. Sontag, Susan. (2003). Regarding the Pain of Others. Farrar, Straus and Giroux. URL: https://archive.org/details/regardingpainof000sont_o
10. Salomon, I., Weisel, O., Ebstein, R. & Bornstein, G. (2012). Oxytocin, but not vasopressin, increases both parochial and universal altruism. Psychoneuroendocrinology, Volume 37, Issue 8, 1341-1344. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2012.02.001>.
11. Grassegger, Hannes. (2018). Facebook says its 'voter button' is good for turnout. But should the tech giant be nudging us at all
12. The Guardian. URL: <https://www.theguardian.com/technology/2018/apr/15/facebook-says-it-voter-button-is-good-for-turn-but-should-the-tech-giant-be-nudging-us-at-all>

Kyrylo Pyrogov

Senior researcher at the Military Institute

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0008-5940-1286>

e-mail: kirillpyrogov1999@gmail.com

CONCEPTUALIZATION OF COMBAT FOOTAGE USE IN SOCIAL NETWORKS

Abstract

The article analyzes the method of influencing public opinion through social networks, namely combat footage videos, which, with the development of communication technologies, play an increasingly important role in shaping the global media space. The use of such videos in a historical retrospective is summarized, historical cases of influence and manipulation are emphasized, and ways and methods of distributing combat footage videos in the new era of digital media are presented. The results of the study revealed that combat footage videos are a powerful tool for emotional influence and mobilization of public opinion, they contribute to the formation of national identity and can be used to manipulate emotions and public opinion, since most of the context of the videos is lost when published in social media applications. It was found that due to the rapid distribution through social networks, such videos are able to reach wide audiences and create a viral effect, which makes them an effective political technology. It is substantiated that the effective use of combat footage videos has a significant impact on the psychological state of social network users, who constantly consume such information that can lead to the normalization of violence or cause traumatic consequences. It was demonstrated that their decentralized distribution creates challenges for verifying the authenticity, regulating social media applications and controlling published content, increasing the risks of informational impact on social stability, in particular, facts of manipulation of the use of combat footage videos were established in order to create the necessary image in the eyes of society. Different approaches to the conceptualization and interpretation of combat footage videos as a media product that has an impact not only on information policy, but also on cultural

and social processes in societies that consume military content are analyzed. It was found that this type of content can be used not only for informing, but also for manipulating public opinion and public sentiment.

Keywords: Combat footage, political technologies, public opinion, media, political communication.

Стаття надійшла до редакції 17.02.25

© Пирогов К.О., 2025

Черниш Олександр Васильович

Аспірант кафедри політології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0002-9046-5663>

e-mail: o.chernysh@gmail.com

ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ГРОМАДСЬКУ ДУМКУ

Резюме

У статті досліджено ключові напрями впливу інформаційних технологій на суспільну свідомість, включаючи зміну характеру спілкування, поширення інформації, трансформацію новинного споживання та освітніх практик. Проаналізовано роль соціальних мереж як головного посередника у формуванні суспільної думки, зокрема їхню здатність одночасно об'єднувати спільноти та сприяти сегрегації у вигляді інформаційних «бульбашок». Доведено, що інформаційні технології впливають не лише на доступ до знань, а й на сам характер мислення й оцінювання подій, зокрема через персоналізовані алгоритми, які формують індивідуальний інформаційний простір. Виявлено тенденцію до поверхневих соціальних зв'язків та цифрової ізоляції в умовах переваги віртуального спілкування над особистим. Розкрито етичні виклики цифрової епохи, серед яких — проблема захисту персональних даних, загроза маніпуляцій через алгоритми та відповідальність користувачів і розробників ІТ-середовищ. Встановлено позитивний вплив ІТ на демократизацію освіти та розвиток наукових досліджень завдяки зростанню доступності знань через цифрові платформи. Висвітлено як переваги, так і ризики цифровізації, що впливають на формування суспільної свідомості. Зроблено висновок про необхідність осмисленого і відповідального використання інформаційних технологій з метою гармонійного розвитку особистості й суспільства.

Ключові слова: інформаційні технології, суспільна свідомість, соціальні мережі, громадська думка, цифровізація, етика, персоналізація контенту.

Вступ

У сучасну епоху інформаційні технології (ІТ) стали невід’ємною частиною повсякденного життя, справляючи глибокий вплив на суспільну свідомість, форми комунікації, способи отримання знань та самосвідомість особистості. Інтернет, мобільні застосунки, соціальні мережі, штучний інтелект – всі ці елементи кардинально змінили наше сприйняття дійсності та способи взаємодії з світом. Сучасні технології не лише прискорили обмін інформацією, але й призвели до суттєвих змін у суспільній думці. Питання місця та ролі інформаційних технологій в житті людства досліджують такі фахівці як: Рене ДіРеста, Філіп Н. Говард, Джина Нефф, Гелен Маргеттс, Брюс Бімбер, Мануель Кастельс, Саллі Уайатт, Нгуєн Мінх Н’гок, Ейтан Бакші, Ітамар Розенн, Камерон Марлоу, Лада Адамік, Шамілішвілі, І., Сабашвілі, Г., Юрій Шевчук, Олександр Бурмагін, Володимир Кондратюк, Олена Гук, Ігор Розкладай, Віктор Трегубов, Оксана Мороз, Євген Глібовицький, Микола Рябчук та інші.

Метою нашого дослідження є з’ясувати, яким чином інформаційні технології формують сучасне світосприйняття, впливають на характер соціальних відносин та трансформують культурні практики. Ми прагнемо проаналізувати, як цифрові платформи, соціальні мережі та алгоритмічні системи змінюють не лише спосіб отримання та поширення інформації, а й глибші аспекти людської взаємодії, ідентичності та культурного самовираження. Особливу увагу буде приділено впливу ІТ на формування громадської думки, суспільних норм і цінностей у глобальному та локальному контекстах.

Методи дослідження

Для досягнення мети дослідження було застосовано комплекс методів, зокрема такі методи як системний, діалектичний, історичний, порівняльний та контент-аналіз. Системний метод дозволив комплексно проаналізувати інформаційні технології як багатокомпонентний феномен, що включає технічні, соціальні, культурні та комунікативні аспекти. Діалектичний метод допоміг виявити суперечності та взаємозалежності у процесах цифровізації, зокрема, між свободою інформації та загрозою маніпуляції, між відкритістю мереж і зростанням цифрової ізоляції. Історичний підхід дозволив прослідкувати зміни у способах комунікації, поширення знань та структуруванні громадської думки з появою нових технологій. Порівняльний метод застосовано для зіставлення традиційних та цифрових засобів комунікації, медіаспоживання, форм соціальної взаємодії. Використання контент-аналізу допомогло з вивченням змісту інформаційних потоків у соціальних мережах, цифрових платформах і медіа. Метод дав змогу виявити ключові теми, дискурси, маніпулятивні практики та механізми формування громадської думки в цифровому середовищі.

Результати дослідження

Інформаційні технології – це сукупність технологій, що використовуються для створення, обробки, збереження, передачі й використання інформації з допомогою комп'ютерних систем, програмного забезпечення, мережевого обладнання. За останні десятиліття відбувся значний розвиток технологій, що дало можливість створити потужні засоби для спілкування та обробки даних. ІТ пройшли шлях від обчислювальних машин до глобальних мереж штучного інтелекту. Сучасний інтернет, смартфони та різні цифрові платформи корінним чином змінили способи комунікації та передачі інформації. Відбулася децентралізація інформаційного впливу – кожен користувач може стати джерелом інформації. Як зазначає Мануель Кастельс, «інформаційні технології відіграють ключову роль у побудові глобальної мережі та економіки знань» [1, с.162].

З розвитком інтернету та мобільних технологій світ став більш зв'язаним. З'явилась можливість майже миттєво обмінюватися інформацією з людьми по всьому світу, отримувати доступ до величезних масивів знань та брати участь в глобальних заходах чи подіях. Кастельс підкреслює: «Технологічна революція змінює суспільні структури, руйнуючи попередні форми політичної, соціальної та економічної організації» [1, с. 49].

Інформаційні технології значно покращили доступність інформації. Раніше знання були обмежені певними джерелами, такими як книги, газети та телебачення, які піддавалися цензурі або маніпуляції. На сьогоднішній день будь-яка людина, що має доступ до інтернету, може знайти інформацію на довільну тему, а також висловити свою думку та впливати на громадську думку. «Онлайн технології соціальних мереж дозволяють індивідуумам одночасно ділитися інформацією з будь-якою кількістю однолітків» [2, с. 523].

Соціальні мережі стали важливими платформами для спілкування, обміну досвідом та формування громадської думки. Платформи, такі як Facebook, Instagram, Twitter, Тік-Ток та інші, дозволяють людям взаємодіяти один з одним, ділитися подіями із свого життя, а також висловлювати свої політичні, культурні та соціальні погляди. Завдяки згаданим платформам, а також новим формам блогерства та подкастів, громадяни мають змогу не лише отримувати новини, але й активно долучатися до їх обговорення та формування громадської думки. Інформація поширюється швидко, а контент може бути вірусним, досягаючи мільйонів людей за лічені години. «Цифровізація призвела до популярності соціальних медіа, що змінили способи поширення інформації та формування громадської думки» [3, с. 578]. Онлайн-ЗМІ мають значний вплив на сприйняття громадянами різних подій та явищ. Тепер ми маємо доступ до новин в реальному часі, що дозволяє нам бути в курсі подій і безпосередньо формувати

свою думку на основі актуальної інформації. Однак не завжди ці джерела інформації об'єктивні або повністю правдиві.

Інформаційні технології сприяють розвитку політичної активності. Платформи для онлайн-петицій, групи для обговорення соціальних та політичних ініціатив, а також мобільні додатки для організації протестів і збору підписів дають громадянам інструменти для активної участі в суспільних процесах. Завдяки Інтернету, люди мають можливість долучатися до колективних дій, ініціювати зміни, брати участь у виборах або волонтерських проєктах. Дослідження показують, що лідери думок, які мають значну кількість підписників та високий рівень залученості аудиторії, відіграють важливу роль у впливі на погляди своїх послідовників [4, с.183.]. Ці лідери можуть поширювати інформацію, формувати наративи та мобілізувати громадську підтримку певних ідей чи кандидатів. Крім того, рекомендації новин, що надходять від цих впливових осіб у соціальних мережах, мають значно більшу ймовірність бути сприйнятими та поширеними серед їхньої аудиторії, ніж новини з традиційних джерел або від менш впливових користувачів [5, с. 527]. Таким чином, соціальні мережі стали потужним інструментом для політичного маркетингу та формування суспільної свідомості. Аналіз активності користувачів у соціальних мережах стає все більш важливим інструментом для прогнозування електоральних результатів та розуміння суспільних настроїв [6, с. 333]. Українські приклади – зокрема кампанії 2019 року – підтверджують високу ефективність цифрової присутності кандидатів. За словами М. Рябчука, соціальні мережі стали інструментом не лише мобілізації, а й маніпуляції виборцями [7].

Велика кількість даних, що генеруються користувачами, включаючи їхні "лайки", коментарі, репости та згадки, може надавати цінну інформацію про рівень підтримки різних політичних сил та настрої виборців. Коментарі в Інтернеті, обговорення на форумах та активність у соціальних мережах є важливими джерелами для вимірювання та аналізу громадської думки. Ці дані в реальному часі відображають широкий спектр думок, емоцій та настроїв суспільства з різних питань. Аналіз цих даних може надавати цінну інформацію для політиків, дослідників та бізнесу щодо реакції громадськості на певні події, політичні рішення чи маркетингові кампанії. Однак, важливо враховувати методологічні складності аналізу цих даних, включаючи проблему репрезентативності вибірки користувачів соціальних мереж та ризик маніпулювання громадською думкою через штучну активність.

Формування громадської думки є складним процесом, що включає взаємодію між традиційними засобами масової інформації (телебачення, радіо, газети) та соціальним впливом в онлайн-середовищі. Традиційні медіа все ще відіграють важливу роль у встановленні порядку денного та

формуванні основних наративів, але соціальні мережі стають все більш важливим каналом для поширення та обговорення інформації, а також для формування первинних реакцій та думок. Взаємодія між цими двома сферами може посилювати або послаблювати вплив певних повідомлень на громадську думку. Українські дослідники, зокрема О. Мороз, підкреслюють, що вітчизняна специфіка соціальних мереж полягає в одночасному співіснуванні як громадянського активізму, так і маніпулятивного контенту. О. Мороз наголошує на необхідності медіаграмотності як чинника протидії маніпуляціям [8, с. 115].

Разом з тим, соціальні мережі мають і свої негативні сторони. Вони створюють ілюзію близьких та глибоких взаємовідносин, хоча в дійсності багато з цих зв'язків є досить поверхневими, які часто не переходять в реальні відносини. Кількість контактів не гарантує глибини спілкування, а постійна присутність у цифровому середовищі може призводити до самотності, депресії та відчуження. Це може призвести до цифрової ізоляції, коли люди проводять забагато часу у віртуальній реальності, втрачаючи реальний контакт з оточенням. Досить часто користувачі на цих платформах представляють ідеалізований образ свого життя, що може викликати у інших почуття неповноцінності або соціальної ізоляції.

Інформаційні технології, в першу чергу через мобільні телефони та месенджери, забезпечують миттєвий зв'язок між людьми. В умовах глобалізації це стало важливим інструментом для подолання географічних та часових бар'єрів. Люди можуть підтримувати зв'язок, працювати, навчатися та спілкуватися з друзями і колегами в будь-якій точці світу. Але постійна доступність може мати й негативний вплив. Ера «постійного зв'язку» породжує стрес та тривожність, коли людина завжди знаходиться під тиском необхідності завжди бути на зв'язку та оперативно відповідати на сповіщення.

Сучасні інформаційні технології значно змінили способи розповсюдження новин. Інтернет став основним джерелом інформації для багатьох людей. В той же час, класичні ЗМІ поступилися місцем блогерам, незалежним журналістам, які можуть напряму впливати на громадську думку. Як стверджує Н'ок «Еволюція соціальних медіа значно змінила спосіб доступу людей до щоденних новинних оновлень. Замість того, щоб купувати друковані газети, все більше людей отримують новини через соціальні медіа, такі як Facebook, Twitter, YouTube, BuzzFeed та інші» [9, с. 58]. Цифрові медіа змінюють способи поширення новин: користувачі не лише споживають, але й поширюють інформацію. Це підвищує темп інформаційного обміну, проте послаблює редакційну перевірку. Довіра до джерела часто визначається не його надійністю, а емоційним. З іншого боку, постійне бажання до швидкості новин сприяло збільшенню кількості неперевіреної

інформації, що створює ризик розповсюдження фейкових новин та маніпуляцій. Розповсюдження фейкових новин стає одним із найнебезпечніших наслідків розвитку інформаційних технологій. Завдяки алгоритмам для просування певних матеріалів, платформи можуть впливати на громадську думку, поширюючи недостовірну інформацію або маніпулюючи фактами. Найбільшого поширення це явище набуло у політичній сфері, де дезінформація може вплинути на вибори та громадські настрої. Алгоритми соцмереж поширюють інформацію, яка викликає емоційний резонанс, незалежно від її правдивості. Це дозволяє створювати наративи, що впливають на виборців [10, с. 117]. У контексті виборчих процесів це може проявлятися у формі фейкових новин про кандидатів, їхні ймовірні кримінальні зв'язки або сфабриковані скандали. Під час військових конфліктів поширюються неправдиві повідомлення про військові успіхи однієї зі сторін та значні втрати іншої. Візуальний контент, такий як емоційно забарвлені зображення та відеоматеріали, часто використовується для підвищення переконливості дезінформаційних повідомлень. Д. Кулеба у своїх виступах неодноразово вказував на використання технологій для ведення інформаційних атак проти України. Інформаційний фронт є не менш важливим за військовий у сучасній війні, де цифрові технології використовуються для поширення пропаганди та підриву національної єдності [11].

Алгоритми соціальних мереж, які пропонують користувачам контент в залежності від їхніх вподобань та попередніх дій, часто призводять до створення так званих «ехо-камер». Суть цього явища полягає в тому, що коли людина отримує інформацію, яка відповідає її поглядам, стає ще більше впевненою в своїй правоті, що сприяє поляризації суспільства та збільшує поділ людей за політичними та соціальними питаннями. Ці алгоритми, націлені на максимізацію залученості, схильні показувати контент, який відповідає попереднім вподобанням користувача, що призводить до їхньої ізоляції від альтернативних точок зору [12, с. 219]. Тривалий перегляд новин, пов'язаних з певною політичною силою, призводить до подальшої фільтрації інформаційного потоку на користь цієї сили. В результаті користувач може опинитися в "бульбашці", де домінує однобічна інформація, що ускладнює сприйняття різноманітних поглядів. Це середовище сприяє посиленню радикальних переконань та ускладнює конструктивний діалог. Використання емоційно забарвлених повідомлень, візуальних матеріалів та аудіовізуального контенту є ефективним методом впливу на почуття та реакції користувачів. У конфліктних ситуаціях можуть поширюватися графічні відео для викликання гніву або страху. Наративи про "героїчні вчинки" здатні викликати патріотичні почуття. Емоційні маніпуляції часто обходять раціональне мислення, спонукаючи до імпульсивних дій та прийняття рішень на основі емоційного стану, а не критичного аналізу.

Використання інформаційних технологій значною мірою впливає на психіку та особистісний розвиток. Постійний доступ до інформації, а також необхідність бути на зв'язку, сприяють інформаційному перенавантаженню, коли людина не встигає переосмислювати увесь величезний масив даних, що надходять. Це може викликати стрес, стривоженість та проблеми з концентрацією. Таким чином інформаційне перенавантаження стає одним із найсерйозніших викликів для сучасної людини. Цифровізація щоденного життя супроводжується зростанням кількості психоемоційних викликів, серед яких провідне місце займають інформаційна перевантаженість, тривожність та залежність від гаджетів. Постійна присутність у цифровому просторі сприяє формуванню феномену FOMO (Fear of Missing Out — страх упустити щось важливе), що провокує підвищену соціальну тривожність та знижує здатність до концентрації уваги.

Особливо чутливими до таких впливів є діти та підлітки. Вони формують свою ідентичність у цифровому середовищі, де панують інші норми соціальної взаємодії. Надмірне використання соціальних мереж може призводити до зниження самооцінки, депресії та розладів сну [5, с. 191]. З іншого боку, цифрові технології відкривають нові можливості для самовираження, навчання та творчості, особливо в умовах дистанційної освіти та онлайн-культурних платформ.

Культурні практики також зазнають суттєвих змін. Медіаконтент — фільми, музика, меми, блоги — став глобальним продуктом, який швидко розповсюджується без географічних або мовних бар'єрів. Це сприяє культурній глобалізації, але водночас може витіснити локальні традиції та уніфікувати культурну ідентичність [13, с. 178]. Діджиталізація культури змінює механізми її споживання: все більше культурних продуктів створюється у форматі коротких відео, інтерактивних історій чи віртуальної реальності, що формує нові естетичні стандарти та звички аудиторії.

Таким чином, вплив ІТ на психіку та культуру є амбівалентним: з одного боку, вони відкривають нові можливості для розвитку особистості й культурної експресії, з іншого — породжують нові ризики та виклики, які потребують комплексного осмислення і відповідного реагування на рівні освіти, психології та культурної політики.

Крім того, постійна присутність в соціальних мережах та на цифрових платформах впливає на самооцінку. Люди часто порівнюють своє життя з ідеалізованими образами інших користувачів, що може спричинити зниження самооцінки та появи відчуття неповноцінності. «Постійний зв'язок» та активна участь в цифрових групах стають важливими аспектами життя для багатьох людей, особливо молоді. Але така культура може також викликати проблеми, такі як зниження здатності до самостійного

мислення, залежність від лайків та коментарів, а також проблеми з реальною соціалізацією.

Алгоритми, які використовують соціальні мережі та інші платформи, спрямовують користувачів до того контенту, який відповідає їх інтересам. Це створює замкнуті кола інформації, де людина не отримує повноцінного погляду на світ та часто стає «замкненою» в своїй інформаційній бульбашці. Це, своєю чергою, впливає на особисті переваги та світогляд.

Інформаційні технології значно змінили сферу освіти. З розвитком інтернету та появою онлайн-курсів та освітніх платформ доступ до знань став більш демократичним. Тепер будь-хто, в кого є бажання, може пройти курси за вподобанням, не виходячи з дому. За допомогою таких платформ як Coursera, edX, Khan Academy, люди по всьому світу можуть отримати освіту в будь-якій галузі та в будь-якому напрямку. Це сприяє значному розширенню можливостей для самоосвіти та підвищення кваліфікації.

Цифровізація науки та доступ до великих масивів даних сприяє прискоренню наукових досліджень. За допомогою інформаційних технологій вчені можуть аналізувати значні обсяги інформації, а також швидко обмінюватися результатами та ідеями з колегами по всьому світу.

Одним з найбільших викликів цифрової епохи є захист особистих даних. З розвитком інформаційних технологій та збором великої кількості даних про користувачів з'являється ризик порушення конфіденційності. Необхідні нові етичні норми та законодавчі заходи для захисту особистих даних та забезпечення їх безпеки.

З розвитком штучного інтелекту та інших технологій, які пов'язані з обробкою даних, виникають нові етичні дилеми. Наприклад, хто несе відповідальність за рішення, що прийняті штучним інтелектом? Як забезпечити прозорість алгоритмів та уникнути дискримінації?

Ці питання потребують уваги як суспільства так і розробників технологій.

Розробники інформаційних технологій та їх користувачі повинні усвідомлювати свою відповідальність за можливі наслідки використання технологій. Необхідно прагнути до створення більш безпечних та етичних технологій, які сприяють покращенню якості життя, а не створюють додаткові ризики та загрози.

Висновки

Інформаційні технології значно вплинули на громадську свідомість, корінним чином змінивши способи комунікації, розповсюдження інформації та формування думок. Ці технології можуть як приносити користь так і створювати нові виклики для суспільства. Щоб мінімізувати негативні наслідки та отримати максимальну користь, важливо розвивати етичні та

відповідальні підходи до їх використання, а також забезпечити захист особистих даних і запобігти можливим маніпуляціям. Майбутнє громадської свідомості на пряму залежить від того, як ми будемо управляти розвитком інформаційних технологій та їх впливом на наше життя. Подальші дослідження повинні бути спрямовані на більш глибоке вивчення алгоритмічних механізмів, впливу штучного інтелекту на інформаційний простір та розробку ефективних стратегій для підвищення медіаграмотності та стійкості суспільства до інформаційних маніпуляцій.

Список посилань

1. Castells, M. (2010). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Wiley-Blackwell, 597 p.
2. Bakshy, E., Rosenn, I., Marlow, C., & Adamic, L. (2012). The Role of Social Networks in Information Diffusion. *Proceedings of the 21st International Conference on World Wide Web*, 1, 519–528.
3. Shamilishvili, I., & Sabashvili, G. (2023). The role of social media in shaping public opinion. *Intercultural Dialogues Transactions*, 7, 575–580.
4. Weeks, B. E., Ardèvol-Abreu, A., & Gil de Zúñiga, H. (2016). Online influence
5. Social media use, opinion leadership, and political persuasion. *International Journal of Public Opinion Research*, 29 (2), 173–196.
6. Turcotte, J., York, C., Irving, J., Scholl, R. M., & Pingree, R. J. (2015). News recommendations from social media opinion leaders. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 20 (5), 520–535.
7. Bagić Babac, M., & Podobnik, V. (2018). What social media activities reveal about election results
8. *Information Technology & People*, 31 (2), 327–347.
9. Рябчук М. Постколоніальний синдром і нові медіа. *Критика*. 2020. № 1–2. С. 3–7.
10. Мороз О. Нація овочів? Як інформація змінює мислення і поведінку українців. Київ: Yakaboo Publishing, 2021. 248 с.
11. Ngoc, N. M. (2022). Journalism and Social Media: The Transformation of Journalism in the Age of Social Media and Online News. *European Journal of Social Sciences Studies*, 7, 55–64.
12. Sunstein, C. R. (2017). *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton: Princeton University Press, 328 p.
13. Кулеба Д <https://www.ukrinform.ua/tag-kuleba>. 2022.
14. Yochai Benkler, Robert Faris, Hal Roberts. (2018). *Network Propaganda: Manipulation, Disinformation, and Radicalization Through Partisan Communication*, 448 p.
15. Skoric, M. M., Liu, J., & Jaidka, K. (2020). Electoral and public opinion forecasts with social media data: A meta-analysis. *Information*, 11 (4), 202 p.

References

1. Castells, M. (2010). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Wiley-Blackwell, 597 p.
2. Bakshy, E., Rosenn, I., Marlow, C., & Adamic, L. (2012). The Role of Social Networks in Information Diffusion. *Proceedings of the 21st International Conference on World Wide Web*, 1, 519–528.
3. Shamilishvili, I., & Sabashvili, G. (2023). The role of social media in shaping public opinion. *Intercultural Dialogues Transactions*, 7, 575–580.
4. Weeks, B. E., Ardèvol-Abreu, A., & Gil de Zúñiga, H. (2016). Online influence
5. Social media use, opinion leadership, and political persuasion. *International Journal of Public Opinion Research*, 29 (2), 173–196.
6. Turcotte, J., York, C., Irving, J., Scholl, R. M., & Pingree, R. J. (2015). News recommendations from social media opinion leaders. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 20 (5), 520–535.
7. Bagić Babac, M., & Podobnik, V. (2018). What social media activities reveal about election results
8. *Information Technology & People*, 31 (2), 327–347.
9. Riabchuk, M. (2020). Postcolonial Syndrome and New Media. *Krytyka*, No1–2, 3–7. [in Ukrainian].
10. Moroz, O. (2021). *Nation of Vegetables*
11. *How Information Changes the Thinking and Behavior of Ukrainians*. Kyiv: Yakaboo Publishing, 248 p. [in Ukrainian].
12. Ngoc, N. M. (2022). Journalism and Social Media: The Transformation of Journalism in the Age of Social Media and Online News. *European Journal of Social Sciences Studies*, 7, 55–64.
13. Sunstein, C. R. (2017). *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton: Princeton University Press, 328 p.
14. Kuleba, D. (2022). [Collection of articles by Dmytro Kuleba]. *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/tag-kuleba> [in Ukrainian].
15. Yochai Benkler, Robert Faris, Hal Roberts. (2018). *Network Propaganda: Manipulation, Disinformation, and Radicalization Through Partisan Communication*, 448 p.
16. Skoric, M. M., Liu, J., & Jaidka, K. (2020). Electoral and public opinion forecasts with social media data: A meta-analysis. *Information*, 11 (4), 202 p.

Oleksandr Chernysh

PhD student Department of Political Science

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0002-9046-5663>

e-mail: o.chernysh@gmail.com

THE IMPACT OF INFORMATION TECHNOLOGIES ON PUBLIC OPINION

Abstract

The article explores the key directions of the impact of information technologies on public consciousness, including changes in the nature of communication, information dissemination, the transformation of news consumption and educational practices. The role of social networks as a primary intermediary in the formation of public opinion is analyzed, particularly their ability to simultaneously unite communities and contribute to segregation in the form of information "bubbles." It is proven that information technologies affect not only access to knowledge but also the very nature of thinking and event evaluation, particularly through personalized algorithms that shape the individual information space. A tendency towards superficial social connections and digital isolation in conditions of the prevalence of virtual communication over personal interaction is revealed. The ethical challenges of the digital age are disclosed, including the problem of personal data protection, the threat of manipulation through algorithms, and the responsibility of users and developers of IT environments. The positive impact of IT on the democratization of education and the development of scientific research due to the increased accessibility of knowledge through digital platforms is established. Both the advantages and risks of digitalization that influence the formation of public consciousness are highlighted. The conclusion is drawn on the necessity of conscious and responsible use of information technologies for the harmonious development of the individual and society.

Keywords: information technologies, public consciousness, social networks, public opinion, digitalization, ethics, content personalization.

Стаття надійшла до редакції 06.03.25

© Черниш О. В., 2025

Кравець Анастасія Юріївна

*Доктор політичних наук, доцент,
професор кафедри історії та політичної теорії
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-2433-5836>
e-mail: kravets.anastasiya@gmail.com*

Цурканова Ірина Олександрівна

*Кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та політичної теорії
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-7152-4448>
e-mail: irina1987b@i.ua*

**ВПЛИВ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС
НА ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ:
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДЛЯ УКРАЇНИ**

Резюме

У статті досліджується вплив регіональної політики Європейського Союзу на держави Східної Європи з акцентом на порівняння країн-членів ЄС (Польща, Румунія) та країн Східного партнерства (зокрема, України). Проаналізовано механізми, за допомогою яких регіональна політика сприяє соціально-економічному розвитку та інтеграційним процесам. Особливу увагу приділено можливостям та викликам для України, яка перебуває на шляху до членства в ЄС. Автори формують практичні рекомендації на основі досвіду східноєвропейських держав, що вже адаптували політику регіонального розвитку згідно з європейськими стандартами.

Виявлено, що навіть після радикальних трансформацій, країни можуть досягти успіху за умови правильної адаптації політик. У контексті децентралізації, зростання ролі громад, потреби у згуртованості країни в

умовах війни — ця тема набуває не лише наукової, а й практичної ваги. Її міждисциплінарність (політика, управління, регіоналістика, економіка) також сприяє інтеграції до міжнародного наукового дискурсу, що позитивно впливає на глобалізацію.

Обґрунтовано актуальність запозичення кращих практик ЄС для підвищення регіональної стійкості України на тлі безпекових та економічних викликів, спричинених повномасштабною воєнною агресією РФ. У дослідженні запропоновано новий підхід до типологізації регіонального розвитку із застосуванням класифікаційної матриці регіонів з урахуванням поняття «регіональної політичної резильєнтності». Проведено огляд сучасного наукового дискурсу щодо визначення поняття «регіон», його ролі в національному просторі та в умовах глобалізації. Проаналізовано підходи вітчизняних і зарубіжних науковців до оцінки регіональної політики.

Ключові слова: регіональна політика, Європейський Союз, Східна Європа, інтеграція, Україна, регіональна політична резильєнтність.

Вступ

Актуальність проблеми дослідження полягає в тому, що в сучасних умовах геополітичних, соціально-економічних та безпекових викликів питання регіональної стійкості та політико-економічної активності громадян набувають критичного значення для збереження цілісності держави, ефективної реалізації реформ і побудови сталої демократичної системи. Регіональна політика ЄС є одним із найпотужніших інструментів забезпечення територіальної згуртованості, зменшення регіональних диспропорцій та стимулювання соціально-економічного зростання. Для країн Східної Європи ця політика стала не лише фінансовим ресурсом, але й системним інструментом модернізації управління та розвитку місцевих громад.

Повномасштабне російське вторгнення в Україну загостило соціально-економічні дисбаланси та актуалізувало проблему нерівномірності регіонального розвитку в нашій державі. Підвищення рівня політичної участі та економічної адаптивності на регіональному рівні є необхідною умовою стійкості держави. Досвід країн ЄС (наприклад, Польщі та Румунії) демонструє, що саме високий рівень політичної культури, активної громадянської позиції та соціальної мобільності сприяють регіональній стійкості. Україна може і має розвивати власну модель з урахуванням кращих практик. Адже у контексті євроінтеграційного курсу України важливо вивчити, як саме регіональна політика ЄС вплинула на деякі країни регіону, аби зрозуміти потенціал і виклики її впровадження в українських реаліях.

Дослідженням впливу регіональної політики Європейського Союзу на країни Східної Європи та перспектив розвитку для України займаються такі видатні зарубіжні та вітчизняні науковці, як: М. Лендбел [1],

Г. Шамборовський [2], О. Челак [3], Є. Качмарський [4], Є. Кіш [5], С. Корнієвський, О. Пахненко [6], С. Писаренко, Т. Татаренко. Ці науковці зробили значний внесок у розуміння та аналіз впливу регіональної політики ЄС на країни Східної Європи та їх наукові здобутки є важливими джерелами для подальших досліджень у цій галузі.

Методи дослідження

Метою статті є розкриття впливу регіональної політики ЄС у країнах Східної Європи (на прикладі Польщі та Румунії) з метою виявлення можливих моделей адаптації цього досвіду в Україні в контексті її майбутнього членства в ЄС. Запропонувати новий підхід типології для дослідження регіонального розвитку з урахуванням матриці класифікації регіонів та дослідити поняття «регіональної політичної резильєнтності». Для реалізації поставленої мети використано комплекс методів, які поєднують різні види системного аналізу: системно-структурний аналіз, системно-функціональний та системно-історичний аналіз, а також метод раціональної реконструкції, порівняльний та прогностичний методи. Системно-історичний, системно-структурний та системно-функціональний аналіз використовується для дослідження регіональної політики ЄС як комплексного явища, а також для аналізу структурних і функціональних змін регіональної політики країн Східної Європи у процесі євроінтеграції. Метод раціональної реконструкції дозволяє зрозуміти як чином регіональна політика сприяє соціально-економічному розвитку та інтеграційним процесам. Порівняльний метод використано для порівняння країн-членів ЄС (Польща, Румунія) та країн Східного партнерства (зокрема, України). Завдяки прогностичному методу виявлено потенційні можливості та виклики для України, розроблено практичні рекомендації щодо адаптації політики регіонального розвитку згідно з європейськими стандартами.

Результати дослідження

У сучасних умовах просторовий розвиток територій стає стратегічним напрямом державної політики більшості країн світу, що зумовлює зростаючу актуальність регіональної політики та її складової. Зокрема, в країнах Європи, а також в Україні, спостерігається чітке зміщення акцентів сталого розвитку з державного на регіональний (локальний) рівень управління, що відповідає концепції децентралізації та посиленню автономності регіонів.

Регіональна політика визначається як комплекс управлінських дій, спрямованих на забезпечення збалансованого економічного, соціального та політичного розвитку в межах просторово-територіальної організації держави. Її ключовим завданням є подолання регіональних диспропорцій,

стимулювання розвитку громад, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян незалежно від місця проживання.

У контексті глобалізаційних процесів поняття «регіон» набуває нового змісту – як ієрархічна складова національного простору та водночас автономна система зі специфічними горизонтальними зв'язками. В сучасному науковому дискурсі регіони розглядаються як осередки взаємопроникнення економічних, політичних, соціальних, культурних та інформаційних процесів, що формують інтегральну регіональну ідентичність і впливають на якість життя населення.

На думку Г. Шамборовського «Сучасне розуміння змістового наповнення поняття «регіон» відображено у прийнятій у ЄС дефініції сталого розвитку регіону (Sustainable Development), який означає такий соціально-економічний розвиток, коли настає процес інтегрування політичної, економічної та соціальної діяльності при збереженні природної рівноваги і розвитку основних природних процесів із метою забезпечення основних потреб кожної суспільної групи або громадян як сучасних, так і усіх наступних поколінь» [2, с. 12].

Ми вважаємо, що Г. Шамборовський у своїй роботі робить акцент на інтегрованому підході до сталого розвитку регіону, де політична, економічна та соціальна діяльність взаємодіють в гармонії з природним середовищем. Такий підхід, на нашу думку, є цілком релевантним у контексті політики ЄС, де принцип сталого розвитку є ключовим орієнтиром усіх рівнів управління. Водночас, він дозволяє розглядати регіон не лише як адміністративну одиницю, а як складну цілісну систему.

Науковці А. Мельник та В. Адамик вважають, що: «На розвиток регіонів та, відповідно, регіональну політику ЄС впливають такі мегатенденції, як: посилення тиску транснаціональних компаній на національні та регіональні ринки, активізація інтеграційних і партнерських відносин між суб'єктами-конкурентами з метою успішного функціонування на ринку; активізація конвергенції традиційних галузей; формування надпотужних корпоративних структур у новій галузевій організації; зростання диспропорцій у концентрації капіталу; зростання проблем конкурентності тощо» [7, с. 61].

В даному контексті вітчизняні науковиці роблять акцент на впливі глобальних мегатенденцій на регіональну політику ЄС, що свідчить про необхідність адаптації регіонів до нових викликів світової економіки. Їхній аналіз є надзвичайно цінним, адже враховує динамічний характер глобалізаційних процесів і трансформацій у сфері конкуренції та корпоративного управління, що безпосередньо впливає на життєздатність регіонів.

Інша науковиця, яка вивчає проблематику даної тематики, О. Челак у своїй науковій роботі наголошує на тому, що: «Регіональна політика – це сфера діяльності з управління економічним, соціальним і політичним розвитком країни у просторовому, регіональному аспекті, тобто пов'язану зі взаємовідносинами між державою і районами, а також районами між собою» [3, с. 214].

Ми вважаємо, що саме О. Челак змогла більш чітко охарактеризувати дане питання, запропонувавши системне бачення регіональної політики як інтегрованої частини державного управління. Її підхід підкреслює важливість територіального балансу та взаємозв'язків між державним центром і регіонами, що є актуальним у контексті децентралізації та політичної консолідації.

Однак, на думку Є. Качмарського: «В Європейському Союзі вважається, що нерівномірний економічний розвиток регіонів дуже послаблює інтеграційні процеси, тому управління розвитком регіонів має вирішувати такі завдання: налагоджувати соціально-економічний розвиток відсталих регіонів та запобігати появі нових диспропорцій у регіональному розвитку [4, с. 70].

З огляду на більш глибокий аналіз регіональна політика має не лише стимулювати розвиток громад, а й упереджувати виникнення нових диспропорцій. Такий підхід повністю корелює з принципами когезійної політики ЄС, яка спрямована на зменшення відмінностей у рівнях добробуту між регіонами та забезпечення єдності всередині спільного європейського простору.

Цей підхід є надзвичайно важливим для України як держави, що прагне інтегруватися до європейського політичного та економічного простору. Урахування досвіду ЄС у питаннях вирівнювання регіонального розвитку дозволяє виробити більш ефективні підходи до реалізації національної регіональної політики в умовах внутрішніх диспропорцій, посилених війною, демографічними викликами та економічною нестабільністю.

Саме тому Є. Качмарський наголошує на тому, що: «В Європейському Союзі можливо виокремити такі засади державного управління регіональним розвитком:

- 1) в управлінні регіональним розвитком національний уряд здійснює керівництво загальнодержавними справами, вирішення яких регіональний владі не під силу і відповідно знаходиться поза межею її компетенції;

- 2) регіональна політика є частиною політики розвитку;

- 3) регіональна політика тісно пов'язана із просторовою політикою уряду та місцевих органів влади;

4) просторова політика має бути складовою довготривалої стратегії розвитку держави, а регіональна політика також стосується середньотермінових стратегічних завдань;

5) поступово в ході процесу децентралізації головна роль управління регіональним розвитком повинна зміщуватися на користь управління регіональним розвитком органами місцевого самоврядування;

6) до компетенції центрального уряду віднесено впровадження національної просторової політики (будівництво інфраструктури, створення збалансованої функціонально-просторової структури держави, балансу навіколишнього середовища на державному рівні тощо);

7) секторні політики завжди мають узгоджуватися з державною регіональною та просторовою політиками. [4, с. 70-71].

В даному контексті ми бачимо комплексний, багаторівневий та збалансований підхід до досліджуваної тематики, який відображає важливість взаємодії між національним урядом, регіональними та місцевими органами влади, а також потребу в координації просторової, регіональної та секторної політик.

Продовжуючи свою думку, дослідник Г. Шамборовський у своїх наукових роботах вважає, що: «Складовими частинами регіональної політики є:

1. Економічна політика, сутність якої полягає у забезпеченні можливостей для самостійного розвитку регіонів на умовах самофінансування та самозабезпечення.

2. Соціальна політика спрямована на забезпечення зростання рівня добробуту населення, рівних прав і можливостей громадян щодо вибору місця проживання, працевлаштування і соціальний захист.

3. Науково-технічна політика визначає пріоритети щодо вдосконалення та розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в регіоні.

4. Екологічна політика – її основною метою є оздоровлення довкілля.

5. Демографічна політика спрямована на гальмування депопуляційних процесів і деструктування населення.

6. Гуманітарна політика, спрямована на духовний розвиток суспільства, його моральний та фізичний стан на регіональному рівні.

7. Національна політика, спрямована на забезпечення конституційних, політичних, економічних, соціальних тощо прав громадян незалежно від національності та віросповідання.

8. Зовнішньоекономічна політика, основною метою якої є забезпечення умов для активізації підприємництва, формування ринкової

інфраструктури, залучення іноземних інвестицій, нарощування експортного потенціалу регіону.

9. Управлінська політика, яка стосується створення єдиної системи регіонального управління, що відповідає завданням регіонального розвитку» [2, с. 214-215].

Отже, кожна складова регіональної політики, на якій акцентує увагу Г. Шамборовський, виділяє певні ключові аспекти, які спрямовані на забезпечення стійкості, розвитку та покращення добробуту регіонів шляхом реалізації конкретних завдань, таких як: самостійний розвиток, соціальний захист, інноваційна діяльність, оздоровлення довкілля, боротьба з депопуляцією, духовний розвиток, дотримання прав громадян, залучення інвестицій і створення ефективної системи управління. Це дає можливість регіонам адаптуватися до викликів і забезпечувати сталий розвиток.

Як бачимо, метою регіональної політики є зменшення диспропорції між рівнем розвитку різних регіонів, стимулювання економічного зростання, інновації, зайнятості, соціальної інтеграції та екологічної збалансованості. Вона особливо важлива в умовах розширення ЄС на Схід, де виникає потреба у вирівнюванні рівнів розвитку «старих» та «нових» членів Європейського Союзу. А основами регіональної політики є: підтримка менш розвинених регіонів; стимулювання трансформації регіональних економік; розвиток інфраструктури, цифровізації, інновацій; посилення соціальної згуртованості та ринку праці; зміцнення місцевого самоврядування та багаторівневого управління.

На нашу думку, з огляду на вимоги ЄС щодо інтеграції України в європейський простір, актуальність формування ефективної регіональної політики в країні значно зросла. Реальні кроки у цьому напрямі були здійснені в рамках адміністративно-територіальної реформи та децентралізації, розпочатої в 2014–2015 роках. У цьому контексті особливої ваги набуває ідея сталого розвитку, яка в європейській практиці передбачає гармонізацію політичних, економічних і соціальних процесів на основі збереження природного середовища і забезпечення потреб як нинішніх, так і майбутніх поколінь.

Особливості української регіоналістики відобразили у своїх працях такі науковці, як: Є. Кіш, О. Вишняков та Л. Лендзел, які зазначили, що: «Суть адаптації європейської регіональної політики для України визначається у чіткому застосуванні принципів цієї політики. У зв'язку з цим важливого значення набуває необхідність розроблення науково обґрунтованої комплексної Концепції регіональної політики України» [5, с. 32].

Проведений нами науковий аналіз засвідчує, що регіональна політика має комплексний характер і виступає не лише важливим інструментом

внутрішньої державної політики, а й засобом досягнення стратегічних цілей інтеграції, модернізації та сталого розвитку. Її ефективна реалізація потребує системного підходу, міжрівневої взаємодії, послідовності у прийнятті рішень та широкого залучення суб'єктів публічного управління.

Як зазначають А. Кравець та І. Астахов «Регіональний розвиток будь-якої країни є пріоритетом державної політики, адже сталий розвиток регіонів є запорукою стабільності держави загалом» [8, с. 44].

Варто зазначити, що в сучасних умовах, особливо гібридних викликів (війна, дезінформація, політична фрагментація) регіональна політика, на наш погляд, має набувати пріоритету безпекового виміру – маєтсья на увазі політика згуртованості, комунікаційної стабільності та стратегічного прогнозування.

Одним із ключових документів, що закріплює принципи цієї політики, є Договір про функціонування ЄС (ст. 174–178), у якому зазначено, що ЄС має сприяти «гармонійному розвитку всієї спільноти, зміцнюючи її економічну, соціальну та територіальну згуртованість» [9].

Таким чином, пропонуємо розглянути основні етапи розвитку регіональної політики ЄС з урахуванням впливу на держави Східної Європи та перспективи й актуальність для України.

Етап / Роки	Сутність етапу	Вплив на країни Східної Європи	Актуальність для України
1975–1988	Початок формування регіональної політики та створення Європейського фонду регіонального розвитку (EFRR)	У цей період країни Східної Європи були поза межами політик ЄС через існування «залізної завіси»	Показує, як ЄС ще з 1970-х почав приділяти увагу регіональним дисбалансам, у зв'язку з чим Україні варто врахувати довгостроковість підходу
1989–2004	Інтеграція країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ); Програма PHARE, SAPARD, ISPA	Допомога в адаптації до стандартів ЄС, підтримка інституційних реформ, регіонального розвитку, управління проектами	Підготовчі програми довели свою ефективність, а Україні потрібно залучитися підтримкою щодо інституційної готовності до такого ж фінансування

2004–2013	Розширення ЄС на Схід (Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія та ін.); повноцінна участь нових членів у політиці згуртованості	Масштабна фінансова підтримка (кошти згуртованості, структурні фонди), розвиток прикордонної та регіональної інфраструктури	Варто враховувати досвід Польщі як моделі трансформації регіонів щодо політики згуртованості
2014–2020	Фокус на «розумному зростанні» (smart growth), інноваціях, малому та середньому бізнесі, енергоефективності	Посилення участі країн Східного партнерства через програму ENI, регіональні ініціативи, програми технічної допомоги	Для України це акцент на децентралізацію, розширення міжнародної технічної допомоги та розвиток регіональних стратегій
2021–2027	Орієнтація на Зелену Угоду (Green Deal), цифрову трансформацію, зміцнення стійкості та згуртованості	Нові можливості участі в Програмі INTERREG, підтримка регіонів у рамках інструменту NDICI та плану реконструкції для України	Україні важливо інтегрувати цілі сталого розвитку, цифрової інфраструктури та трансферу європейських практик на регіональний рівень
2022–дотепер	ЄС створює механізми підтримки постраждалих регіонів України після повномасштабного вторгнення РФ, зокрема, це ініціатива Ukraine Facility	ЄС адаптує свою регіональну політику до викликів війни та фокусується на гуманітарній, соціальній, інфраструктурній підтримці	Необхідність створення чіткої моделі участі України у регіональній політиці ЄС, підготовка регіонів до післявоєнної інтеграції та відбудови

Дана таблиця демонструє динаміку розвитку політики згуртованості ЄС та поступовий перехід від допомоги до інтеграції. Порівняння з державами ЦСЄ дозволяє побачити реалістичні перспективи для України за умови відповідних інституційних, правових та стратегічних змін.

Регіональна політика ЄС спрямована на зміцнення економічної, соціальної та територіальної згуртованості та має основні фінансові інструменти підтримки регіонального розвитку, зокрема такі як: Європейський фонд регіонального розвитку (EFRD), який сприяє скороченню відставання в розвитку регіонів, які мають труднощі; Європейський соціальний фонд (ESF), який, переважно, орієнтований на підвищення зайнятості, соціальну інтеграцію, боротьбу з бідністю, розвиток людського капіталу; Фонд згуртованості (Cohesion Fund) – використовується для великих інфраструктурних проєктів (транспорт, екологія), переважно в нових країнах-членах тощо.

Варто зазначити, що у новому бюджетному періоді 2021-2027 рр. значну роль відіграє Інструмент з відновлення та стійкості (Recovery and Resilience Facility), спрямований на подолання наслідків пандемії та цифрову й зелену трансформацію, що також позитивно впливає на регіональний розвиток країн ЄС [10].

Для України регіональна політика ЄС слугує зразком для розробки власної моделі збалансованого територіального розвитку у межах Східного партнерства та майбутньої інтеграції до ЄС. Саме тому Україна має можливість адаптувати певні методи програмування політики розвитку регіонів; залучити досвід структурних перетворень та децентралізації; поступово інтегруватися в механізми міжрегіонального співробітництва (наприклад, INTERREG — серія програм для стимулювання співпраці між регіонами в Європейському Союзі та за його межами, які фінансуються Європейським фондом регіонального розвитку); посилити інституційну спроможність регіонів для майбутнього участі у фондах ЄС.

Доречним, на наш погляд, є застосування терміну «резильєнтність», який має багато значень і використовується в різних сферах науки та на практиці. Але у політології «резильєнтність» є ключовим поняттям, яке застосовується для оцінки стійкості політичних систем та їх здатності адаптуватися до кризових ситуацій, змін та викликів. Це поняття практикується, переважно, для аналізу ефективності державного управління, стійкості демократичних інститутів та їх здатності протистояти дестабілізуючим факторам, таким як економічні кризи, соціальні конфлікти або зовнішні загрози.

Наприклад, політична резильєнтність може стосуватися здатності урядів швидко реагувати на виклики глобалізації чи зміни клімату, підтримуючи стабільність і розвиток держави. Також резильєнтність може позначати здатність політичних інститутів захищати свої основоположні цінності та права громадян навіть в умовах турбулентності.

Як зазначає А. Перфільєва стосовно поняття «турбулентність», то воно «є ширшим за замістом і включає у себе феномени ризиків, небезпек, загроз» [11, с. 81].

У регіональній політиці термін «резильєнтність» використовується для аналізу здатності регіонів адаптуватися до економічних, соціальних чи екологічних змін і викликів, зберігаючи стабільність і сприяючи сталому розвитку та може застосовуватися для оцінки спроможності регіонів ефективно використовувати наявні ресурси, реагувати на кризи та підтримувати високий рівень життя мешканців.

Ми вважаємо, що основними напрямками регіональної політичної резильєнтності є:

Економічна резильєнтність, тобто здатність регіонів відновлюватися після економічних криз, створювати нові робочі місця та залучати інвестиції.

Соціальна резильєнтність, яка допомагає посилити соціальну згуртованість, надати підтримку рівного доступу до послуг та захисту вразливих груп населення.

Екологічна резильєнтність? адаптація регіонів до наслідків зміни клімату, зменшення екологічних ризиків і впровадження «зелених» ініціатив.

О. Пахненко у своєму дослідженні робить наголос на сутності та змісті резильєнтності громад та зазначає, що: «Включення моделі резильєнтності починається із суттєвого порушення відносно стабільного порядку функціонування громади внаслідок реалізації певного фактору ризику. Як приклад, таким фактором може бути стихійне лихо, політична криза, техногенна аварія, епідемія хвороби тощо. Фактори ризику, з одного боку, активізують захисну реакцію громади, що підтримується її сильними сторонами, але з іншого боку – посилюють негативний прояв її слабких сторін (факторів вразливості). Отже, третім етапом є взаємодія між захисними факторами та факторами вразливості, що виникли як реакція на певну шоківу, надзвичайну подію. І результатом цієї взаємодії може бути або резильєнтність громади – її адаптація та відновлення до початкового або нового стабільного стану, або дезадаптація з подальшим поглибленням кризових явищ у цій громаді» [6, с. 3].

Безумовно, резильєнтність громади проявляється у її здатності адаптуватися до шоківих подій та є результатом цієї адаптації й залежить від взаємодії між захисними факторами громади та її вразливостями.

Ми вважаємо, що поняття «регіональної політичної резильєнтності» (стійкості) це – здатність регіональних політик адаптуватися до криз

(війна, демографічна криза, енергетичні виклики) з пропозицією індикаторів для її оцінювання.

У політиці ЄС поняття «resilience» (резильєнтність) активно розвивається з 2016 року, особливо після ухвалення Global Strategy for the EU's Foreign and Security Policy, де резильєнтність визначено як: «Здатність держав та суспільств витримувати стрес і адаптуватися до змін без втрати стабільності» [12].

Однак, поняття політичної регіональної резильєнтності ще не стало окремим об'єктом системного дослідження в даному напрямку.

Таким чином, ми вважаємо, що регіональна політична резильєнтність — це спроможність регіональних політичних систем таких країн як ЄС та України підтримувати демократичну сталість, адаптивність і довіру громадян у відповідь на міграційні кризи (як у прикордонних регіонах Польщі, Угорщини), інформаційні атаки (зокрема в країнах Балтії), війну (як у випадку України).

Адже, на нашу думку, для ЄС — це потенціал для перегляду підходів до згуртованості, де стійкість політичної системи має враховувати не лише адміністративні або економічні параметри, а гнучкість, демократичність і легітимність локальних інституцій. А для України даний концепт може стати орієнтиром для адаптації європейських політик до власного контексту — з урахуванням поствоєнної відбудови, зміцнення місцевого самоврядування та протидії гібридним загрозам.

Якщо ми візьмемо для порівняння такі країни, як Польща та Румунія, то, як бачимо на практичному досвіді, саме Польща продемонструвала високий рівень ефективності використання європейських фондів, реалізувавши системні зміни в управлінні регіональним розвитком. А Румунія, незважаючи на початкові труднощі, змогла адаптуватися до вимог ЄС і перетворила свої периферії на точки зростання.

Хочемо нагадати, що починаючи з 2004 року, коли Польща стала членом Європейського союзу та майже одразу перетворилась на одного з головних отримувачів коштів структурної та регіональної політики ЄС. За цей час вона стала прикладом ефективного використання коштів регіональної політики, адже за періоди з 2007 до 2020 року країна отримала понад 164 млрд євро, які витратила на впровадження нової моделі децентралізованого управління регіональним розвитком та значне покращення інфраструктури, транспорту, екології, інновацій, зокрема, наприклад, впровадження IT та Smart-регіону, тобто «розумного міського управління» у Любліні та розвиток технопарків та регіональних центрів інновацій у Вроцлаві та Кракові.

Своєю чергою, Румунія вступила до ЄС у 2007 році. На початку шляху вона мала високі міжрегіональні диспропорції, слабкі інституції та проблеми з освоєнням єврофондів. Проте, завдяки структурним реформам та підтримці ЄС, упродовж 2014–2020 років вона змогла суттєво покращити ефективність впровадження регіональної політики. Тим самим Румунія зробила поступовий прорив у розвитку периферійних регіонів. Ми вважаємо, що основними досягненнями цієї країни є запровадження програм «Regio» (Регіональний оперативний план) та розвиток культурного й історичного туризму (відновлення замків, монастирів, туристичної інфраструктури).

Досвід Польщі та Румунії, які ми взяли для прикладу, є надзвичайно цінними для України, яка стоїть на порозі євроінтеграції й відбудови зруйнованих регіонів. Ми вважаємо, що їхні практики у подальшому мають бути предметом порівняльного аналізу для наукових досліджень.

Як відомо, у 2022 році розпочався новий етап у відносинах Києва і Брюсселя — Україна отримала статус кандидата на вступ до ЄС, який «матеріалізував перспективи приєднання до євроспільноти, сприяв подальшим реформам, став стимулом для влади і громадян країни, позитивним сигналом для європейських і світових інвесторів... Але широкомасштабна війна, розв'язана росією проти України, змінила картину світу, зумовила низку ризиків і загроз, спричинила турбулентні процеси в політичному, економічному та безпековому середовищах...» [13, с. 4-5].

Колектив авторів Богданович Г.О., Бузаров А.І., Додонов Р.О., Крисаченко В.С. та Сорочук Л.В. у своїй монографії «Україна: духовно-практичні виміри євроінтеграції» зауважують та наголошують на тому, що: «Кардинальні трансформації, які переживає сучасне українське суспільство в умовах повномасштабної агресії РФ проти України та набуття нею статусу кандидата в ЄС, потребують належного, глибинного і всебічного аналізу стратегій гуманітарного розвитку України, реалізації євроінтеграційного вектору її розвитку» [14, с. 5].

Але нас більше цікавить питання щодо розширення ЄС, зокрема, з урахуванням прийняття України в майбутньому, яка може стати частиною нової конфігурації регіонального простору ЄС.

Ми вважаємо, що приєднання України до Європейських країн, по-перше, дозволить розширити Східний фланг ЄС та дозволить сформувати нову геополітичну «східну вісь» ЄС, зокрема на Чорноморському просторі. По-друге, Україна може активно формувати нову регіональну політику, базуючись на власних потребах і досвіді. По-третє, можливість впровадження регіональних стратегій розвитку.

Таким чином, на нашу думку, необхідно запровадити нову типологію регіонів України на основі політико-економічної активності громадян, що дозволить точніше сформулювати цілі регіональної політики, враховуючи не лише соціально-економічні, а й суспільно-політичні параметри (такі як: участь у виборах, ініціативність громад, запити на публічні політики тощо).

Так, наприклад, у сучасних умовах реформ децентралізації та впливу війни на традиційні підходи до типологізації регіонів (за економічними показниками або індексами людського розвитку) вже не відображається повнота реальної динаміки регіонального розвитку. Громадянська активність, локальні ініціативи, участь у публічному житті та економічна мобільність стали критичними чинниками впливу на успішність громад. Проте, в науковому дискурсі залишається недостатньо розробленим підхід, який би поєднував політичну участь та економічну активність населення як інтегровану ознаку для регіональної типології. Мається на увазі кількість громадських ініціатив і проєктів, підтриманих місцевими бюджетами, а також активність участі громадян у бюджетах участі, форумах, слуханнях тощо.

Нами запропоновано новий підхід типології для дослідження регіонального розвитку з урахуванням матриці класифікації регіонів, зокрема:

1. Політико-економічно активні регіони, які містять високі показники за всіма параметрами (наприклад, Львівська, Тернопільська, частково Вінницька області).
2. Політично активні, але економічно пасивні регіони, які відображають потужну громадянську мобілізацію при недостатній економічній динаміці (наприклад, Чернігівщина, частина Полтавщини).
3. Економічно активні, але політично інертні регіони, направлені на економічну складову та бізнес, але мають низьку участь громадян у прийнятті рішень (наприклад, Закарпаття, частково Одещина).
4. Інертні регіони, які мають переважно слабкі показники як політичної, так і економічної активності (частина східних та південних регіонів у прифронтовій зоні).

Таким чином, ми пропонуємо наукову новизну з урахуванням типологічних відмінностей кожного регіону на прикладі України. Дана типологія вперше відображає інтеграцію політичної та економічної активності громадян в єдину аналітичну категорію та дає змогу прогнозувати ефективність регіональної політики на рівні окремих територій. Ми вважаємо, що дана матриця класифікації регіонів відкриває перспективи для індивідуалізації державних програм підтримки регіонів.

У Європейському Союзі типологізація регіонів є ключовим інструментом для розподілу структурних фондів (зокрема, Європейського фонду

регіонального розвитку та Фонду згуртованості). Однак, традиційно вона базується на економічних критеріях (передусім, ВВП на душу населення, рівень зайнятості, інноваційна спроможність, індекси конкурентоспроможності та людського розвитку).

Попри значний досвід ЄС у розподілі фінансових ресурсів за економічними показниками не враховує достатньою мірою те, як громадянська активність та публічна участь впливають на ефективність використання ресурсів та якість реалізації політик на місцевому рівні. Регіони з подібними рівнями доходу можуть кардинально відрізнятися за рівнем залученості громадян до формування політик, інноваційності локальних ініціатив чи розвитку соціального капіталу.

Таким чином, запропонована нами типологія поєднує показники політичної активності (виборча участь, локальна демократія, кількість ГО) та економічної активності населення (рівень підприємництва, зайнятість, локальні інвестиції), яка може стати доповненням до європейських інструментів оцінювання регіонального потенціалу.

Висновки

Регіональна політика ЄС — це потужний механізм вирівнювання територіального розвитку. Для України вивчення цього досвіду є надзвичайно актуальним у контексті післявоєнної відбудови, децентралізації та інтеграції до європейського простору згуртованості.

Європейський досвід Польщі та Румунії демонструє, що регіональна політика ЄС за наявності політичної волі, інституційної спроможності та стратегічного бачення може стати дієвим інструментом трансформації. Україна, яка нині активно впроваджує реформу децентралізації та прагне до європейських стандартів, усе ще потребує практичного досвіду в розбудові ефективного регіонального управління, удосконалення законодавчої бази, підготовки професійних кадрів та посилення спроможності територіальних громад, аби адаптувати європейські підходи до національних умов і сформулювати зрозумілу стратегію розвитку.

Таким чином, запропоноване нами дослідження щодо типології регіонів України на основі політико-економічної активності громадян та регіональної стійкості не лише відповідає сучасним викликам, а й формує наукову базу для ефективної регіональної політики в умовах євроінтеграції та післявоєнного відновлення.

Список посилань

1. Лендшел М. Інституційний механізм реалізації регіональної політики в країнах Центрально-Східної Європи. Регіональна політика в країнах Європи. Уроки для України. Київ: Логос. 2000. С. 87–93.
2. Шамбаровський Г. О. Регіональна політика Європейського Союзу. Київ: Знання, 2011. 187 с.
3. Челак О. Регіональна політика як складова державної політики сучасних країн. Актуальні проблеми політики. 2015. Вип. 56. С. 211–218.
4. Качмарський Є. Регіональна політика України: європейський досвід та вітчизняні реалії. Електронне наукове фахове видання з економічних наук «Modern Economics». 2024. № 44. 69–73. <https://modecon.mnau.edu.ua> <https://modecon.mnau.edu.ua>
5. Кіш Є., Вишняков О., Лендшел Л. На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів. Київ: Логос. 2000. 224 с.
6. Пахненко О. Сутність та складові резильєнтності громад в контексті Covid-19. Економіка та суспільство. Випуск №39. 2022. 14 р. <https://s31207.pcdn.co/wp-content/uploads/2019/08/Definitions-of-community-resilience.pdf> <https://s31207.pcdn.co/wp-content/uploads/2019/08/Definitions-of-community-resilience.pdf>.
7. Мельник А., Адамик В. Регіональна політика ЄС та України в умовах поглиблення суперечностей глобалізації. Журнал Європейської економіки. Том 12. № 1. 2013. С.57–78.
8. Кравець А., Астахов І. Регіональна політика України: проблеми та перспективи. Політичне життя. 2023. №4. С.44–51.
9. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. Верховна Рада України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text
10. The Recovery and Resilience Facility. https://commission.europa.eu/business-economy-euro/economic-recovery/recovery-and-resilience-facility_en https://commission.europa.eu/business-economy-euro/economic-recovery/recovery-and-resilience-facility_en

11. Перфільєва А. Концепція турбулентності в політичній науці. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. 2020. Вип. 22. С. 78-82.
12. Patryk Pawlak. A global strategy on foreign and security policy for the EU Briefing. European Parliamentary Research Service. 2017. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599316/EPRS_BRI%282017%29599316_EN.pdf https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599316/EPRS_BRI%282017%29599316_EN.pdf
13. Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова 2022. №1?2 (187?188). https://razumkov.org.ua/images/journal/NSD187?188_2022_ukr_full.pdf https://razumkov.org.ua/images/journal/NSD187?188_2022_ukr_full.pdf
14. Україна: духовно-практичні виміри євроінтеграції. Колективна монографія. Крисаченко В.С., Богданович Г.О., Бузаров А.І., Додонов Р.О., Сорочук Л.В. Київ: НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка. 2025. 216 с.

References:

1. Lendel, M. (2000). Instytutsiinyi mekhanizm realizatsii rehionalnoi polityky v krainakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Rehionalna polityka v krainakh Yevropy. Uroky dlia Ukrainy. K.:Lohos, 87–93 [in Ukrainian].
2. Shamborovskyi, H. (2011). Rehionalna polityka Yevropeiskoho Soiuzu. K.: Znannia, 187 [in Ukrainian].
3. Chelak, O. (2015). Rehionalna polityka yak skladova derzhavnoi polityky suchasnykh krain. Aktualni problemy polityky, 56, 211?218 [in Ukrainian].
4. Kachmarskyi, Ye. (2024). Rehionalna polityka Ukrainy: yevropeyskyi dosvid ta vitchyzniani realii. Modern Economics, 44, 69?73. <https://modecon.mnau.edu.ua> <https://modecon.mnau.edu.ua>
5. Kish, Ye., Vyshniakov, O. & Lendel, L. (2000). Na shliakhu do Yevropy. Ukrainskyi dosvid yevrorehioniv. Kyiv: Lohos, 224 [in Ukrainian].
6. Pakhnenko, O. (2022). Sutnist ta skladovi rezylientnosti hromad v konteksti Sovid-19. Ekonomika ta suspilstvo, 39, 14. <https://s31207.pcdn.co/wp-content/uploads/2019/08/Definitions-of-community-resilience.pdf> <https://s31207.pcdn.co/wp-content/>

- uploads/2019/08/Definitions-of-community-resilience.pdf [in Ukrainian].
7. Melnyk, A. & Adamyk, V. (2013). Rehionalna polityka YeS ta Ukrainy v umovakh pohlyblennia superechnosti hlobalizatsii. *Zhurnal Yevropeiskoi ekonomiky*, 12, 1, 57?78 [in Ukrainian].
 8. Kravets, A. & Astakhov, I. (2023). Rehionalna polityka Ukrainy: problemy ta perspektyvy. *Politychne zhyttia*, 4, 44?51 [in Ukrainian].
 9. Konsolidovani versii Dohovoru pro Yevropeyskyi Soiuz ta Dohovoru pro funktsionuvannia Yevropeiskoho Soiuzu z protokolamy ta deklaratsiiamy. (2010). Ofitsiyni visnyk Yevropeiskoho Soiuzu, C 83/3. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_bo6#Text https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_bo6#Text [in Ukrainian].
 10. The Recovery and Resilience Facility. (2024). https://commission.europa.eu/business-economy-euro/economic-recovery/recovery-and-resilience-facility_en https://commission.europa.eu/business-economy-euro/economic-recovery/recovery-and-resilience-facility_en
 11. Perfilieva, A. (2020). Kontseptsiiia turbulentnosti v politychnii nausti. *Litopys Volyni*, 22, 78?82 [in Ukrainian].
 12. Pawlak, P. (2017). A global strategy on foreign and security policy for the EU Briefing. European Parliamentary Research Service. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599316/EPRS_BRI%282017%29599316_EN.pdf https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599316/EPRS_BRI%282017%29599316_EN.pdf.
 13. Ukraina na shliakh do YeS: realii i perspektyvy. (2022). *Ukrainskyi tsentr ekonomichnykh i politychnykh doslidzhen imeni Oleksandra Razumkova*, 1?2, 187?188 [in Ukrainian].
 14. Krysachenko, V., Bohdanovych, H., Buzarov, A., Dodonov, R. & Sorochuk, L. (2025). *Ukraina: dukhovno-praktychni vymiry yevrointehratsii. Kolektyvna monohrafiia*. Kyiv: NDI ukrainoznavstva KNU imeni Tarasa Shevchenka, 216 [in Ukrainian].

Anastasia Kravets

*Doctor of Political Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of History and Political Theory
National Technical University "Dnipro Polytechnic" (Dnipro, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0003-2433-5836>
e-mail: kravets.anastasiya@gmail.com*

Iryna Tsurkanova

*Candidate (PhD) of Political Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of History and Political Theory
National Technical University "Dnipro Polytechnic" (Dnipro, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-7152-4448>
e-mail: irina1987b@i.ua*

**THE IMPACT OF EU REGIONAL POLICY
ON EASTERN EUROPEAN COUNTRIES:
DEVELOPMENT PROSPECTS FOR UKRAINE**

Abstract

The article examines the impact of the European Union's regional policy on Eastern European countries with an emphasis on comparing EU member states (Poland, Romania) and Eastern Partnership countries (in particular, Ukraine). The mechanisms through which regional policy contributes to socio-economic development and integration processes are analysed. Particular attention is paid to the opportunities and challenges for Ukraine, which is on the path to EU membership. The authors formulate practical recommendations based on the experience of Eastern European countries that have already adapted regional development policy in accordance with European standards.

This topic and its research are relevant in view of Ukraine's strategic course for joining the EU. The experience of regional policy shows how even after radical transformations, countries can achieve success provided that policies are properly adapted. In the context of decentralization, the growing role of communities and the need for national cohesion in times of war, this topic

acquires not only scientific but also practical importance. Its interdisciplinary (politics, management, regional studies, economics) also contributes to integration into the international scientific discourse, which has a positive impact on globalization.

The relevance of borrowing the best practices of the EU to increase the regional resilience of Ukraine against the background of security and economic challenges caused by the full-scale military aggression of the Russian Federation is substantiated. The study proposes a new approach to the typology of regional development using the classification matrix of regions taking into account the concept of «regional political resilience». A review of the modern scientific discourse on the definition of the concept of «region», its role in the national space and in the context of globalization is conducted. The approaches of domestic and foreign scientists to the assessment of regional policy are analysed.

Keywords: regional policy, European Union, Eastern Europe, integration, Ukraine, regional political resilience.

Стаття надійшла до редакції 17.03.25

© Кравець А Ю., Цурканова І. О., 2025

Батрименко Олег Володимирович

*Доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-0211-248X>
e-mail: batrymenko@ukr.net*

Хилько Микола Іванович

*Доктор філософських наук, професор кафедри політології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-0295-5332>
e-mail: mykola.khylko@gmail.com*

**ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ
ПОЛІТИКИ ЄС У СФЕРІ ДОВКІЛЛЯ ДЛЯ СУБ'ЄКТІВ
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ**

Резюме

У статті проаналізовано особливості імплементації стандартів екологічної політики Європейського Союзу в українському законодавстві та їхній вплив на діяльність суб'єктів підприємництва. Зазначено, що впровадження стандартів ЄС у сфері охорони довкілля є важливим чинником забезпечення сталого розвитку, а також необхідною умовою виходу українських товарів і послуг на ринок Європейського Союзу. З'ясовано, що водночас такі трансформації створюють як можливості, так і суттєві виклики для бізнесу в Україні, особливо для малого та середнього підприємництва. Розглянуто основні нормативні акти, інституційні механізми, переваги та виклики, пов'язані з адаптацією до європейських екологічних вимог. Запропоновано рекомендації щодо шляхів покращення процесу гармонізації стандартів з урахуванням потреб малого та середнього бізнесу.

Ключові слова: екологічна політика, стандарти ЄС, підприємництво, оцінка впливу на довкілля, євроінтеграція, сталий розвиток.

Вступ

Євроінтеграційний курс України визначає необхідність глибоких реформ у різних секторах суспільно-економічного життя, передбачає імплементацію значного обсягу норм та стандартів Європейського Союзу (ЄС) у національне законодавство, зокрема в екологічній сфері. Політика ЄС щодо охорони довкілля є однією з найрозвиненіших та найжорсткіших у світі. Її адаптація вимагає від українських суб'єктів підприємницької діяльності значних організаційних, технічних і фінансових зусиль.

Впровадження стандартів Європейського Союзу у сфері довкілля є ключовим напрямом трансформації державної політики України в рамках євроінтеграційного курсу. Це безпосередньо стосується суб'єктів підприємницької діяльності, які опиняються перед необхідністю адаптації до екологічних вимог, гармонізованих з правом ЄС. Особливої актуальності набуває ця тема в контексті виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, яка містить низку зобов'язань у сфері охорони довкілля, кліматичної політики та сталого розвитку.

Метою цієї статті є дослідити особливості, наслідки та перспективи впровадження європейських екологічних стандартів для суб'єктів підприємницької діяльності в Україні, зокрема у контексті зобов'язань за Угодою про асоціацію Україна-ЄС.

Методи дослідження

Методологічною основою дослідження слугують принципи системності, об'єктивності, детермінованості, які при застосуванні компаративіського методу дозволили проаналізувати проблеми, можливості та перспективи впровадження стандартів політики ЄС у сфері довкілля для суб'єктів підприємницької діяльності в Україні. Системний метод дозволив проілюструвати потребу глибоких реформ багатьох сфер суспільного життя, імплементацію норм і екостандартів Європейського Союзу у національне законодавство. Описово-емпіричний та аналітичний методи дозволили виявити вплив стандартів ЄС на підприємницьку діяльність, вплив на бізнес, на його нові зобов'язання і переваги, проблеми та виклики впровадження стандартів, вироблення рекомендацій щодо вдосконалення.

Результати дослідження

Політика взагалі і також кожен конкретний її напрям, а отже, й екологічна політика передбачають наявність своїх суб'єктів, завдяки участі і діяльності яких вона і здійснюється на основі висхідних принципів і з використанням відповідних методів. Кількість, обсяг і спосіб участі в діяльності суб'єктів екологічної політики в різних країнах різний і залежить від багатьох факторів. Однак найчастіше суб'єктами екологічної політики є: держава (зі своїми різними організаційними формами), політичні партії,

господарсько-економічні суб'єкти, науково-дослідні заклади, різні громадські організації (у тому числі й об'єднання громадян) і окремі громадяни [1, с. 26].

У ролі суб'єктів підприємницької діяльності виступають різні господарсько-економічні одиниці, і, перш за все, це підприємство, що є формою організації праці, що представляє економічне і ділове ціле, у якому здійснюється господарська діяльність (виробництво, оборот товарів, послуги) з метою одержання прибутку і яке при здійсненні такої своєї діяльності повинне піклуватися про збереження і захист навколишнього середовища. Таке зобов'язання підприємства (й інших господарських суб'єктів) зумовлено правовими актами, насамперед «Законом про підприємство» і «Законом про захист навколишнього природного середовища», так само як й іншими правовими документами, що приймаються на основі цих законів чи в рамках правових актів, що з юридичної сторони регулюють відносини в інших областях громадського життя й у яких обов'язково повинно бути відведене місце статтям, що відносяться до захисту навколишнього середовища.

В якості суб'єкта підприємницької діяльності підприємство зобов'язане на фазі розробки концепції виробничих програм, тобто проектування техніко-технологічного процесу, врахувати необхідність того, щоб його реалізація не привела до збитку чи знищення навколишнього середовища (а якщо проте таке відбудеться, то повинні бути передбачені і заходи для усунення наслідків такого збитку). По суті справи правові акти регулюють обов'язки підприємства з погляду захисту навколишнього середовища як у використанні природних ресурсів, так і в знищенні небезпечних і шкідливих матеріалів, що є наслідком виробничого процесу. З цією метою правові акти встановлюють обов'язок підприємства. З самого початку будівництва виробничих потужностей чи реалізації кожної виробничої програми, аналізувати те, як ці програми вплинуть на оточуюче людину середовище і які є шляхи усунення можливих шкідливих наслідків.

Підприємства і всі господарські суб'єкти зобов'язані вести облік видів і обсягів шкідливих матеріалів, використовуваних ними у виробничому процесі, а також видів і кількостей небезпечних і шкідливих матеріалів, що вони скидають у воду чи викидають у повітря і землю. Як підприємства відносяться і як вони будуть відноситися до цих своїх обов'язків, тобто як будуть здійснювати свою функцію суб'єкта екологічної політики, залежить від цілого ряду чинників, починаючи з техніко-технологічної основи праці на підприємстві і закінчуючи формою власності, характерної для них, і тим, як ця форма власності впливає на відношення до природних ресурсів, тобто до вимоги того, щоб при економічно раціональній роботі підприємства враховувалася і необхідність захисту оточуючого середовища. Роботу

підприємств із різними формами власності варто вивчати особливо уважно, з огляду на прагнення, що виявляється їхніми власниками до швидкого збагачення, що може привести і до ігнорування необхідності захисту довкілля.

Підприємства (й інші різновиди господарських суб'єктів) як суб'єкти господарської діяльності співробітничать з державними органами, і насамперед з урядом. Саме в цьому передбачається сенс посилення ролі бізнесу і промисловості в стійкому розвитку й у захисті навколишнього середовища. Сьогодні держава фактично має різні важелі впливу на природокористувачів, аби примусити їх не порушувати вимог екологічної безпеки, вести екологічно збалансоване господарство. І хоч нам треба ще багато зробити щодо впорядкування законодавства з цього питання, однак слід подбати й про те, щоб дотримання екологічних вимог було вигідним для підприємств, лише тоді вони їх виконуватимуть.

Зауважимо, що застосуванням лише засобів адміністративного впливу ще ніколи не вдавалося забезпечити законопослушність. Під економічними ж важелями впливу слід розуміти не тільки плату за використання природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, складування відходів, а й практику надання податкових пільг за впровадження екологічних технологій, збалансованого виробництва. З цією метою ведуться пошуки механізмів, що дозволяють провести витрати на захист навколишнього середовища як загальні, а в звітах про результати діяльності передбачається обов'язкова вказівка показників, пов'язаних із захистом навколишнього середовища. З метою посилення ролі бізнесу і промисловості в справі охорони навколишнього середовища уряди різних країн стимулюють і розвивають технологічну кооперацію між підприємствами для того, щоб упроваджувати більш чисті виробничі процеси. Заохочуються створення і робота таких підприємств, керівництво яких проводить самі різноманітні заходи щодо проблем, що пов'язані з охороною навколишнього середовища (сюди входить і навчання новим технологіям). Як суб'єкт екологічної політики підприємства самостійно чи в співробітництві з урядом чи з іншими суб'єктами екологічної політики беруть участь в організації і фінансуванні безпечних для навколишнього середовища технологій.

Важливу роль у підвищенні ефективності використання ресурсів, зведенні до мінімуму відходів і охороні здоров'я людини і якості навколишнього середовища можуть зіграти відповідальні представники ділового світу. Заходам для охорони і раціонального використання навколишнього середовища повинно надаватися першорядне значення, оскільки вони відіграють найважливішу роль у переході до сталого розвитку. До слова, сталий розвиток (англ. *sustainable development*) – розвиток, який дає змогу задовольнити потреби теперішніх поколінь і залишає можливість майбутнім

поколінням задовольняти їх потреби. Це збалансований розвиток країни і регіонів, при якому економічне зростання, матеріальне виробництво і споживання, а також інші види діяльності суспільства відбуваються в межах, які визначаються здатністю екосистем відновлюватися, поглинати забруднення та підтримувати життєдіяльність теперішніх і майбутніх поколінь. При здійсненні такого переходу діловим і промисловим колам необхідно розробити методи і технології, що зменшують шкідливий вплив їхньої діяльності на навколишнє середовище. Ціни на товари і послуги повинні в усе зростаючій мірі враховувати екологічну компоненту їхнього виробництва, а також використання, рециркуляцію і переробку відходів.

Діловим і промисловим колам Програма дій на XXI століття пропонує: розробляти таку політику, здійснення якої приведе до зменшення впливу їхньої діяльності і продукції на навколишнє середовище; забезпечити, щоб управління випуском продукції і виробничих процесів здійснювалося з повною відповідальністю і дотриманням етичних принципів, що стосується охорони здоров'я, безпеки і захисту довкілля; зробити екологічно безпечні технології доступними для їх філіалів та інших суб'єктів виробничої діяльності; засновувати національні ради по сталому розвитку; розширити дослідження і розробки в галузі безпечних технологій і систем контролю за довкіллям [2, с. 49].

Базовим документом, який регламентує імплементацію європейських стандартів екологічної політики, є Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (2014 р.) [3], зокрема її глава 6 «Навколишнє середовище» Розділу V. Угода передбачає поступову імплементацію Директив ЄС з питань управління відходами, охорони водних та повітряних ресурсів, хімічної безпеки, зміни клімату тощо. Виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС передбачає поетапне наближення українського законодавства до *acquis communautaire* у сфері охорони довкілля. Для реалізації зобов'язань Україна ухвалила низку законодавчих актів, серед яких ключовими стали: - Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» (2017) [4], що імплементує Директиву 2011/92/ЄС; - Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» (2018) [5], який ґрунтується на положеннях Директиви 2001/42/ЄС про впровадження; - Закон України «Про стратегію сталого розвитку України до 2030 року» [6]; - Закон України «Про цілі сталого розвитку України до 2030 року» [7]; - Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [8], яка окреслює інтеграцію екологічних пріоритетів у всі сектори економіки.

Крім того для України велике значення має впровадження положень Орхуської конвенції «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються

довкілля», ратифікованої Законом України у 1999 р. [9] та Конвенції «Про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті» (неофіційна назва - Конвенція Еспоо) - конвенція Європейської економічної комісії ООН, 1991 р., яка вступила в силу 1997 р. [10].

Європейські екологічні стандарти істотно змінюють вимоги до діяльності підприємств, особливо у сферах, пов'язаних із промисловим виробництвом, сільським господарством, будівництвом, логістикою та енергетикою. Суб'єкти підприємницької діяльності, бізнесу отримують нові вимоги і обов'язки які включають: - обов'язковість стратегічної екологічної оцінки для планів і програм розвитку територій; - проведення оцінки впливу на довкілля перед реалізацією значних проєктів; - дотримуватись відповідності екологічним критеріям при сертифікації; - впровадження систем екологічного менеджменту; - впровадження систем екологічного менеджменту; - поступове впровадження найліпших доступних технологій; - необхідність постійної модернізації виробництва: відповідність стандартам ЄС вимагає оновлення технологічного обладнання, зниження викидів, ефективного водо- та енергоспоживання, що спричиняє зростання капітальних витрат, інвестицій; - дотримування вимог до звітності щодо викидів забруднюючих речовин; поводження з відходами та небезпечними речовинами.

Водночас, для підприємств гармонізація з екостандартами ЄС несе не лише виклики, а й перспективи, відкриває значні переваги, а саме: доступ до ринку ЄС для екологічно сертифікованої продукції; можливість експорту до ЄС без додаткових бар'єрів; зростання інвестиційної привабливості. Залучення інвестицій від інституцій, які надають перевагу сталому розвитку; можливість участі в програмах фінансування у міжнародних грантах і проєктах, зокрема в рамках програм LIFE, Horizon Europe, EU4Environment; підвищення репутаційної привабливості та набуття екологічного іміджу серед споживачів та іноземних партнерів; пріоритетність у деяких державних тендерах, що враховують екологічні критерії, переваги у державних закупівлях.

Процес імплементації стандартів підтримується низкою інституцій: Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України — розробка політик, нагляд; Державна екологічна інспекція — контроль та моніторинг; Європейські програми підтримки — LIFE, Horizon Europe, EU4Environment; Громадянське суспільство — залучене через інструменти участі, передбачені Орхуською конвенцією тощо.

Це важливо, однак вирішальну роль у забезпеченні умов для імплементації європейських стандартів відіграє держава. Безперечно, що держава як головний суб'єкт екологічної політики відіграє найважливішу роль у захисті навколишнього середовища. Для здійснення стійкого розвитку і

забезпечення гідного рівня життя. «Держава, як зазначено у Декларації про навколишнє середовище і розвиток, яка була прийнята в Ріо-де-Жанейро (1992), принцип 9, повинна пом'якшувати чи навіть припиняти деякі неприйнятні способи виробництва і споживання» [2, с.X].

Держава через свої органи, а насамперед через прийняття ефективних правових законів не тільки встановлює умови і способи здійснення господарської й іншої діяльності таким чином, щоб остання не тільки не викликала руйнації навколишнього середовища, але і створювала основу для координації діяльності всіх суб'єктів екологічної політики. Така роль держави впливає і з її ролі в регулюванні й орієнтуванні суспільного, і насамперед технологічного, розвитку, тому що різні учасники технологічного розвитку приймають нерідко рішення не сумісні з захистом навколишнього середовища. Так було при плановій економіці, теж відбувається і при орієнтації на розвиток ринкової економіки.

Правда нерідко у дослідженнях про взаємодію держави і ринку і про вплив цієї взаємодії на захист навколишнього середовища вказується на те, що розвинутий ринок сприяє економічному росту і захисту довкілля. Це – явне перебільшення. Звичайно у державах, де ринок не існував і де сама держава намагалася регулювати усі відносини в суспільстві, позитивних результатів досягти не вдалось ні в господарському розвитку, ні в захисті природного середовища, бо ні штрафи, ні інші екологічні санкції не могли бути достатньо ефективним інструментом господарювання – просто кошти, які мали буцімто спрямовуватись на екологічні проекти, переклалися з одної державної кишені в іншу. Хочеться сподіватись, що плюралізм власності, наявність рівних природокористувачів, рівність їх перед законом відповідно до ст.13 Конституції України надали державі можливість ефективно впливати на стан справ щодо охорони довкілля [11, с. 5].

Але і сам ринок – не панацея від забруднень. Скоріше навпаки. У сутності діяльність держави як суб'єкта екологічної політики повинна забезпечити ефективну і відповідаючу нормативам якість довкілля. Ми свідомі того, що захист навколишнього середовища не може бути абсолютним, тому що в цьому випадку треба було б зупинити роботу більшості промислових об'єктів, тобто мова фактично йде про припинення технологічного розвитку, що, зрозуміло, неприйнятно. Тому і виникає питання про необхідність правового регулювання умов виробництва таким чином, щоб вони являли собою оптимальні умови для сталого розвитку.

Висуваючи вимогу реалізації таких умов і при здійсненні цього на практиці, варто виходити з розуміння того, що право людини на здорове навколишнє середовище являє собою право людини на власну основу життя і здійснення цього права повинне бути основою і правовим регулюванням захисту навколишнього середовища людини, тобто правового

регулювання умов «присвоєння природи», так щоб це присвоєння забезпечувало як захист власної основи життя людини, так і розвиток суспільства за рахунок посилення його влади над природою за допомогою розвитку продуктивних сил. Тому держава покликана своєю екологічною політикою забезпечувати біологічну основу життя людини. Вона повинна забезпечити і відтворення природи, тому що без такого відтворення неможливо і здійснення біологічної основи життя людини.

Обнадійливим фактом стало прийняття на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року Конституції України (а також внесеними змінами № 2222 – ІУ від 8.12.2004 р.), у якій визначено всі основні засади сприяння поліпшенню екологічної ситуації в Україні. Так, ст. 50 Конституції передбачає право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [11, с. 11], а ст. 3 стверджує, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави», що «держава відповідає перед людиною за свою діяльність», що «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [11, с. 4]. Стаття 16 Конституції визначає обов'язками держави «забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу» [11, с. 5]. Ця стаття значно розширює екологічну функцію держави. У ст. 49 екологічні вимоги стосуються здоров'я, обов'язку держави турбуватися про санітарно-епідемічне благополуччя громадян [11, с. 11]. Затверджує загальнодержавні програми охорони довкілля виключно Верховна Рада (ст. 85 п.6) [11, с. 16]

Таким чином, складається враження, що ми поборолі безвідповідальність у природокористуванні і природоохоронні, оскільки держава, нарешті, отримала необхідні конституційні норми для успішного вирішення екологічних проблем в Україні. Але, на жаль, вимоги екологічної безпеки порушуються, як і раніше. І одна з причин цього полягає в тому, що закони, які ухвалюються Верховною Радою, носять здебільшого декларативний характер, не є законами прямої дії на відміну Конституції.

Більше того, держави в якості суб'єктів екологічної політики повинні забезпечувати захист навколишнього середовища не тільки на своїй території. Вони, згідно з Декларацією Ріо по навколишньому середовищу і розвитку, повинні здійснювати взаємне «співробітництво з метою відновлення цілісності екосистеми Землі» (пункт 8,... І далі: «держави повинні здійснювати співробітництво для створення відкритої міжнародної економічної системи, котра сприяла б економічному росту і стійкому розвитку у всіх країнах» (пункт 12) [2, с. X].

Отже, попри все, держава відіграє визначальну роль у забезпеченні умов імплементації в Україні й європейських стандартів. Їй належить: регуляторна функція – адаптація законодавства до аспис ЄС; контроль і моніторинг за дотриманням екологічних норм; інформаційна підтримка для підприємств, зокрема МСП (малого та середнього бізнесу); фінансова та технічна допомога через програми партнерства, наприклад, із Європейським інвестиційним банком, UNDP, GIZ; LIFE (програма охорони довкілля); Horizon Europe (наукові екологічні проєкти); Східне партнерство та Twinning. громадський контроль і участь, доступ до екологічної інформації, публічні обговорення і консультації; навчальні ініціативи щодо впровадження екостандартів на практиці.

Однак, попри позитивну динаміку у впровадженні екологічних єв-ростандартів існує низка викликів і суттєвих проблем. Перш за все, це: фінансові труднощі для малого та середнього бізнесу (МСП). Брак коштів на модернізацію виробництва є ключовим бар'єром для впровадження стандартів. Доступ до кредитів і грантів все ж залишається обмеженим; нерівномірність впровадження стандартів. Підприємства у різних регіонах мають неоднаковий доступ до ресурсів, експертів та державної підтримки; – низький рівень обізнаності підприємців щодо нових норм і процедур; – фрагментованість державної екополітики, невизначеність повноважень деяких органів, нестача єдиної цифрової платформи; – корупційні ризики у сфері екологічної оцінки; – недостатня інституційна спроможність органів контролю, інституційна слабкість місцевих органів виконавчої влади. Інституції, відповідальні за екологічний нагляд, часто не мають достатніх ресурсів для ефективного моніторингу. – брак прозорого моніторингу та цифрових систем звітності.

Рекомендації щодо вдосконалення. З метою успішної реалізації еко-стандартів ЄС на рівні підприємництва, на наш погляд, доцільно: – створити програму “зеленого” фінансування: кредити, податкові пільги. Необхідно активізувати механізми кредитування «зелених» ініціатив, зокрема через створення спеціальних фінансових інструментів; – посилити інформаційно-освітню обізнаність підприємців і підтримку бізнесу. Поширення знань про екологічні вимоги ЄС має відбуватись через навчання, форуми, інформаційні кампанії, цифрові платформи; – забезпечити інституційну координацію між секторами Міндовкілля, Мінекономіки, Мінцифри тощо; – запровадити прозору систему екологічного контролю з цифровим слідкуванням; – поширювати позитивні кейси бізнесів, що успішно впровадили стандарти ЄС; – підвищити роль громадських консультацій та прозорості в екологічній політиці.

Висновки

Імплементация стандартів політики ЄС у сфері довкілля є багато-рівневим процесом, що потребує активної участі держави, бізнесу та громадянського суспільства. Європейські екологічні стандарти – це не лише обов'язок, а й інструмент модернізації українського бізнесу. Їх ефективне впровадження можливе лише за умови співпраці держави, бізнесу та громадянського суспільства. Успіх адаптації до стандартів ЄС у сфері довкілля визначатиме не лише конкурентоспроможність українських підприємств, а й стійкість національного розвитку загалом. Впровадження стандартів екологічної політики ЄС в Україні відкриває нові можливості для підприємств, однак потребує комплексної трансформації виробничих процесів, підвищення стандартів управління, а також залучення ресурсів і зміцнення інституцій. Попри складнощі, адаптація до європейських вимог сприятиме підвищенню конкурентоспроможності українського бізнесу та сталому розвитку країни. Для підприємств це одночасно виклик і шанс на модернізацію, конкурентоздатність та сталий розвиток. Успішність процесу залежить від наявності підтримки, злагодженості дій інституцій та орієнтації на довгострокову вигоду.

Список посилань

1. Хилько М.І. Екологізація політики / Монографія. Київ: ВАДЕКС, 2014. 344 с.
2. Программа действий: Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. Женева: Центр «За наше общее будущее», 1993. 70 с.
3. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Офіційний портал Верховної Ради України. Закон № 1678-УІІ від 16.09.2014 р. / <https://zakon.rada.gov.ua>.
4. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля». Офіційний портал Верховної Ради України. Закон від 23.05.2017 № 2059-VIII / <https://zakon.rada.gov.ua>.
5. Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку». Офіційний портал Верховної Ради України. Закон від 20.03.2018 № 2354-VIII / <https://zakon.rada.gov.ua>.
6. Закон України «Про стратегію сталого розвитку України до 2030 року». ІПС ЛІГА: Закон: <https://ips.ligazakon.net>.
7. Закон України «Про цілі сталого розвитку України до 2030 року». Офіційний портал Верховної Ради України: <https://zakon.rada.gov.ua>.
8. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року». Офіційний портал Верховної Ради України. Закон України 28.02.2019 № 2697-VIII / <https://zakon.rada.gov.ua/>.

9. «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля». Офіційний портал Верховної Ради України. Закон України № 832-XIV від 06.07.1999 р. / <https://zakon.rada.gov.ua>.
10. «Про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті». Офіційний портал Верховної Ради України: <https://zakon.rada.gov.ua>
11. Конституція України. Київ: Українська правнича фундація, 1996. 55 с.

References

1. Khylo, M.I. (2014). Environmentalization of Policy. Monograph. Kyiv: VADEKS, 344 p.
2. Programme of Action: Agenda 21 and Other Documents of the Rio de Janeiro Conference in a Popular Presentation. (1993). Geneva: Center «For Our Common Future», 70 p.
3. Association Agreement between Ukraine and the European Union. Official Portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. Law No. 1678-VII of 16.09.2014 / <https://zakon.rada.gov.ua>.
4. Law of Ukraine «On Environmental Impact Assessment". Official Portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. Law of 23.05.2017 No. 2059-VIII / <https://zakon.rada.gov.ua>.
5. Law of Ukraine «On Strategic Environmental Assessment". Official Portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. Law of 20.03.2018 No. 2354-VIII / <https://zakon.rada.gov.ua>.
6. Law of Ukraine «On the Sustainable Development Strategy of Ukraine until 2030". LIGA:Zakon: <https://ips.ligazakon.net>.
7. Law of Ukraine «On the Sustainable Development Goals of Ukraine until 2030". Official Portal of the Verkhovna Rada of Ukraine: <https://zakon.rada.gov.ua>.
8. Law of Ukraine «On the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the Period Until 2030". Official Portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. Law of 28.02.2019 No. 2697-VIII / <https://zakon.rada.gov.ua>.
9. Law of Ukraine «On Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters". Official Portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. Law No. 832-XIV of 06.07.1999 / <https://zakon.rada.gov.ua>.
10. On Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context. Official Portal of the Verkhovna Rada of Ukraine: <https://zakon.rada.gov.ua>
11. Constitution of Ukraine. (1996). Kyiv: Ukrainian Legal Foundation, 55 p.

Oleg Batrymenko

*Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Political Science
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

<https://orcid.org/0000-0003-0211-248X>

e-mail: batrymenko@ukr.net

Mykola Khylyko

*Doctor of Sciences in Philosophy, Professor of the Department of Political Science
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

<https://orcid.org/0000-0002-0295-5332>

e-mail: mykola.khylyko@gmail.com

PECULIARITIES OF IMPLEMENTING EU ENVIRONMENTAL POLICY STANDARDS FOR BUSINESS ENTITIES IN UKRAINE

Abstract

The article analyzes the specifics of implementing European Union environmental policy standards in Ukrainian legislation and their impact on business entities. It is noted that the introduction of EU environmental standards is a crucial factor in ensuring sustainable development and a necessary condition for enabling Ukrainian goods and services to enter the EU market. At the same time, these transformations create both opportunities and significant challenges for businesses in Ukraine, especially for small and medium-sized enterprises. The article reviews key regulatory acts, institutional mechanisms, benefits, and challenges associated with adapting to European environmental requirements. Recommendations are proposed to improve the harmonization process, taking into account the needs of small and medium-sized businesses.

Keywords: environmental policy, EU standards, entrepreneurship, environmental impact assessment, European integration, sustainable development.

Стаття надійшла до редакції 21.02.25

© Батрименко О. В., Хилько М. І., 2025

Довбня Віктор Миколайович

Доктор філософських наук, доцент

Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

імені К. Д. Ушинського (м. Чернігів, Україна)

<https://orcid.org/0000-0001-6860-4730>

e-mail: prorektor_chippo@ukr.net

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ СЛОВНИК ЯК ЖИВИЙ СКАРБ СПІЛКУВАННЯ

Рецензія на книгу: «Філософія науки і культури: словник». За редакцією Н. Хамітова. Київ: КНТ, 2024. 437 с.

Резюме

Рецензію присвячено аналізу нового міждисциплінарного дослідження відомих в Україні й за кордоном філософів за редакцією члена-кореспондента НАН України Назіпа Хамітова «Філософія науки і культури: словник», що побачив світ у видавництві КНТ, яке тривалий час працює на вітчизняному книжковому ринку гуманітарної літератури. Підкреслено актуальність цього словника, виокремлено ключові філософські ідеї, концепти, поняття, екзистенціали, неологізми, когнітивні метафори та категорії науки і культури, на яких сфокусовано увагу студентів, аспірантів, викладачів і вчених, а також широкого кола інтелектуалів, усіх тих, хто шукає відповіді на вічні філософські питання щодо буття людини в науці й культурі.

Ключові слова: наука; культура; філософія науки; філософія культури; філософія людини; філософська антропологія; методологічна культура; метаантропологія; академізм; світогляд; новий гуманізм; свобода; любов; екзистенція; психоаналіз.

Екзистенціальні проблеми людини (сенси людського буття в умовах війни та миру, можливості його досягнення й досягнення), найболючіші соціальні й філософські колізії, світоглядна невизначеність і екзистенціальна напруженість, загроза омніциду – загального термоядерного знищення

– цілий клубок вузлових ситуацій накопичилися в сучасному світі, які свідчать про фундаментальну антропологічну кризу. Парадоксальність такої ситуації полягає в тому, що вона не тільки сповнена трагічними протиріччями буття людини, але й знаменує появу нових способів осягнення світу, нових орієнтирів людських пошуків, зміну інтелектуальних стратегій і нових підходів до викладу філософського знання. Рецензований словник демонструє націленість на постійне творче оновлення основ науки і культури з любов'ю до людини й вірою в потенціал мудрості. Викладені в словнику екзистенціали людського буття стають тими наскрізними смисловими лініями, котрі орієнтують на мінливість фатуму, можливість протистояння хаосові й добуттєвій безодні, породжують глибинну зміну стратегій і смислів існування. Дослідник має володіти новим понятійним апаратом, який визначає філософський дискурс ХХІ століття, бути на вістрі найболючіших проблем сучасної світової гуманістики.

Творення синтезованого міждисциплінарного й транснаціонального інтелектуального дискурсу як нового напрямку філософських студій викликане необхідністю піднесення самої ідеї Словника, прагненням поєднати персональні сенсожиттєві поривання авторів статей з їх уявленнями про Абсолют і відносною застарілістю академічних філософських енциклопедично-словникових видань. Вельми симптоматично, що важлива подія 2002-го (рік видання в Україні «Філософського енциклопедичного словника» за науковим редагуванням академіка НАН України Володимира Шинкарука) увиразнює нові обрії словникового опрацювання філософського дискурсу [1]. Словник ураховував як нові загальноцивілізаційні світоглядні й методологічні позиції філософії, так і здобутки української філософської думки, що відмовилася від ідеологічної заангажованості й догматизму.

Однак уже минула майже чверть століття й виникла потреба оновити словникову аналітичну літературу в галузі філософії, ширше, гуманістики у зв'язку з новими аспектами поглядів на проблему взаємозв'язку людини і світу, усвідомленням трагічних протиріч людського буття, акцентуванням здатності нового гуманізму як стратегії світогляду, що властивий архетипам української культури, протистояти хаосу та злочинам проти людяності. Очевидно, парадигмальні зрушення, котрі відбулися в Україні на межі століть і тисячоліть, мали значущість не лише науково-філософську, а й загальнокультурну та політичну. Зміна стратегій філософування між класикою і посткласикою, усвідомлення тих обставин, що пов'язані з труднощами перекладу філософських текстів, прагнення полегшити спілкування між мовами і культурами, викликали появу потужного міжнародного гіпертекстового видання, що отримало назву «Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей», здійсненого фахівцями з різних

країн Європи, Америки та Азії під керівництвом французької філософині й перекладачки Барбари Кассен [2]. Ідею перекладу Словника «неперекладностей» іншими мовами запропонував український філософ і громадський діяч Костянтин Сігов і разом з українською командою здійснив публікацію значного обсягу його текстів у перекладі з французької. Продуктивний і дієвий діалог України та Європи привів до появи п'ятого тому «Європейського словника філософій: український контекст. Лексикон неперекладностей» [3].

Водночас з'явилися нові приклади словникового філософського дискурсу як персонального (приміром, «Філософський словник» М. Булатова, де читач знайшов основні поняття етики, естетики, філософії природи та історії, гносеології, онтології тощо, а також усі значні персоналії філософії [4]), так і колективного авторства («Тематичний словник» з філософських наук, укладений для «Великої української енциклопедії», що містить понад 3,2 тис. гасел за загальною редакцією д. і. н., професора А. М. Киридон [5]).

Потреба в збагаченні філософської мови новими концептами проковувала новий мисленнєвий досвід, багатший від традиційного. У найзагальнішому плані ним виявився міждисциплінарний підхід у галузях філософії науки, філософії культури як евристична знахідка українського філософа Назіпа Хамітова й міжнародного творчого колективу дослідників під його керівництвом і координацією. Міждисциплінарність, що сприяє подоланню дисциплінарної обмеженості та надмірно вузької спеціалізації наукових дисциплін, постала свого роду смисловим осередком тріади: філософія, наука, культура. Пропонований читачеві словник «Філософія науки і культури» написаний міжнародним колективом на основі досвіду викладання авторами двох важливих напрямків філософського знання – філософії науки і філософії культури та авторських досліджень їх взаємообумовленості в сучасному контексті. Метафора словника як скарбу поновому відкриває в тезаурусі сенс скарбу спілкування в горизонті вічних філософських питань. Розуміння сенсу скарбу в координатах філософської антропології як метаантропології передбачає подолання власної обмеженості й можливості через складну й невпинну роботу духу пройти шлях від буденного буття людини до метатегоричного.

Ідея створення Словника з актуальних понять філософії науки і культури в цікавій, творчій і лаконічній формі належить Назіпу Хамітову. Саме він запропонував концептуальний підхід «покрокового» розвитку гуманітарної термінології у вигляді публікації в Словнику окремих авторських чи співавторських статей. Як пояснює науковий редактор словника, член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії НАН України, Президент

Міжнародної асоціації філософського мистецтва Назіп Хамітов – ініціатор проєкту, він прагнув максимально зберегти логіку міркувань і (що особливо важливо) неповторний авторський стиль кожного з колег.

Соціокультурні процеси в умовах сьогодення вимагають зміни світоглядних цінностей і стратегій людини XXI століття. Культура як процес і результат освоєння людиною світу визначає спосіб буття і світовідчужування людини, продукує нові сенси й моральні орієнтири, культивує повагу до Читача. Цьому сприяє активний обмін думками, організація і проведення конференцій, семінарів, дискусій, під час яких відбувається формування та поглиблення гуманітарної термінології й водночас зв'язується компас, як українська філософська думка співвідноситься з іншими філософськими традиціями і школами, актуалізує напрям «філософія науки і культури».

Словник «Філософія науки і культури» містить близько 300 статей та пропонує читачеві список літератури з проблематики «філософія науки і культури» – 194 найменування праць сучасних авторів українською та англійською мовами. Змістова наповненість словника становить 241 статтю, написаних одноосібно (Назіп Хамітов – 176; Людмила Шашкова – 27; Світлана Крилова – 17; Лариса Рижко – 8; Ярослав Любимий – 4; Володимир Рижко, Сергій Таранов, Василь Драпогуз – по 2; Сільвія Мінева, Євген Мулярчук, Валерій Жулай – по 1). Над низкою статей працювали декілька співавторів. Так, 42 статті Н. Хамітов написав у співавторстві з С. Криловою, по 1 – з Ларисою Рижко та Володимиром Рижком. Світлана Крилова більшою мірою розробляла концептуальний підхід щодо 4 термінів, написаних у співавторстві з Назіпом Хамітовим та 1 – із Вселеною Світлою. Сільвія Мінева домінувала в інтерпретаціях, ідеях, підходах щодо 2 термінів, присвячених етичній проблематиці, написаних спільно з Назіпом Хамітовим та 1 – у співавторстві з Назіпом Хамітовим і Світланою Криловою.

Отже, Назіп Хамітов як редактор намагався поповнити словник не тільки одноосібно кількісно, за рахунок висвітлення множини філософських понять і термінів із сучасної проблематики науки і культури, а й упливав своїм самостійним, критичним і творчим світоглядом на створення інтелектуальної атмосфери своїх колег. Володіючи філософським світоглядом як складним метафізичним явищем і завдяки безупинній роботі духу, в основі якого лежить воля до співтворчості, Н. Хамітов, використовуючи методологію метаантропологічного потенціалізму, розроблену ним у співавторстві з академіком НАН України С. Пирожковим [6], своєю катарсичною націленістю актуалізував процес творчості й співтворчості під час аналізу багатьох феноменів людського буття, які потребували нового осмислення й концептуалізації. Антропологічна творча співдія Н. Хамітова з іншими авторами словника і навпаки авторів статей з редактором активізувала зусилля щодо більш повного розкриття й висвітлення феноменів

науки і культури, здобутків світової філософської думки. Безумовно, зміст словника не охоплює всієї проблематики філософського осмислення взаємовідношень науки і культури та й сама наука і культура продовжують неупинно розвиватись, тому авторський колектив, як ми бачимо, відкритий до діалогу, співтворчості й передбачає можливість подальшого доповнення й творчого доопрацювання матеріалу.

Безперечним теоретико-методологічним набутком цього словника, на погляд рецензента, є інтерпретація образу світу. Ця філософська категорія, що позначає буття, характеризується трьома основними складниками: самодостатністю, визначеністю і завершеністю. Такий спосіб тлумачення образу світу змінює традиційні уявлення про співвідношення буття й світу. Він націлює, зокрема, на пізнавально-творчу активність людини в досягненні світу, але не в царині «чистого пізнання», а в переживанні світу людиною, її особистісного світосприйняття. Автор відповідної статті Н. Хамітов розглядає образ світу в контексті української інтелектуальної традиції та в методологічних координатах метаантропології. Звідси образ світу людини постає таким, що перебуває як поза людиною, так і всередині неї. Відповідно категорія «світ» витлумачується в поняттях філософії Г. Сковороди як «мікросвіт» і «макросвіт». Таке бачення світу людини тягнє до гармонізації зовнішнього і внутрішнього, матеріального і духовного та з'єднання у світі культури. Єднання цих типологій дозволяє Н. Хамітову стверджувати, що шлях становлення особистості – це неповторне екзистенціальне розуміння людського світосприйняття шляхом трансценденції, коли реальний світ виходить за межі людини та її світу. Відтак у Н. Хамітова йдеться про перехід від «відчуття одиницності світу» до «переживання цілісної множинності світів». Об'ємне розуміння індивідуально-особистісного світосприйняття дає підстави українському філософові висловити просту й водночас метаантропологічно насичену ідею: «якщо буття людини як індивіда – це буття у світі, то буття особистості – це буття у світах».

Від самого початку полем дослідження авторів словника стали міркування стосовно проблем філософської антропології – філософії людської природи, становлення світогляду, меж людини і людського, екзистенціальні виміри людського буття, що робить її метаантропологією як філософією трансцендування, тобто глибинного розвитку людини. Відтак, постали такі цікаві словникові статті, як «філософська антропологія», «метаантропологія» (Н. Хамітов), «трансценденція» (Н. Хамітов, С. Крилова), «соціальна метаантропологія», «культурна метаантропологія», «метаантропологічний потенціалізм» (С. Крилова).

Особливе місце в словнику приділено досягненню екзистенціалів – вузлових ситуацій людського буття, що переважно пов'язані з його граничними і трагічними проявами й породжують глибинну зміну стратегій і

смыслів існування. Поняття «екзистенціал» дарує людині відкриття смислу життя, смерті, безсмертя. Тому все, що мовилося раніше про особливості світосприйняття і світоосягнення, відсилає нас до фундаментально насичених статей, котрі концептуалізовані Н. Хамітовим і надруковані під назвою «світогляд буденний», «світогляд особистісний», «світогляд філософський», «гуманізм», «новий гуманізм». До сфери метаантропології потрапляє значна частина екзистенціальних вимірів буття людини, викладених у статтях за авторством Н. Хамітова, власне, «екзистенція», «екзистенціал», а також «екзистенціалізм» (спільно з С. Криловою), «екзистенціальна антропологія», «гранична ситуація», «доля», «дух», «духовність і душевність», «буденність», «самотність», «переживання», «туга», «усамітнення», «усамотнення» (неологізм метаантропології).

Зміст словника має чітко визначений стрижень: автори статей спрямовують увагу читача на сучасну проблематику філософського осмислення взаємовідношень науки і культури. Характер викладу матеріалу показує, що автори, з одного боку, намагаються дотримуватись усталених поглядів, того, що відклалось у житті й пізнанні, а з іншого – їхні роздуми є результатом власних теоретичних і прикладних досліджень минулих десятиліть. Такий підхід відкриває досить широке поле для новаторства в складанні словника. Кожен автор вибудовує свою філософію як певну систему перспективних ліній індивідуального світобачення і світосприйняття. Переконливим прикладом такого викладу матеріалу стали статті «деконструкція», «дискурс» (Я. Любивий), «демаркації проблема», «парадигма», «філософія науки» (Л. Шашкова), «технонаука» (Л. Рижко).

Вочевидь перед нами – абрис цілісного словника сучасних термінів філософії науки і філософії культури. Не будемо поспішати з висновками щодо безумовності чи вразливості його наріжних концептів. Слід пам'ятати, що вони розроблялись як реакція на монологічну філософію модерну, де кожне вчення вважає себе єдино правильним і завершеним. Тут ідеться не просто про зміну дорожньої карти ключових понять філософії науки і філософії культури. Словник, на наш погляд, є унікально ємним акумулятором знань про цінності сучасної науки і культури, виявляє потужну інтелектуальну енергію як неоціненного живого скарбу спілкування, якого нас намагаються позбавити і який відстоюють автори своєю інтелектуальною звитягою.

Назіпу Хамітову належить авторство афоризму: «Цінністю науки є істина, а цінністю культури є людина» [7, с.7]. Ціннісні аспекти стратегії взаємодії людини зі світом науки і культури мислитель з'ясував таким чином: наука робить культуру сильнішою, культура ж актуалізує в ній моральний вибір – відповідальність за наслідки відкриттів і впроваджень. Розвиваючи цю думку, Н. Хамітов діагностує два екзистенційні принципи

взаємообумовленості цих важливих напрямків філософського знання. Перший він пов'язує з тим, що без науки культура втрачає вплив на людину, а другий призводить до того, що без культури наука втрачає зв'язок із людяністю. Отже, Н. Хамітов послідовно відтворює взаємопроникнення, взаємостимуляцію філософії, науки і культури, актуалізує взаємодію науки з іншими культурними формами в сучасному філософському дискурсі.

Вдумливий читач не може не помітити, що наявна тут взаємодія науки, культури і філософії містить чимало мотивів, суголосних із першою великою працею Фрідріха Ніцше «Народження трагедії з духу музики» (нім. *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*), де автор у притаманному йому есеїстичному стилі як способу буття філософії в культурі зробив спробу досягти гармонії понятійного й образного. Таку гармонію Н. Хамітов називає смислообразом. Річ у тім, що в теоретичній філософії логіка понять перемагає логіку образів і почуттів, а в есеїстичній філософії зв'язок ідей не є необхідним, а здійснюється «методом вільного мислення» (Ф. Шлегель). Відтак, такими не простими та безболісними виявилися чуттєво-інтуїтивні та рефлексивно-антропологічні наслідки внутрішнього переживання для свідомості Ф. Ніцше, коли він стверджував, що наука, мистецтво й філософія настільки переплелись у ньому, що йому впору «народити кентавра». Інтуїтивно-співтворчий акт есеїстичного філософування Ф. Ніцше як незавершеного і розімкнутого знаходить вихід у тому, щоб «подивитися на науку під кутом зору художника, а на мистецтво ж – під кутом зору життя...» [8]. Чи не тому такими світоглядно-насиченими є статті «філософська есеїстика», «філософська афористика», «філософське мистецтво», «афоризмотерапія», «філософська культура», «філософська публіцистика», «філософський текст» (Н. Хамітов); «філософський психоаналіз», «філософська арт-терапія» (Н. Хамітов у співавторстві зі С. Криловою), у яких мислителі через основне протиріччя нашого часу торкаються вічних проблем людини і світу. Тут відчувається загострена присутність власного Я, що не менш важливо, ніж зміст проблеми, оскільки безпосередньо виражаються духовні й душевні стани філософа, що викликає більше співпереживання тексту й особистісну відкритість читача.

Варто також сказати про те, що словник так чи інакше охоплює не тільки концепт «наука» як складну й багатоаспектну сферу людської діяльності, функцією якої є вироблення й теоретична систематизація об'єктивних знань про реальність, а й розглядає екзистенціальні й мета-антропологічні аспекти науки як сфери культури, в якій відбувається теоретичне моделювання людини і світу. Тому він у суттєвих рисах розкриває такі терміни, як «етос науки», «наукове дослідження», «наукове знання», «наукова революція», «наукова школа», «філософія науки», «наукова картина світу», «наукове мистецтво» (Л. Шашкова).

Інтелектуально витонченими, етично й аксіологічно відповідальними з практичного погляду є тлумачення екзистенціальних і метаантропологічних чинників науки як сфери культури, зосереджених у статтях: «академізм», «академічна доброчесність», «академічна філософія», «академічний діалог», «воля до наукової новизни» (Н. Хамітов), «академічна харизма» (С. Крилова).

Автори статей об'єднали свої зусилля заради спільної мети – пошуку істини, що значно ширше за адекватну відповідність дійсності. Тому однією з домінуючих дослідницьких настанов авторів словника є «воля до істини». Не менш важливо те, що ця книга воєнного часу проливає світло на дух нескореного українського народу, який в екзистенціальній війні виявляє волю до перемоги і до справедливого миру. Війна проти агресора заради права українського народу на життя, боротьба за свободу, суверенітет і цивілізаційну суб'єктність України, що ціною неймовірного напруження сил протистоїть тоталітаризму і неототалітаризму – усе це потребувало особливої мови у викладенні низки статей, пов'язаних із ситуацією людського буття й культури, коли протиріччя гранично посилюються, набули деструктивних форм і досягли рівня антагонізмів. Така ситуація людського буття потребувала зміни світоглядних цінностей і стратегій людини ХХІ століття, що й засвідчують статті «війна», «гібридна війна», «гуманізм», «новий гуманізм», «воля до справедливості», «воля до влади», «мир», «цивілізаційна суб'єктність», «культура», автором яких є Н. Хамітов.

Будемо сподіватися, що в майбутньому виданні словника з'являться концепти «екзистенціальна війна», «справедлива війна», «визвольна війна», «перемога», «воля до перемоги». Видання словника неможливо відокремити від історичного тла й сьогодення, що накладає свій відбиток на висвітленні війни за Незалежність. Окремі розвідки мають бути присвячені антропологічній термінології Григорія Сковороди, інших українських філософів, представників Київської світоглядно-антропологічної школи.

Амбітною метою редактора словника було не просто створити довідкове видання, що нарощує ерудицію, а книгу, котра сприяє розширенню горизонтів мислення й актуалізує філософський світогляд – самостійний, критичний, творчий, системний та цілісний – такий, що переборює власну обмеженість і є результатом складної й безупинної роботи духу. Робота над словником об'єднала групу з 12-ти науковців – Назіпа Хамітова, Володимира Рижка, Людмилу Шашкову, Світлану Крилову, Ларису Рижко, Сільвію Міневу, Ярослава Любимого, Євгена Мулярчука, Сергія Таранова, Василя Драгопуза, Валерія Жулая, Вселену Світлу – спеціалістів у найрізноманітніших царинах філософії науки та філософії культури. Саме цим науковцям випала честь прояснювати та відновлювати філософські смисли на крутому віражі української історії. Це справді колективна робота, котра

спонукає читача, який «вдивляється в світ сучасної людини очима філософів» (Н. Хамітов), під іншим кутом зору подивитися на те, що він вважав для себе давно відомим у філософії науки і культури та в загальній філософії, котру Аристотель відрекомендував як «першу філософію». Цілком очевидно, кожен автор статті віддав невимірну кількість свого часу, творчої енергії, наукових знань, інтелектуальної проникливості, вклав свою частку душі й серця під час творення оригінального тексту, поєднуючи в кульмінаційній точці раціональне й чуттєве, есенціальне й екзистенціальне, духовність і душевність.

Отже, міждисциплінарний словник постає для Читача як живий скарб спілкування, який у методологічних координатах метаантропології висвітлює систему сучасних поглядів, цінностей, цілей та ідеалів людини, що їх своєю місією поєднує філософія в питаннях взаємодії науки і культури. Таким умонастроєм насажена кожна «світологема» в цьому словнику. Звідси впливає ще один важливий антропорефлексивний висновок про те, що для сучасної людини, яка опинилася на світоглядному роздоріжжі, рецензований словник – це водночас життєдайне джерело, з якого, за словами українського філософа-есеїста Г. Сковороди, «вічною парою дихає, оживляє й прохолоджує» [9, с.232]. Створення нового міждисциплінарного дослідження «Філософія науки і культури: словник», безумовно, сприятиме розитковій вітчизняної гуманітарної термінології й – будемо вірити – наддасть помітного імпульсу українським філософським дослідженням.

Список посилань

1. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди / редкол.: В.І. Шинкарук та ін. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
2. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей: у 5 т. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009–2019.
3. Європейський словник філософій: український контекст. Лексикон неперекладностей. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2024. Т 5. 496 с.
4. Булатов М. О. Філософський словник. Київ: Стилос, 2009. 575 с.
5. ВЕЛИКА УКРАЇНЬСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ. Театичний словник гасел з напрямку «Філософські науки» (філософія, логіка, етика, естетика) / Укладачі: А.В. Арістова, І.В. Шліхта, за заг. ред А.М. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 256 с.
6. Пирожков С.І., Хамітов, Н.В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. 256 с.

7. Хамітов Н., Шашкова Л., Крилова С. Словник новітніх термінів філософії науки і філософії культури. Київ: ВАДЕКС, 2024. 290 с.
8. Ніцше Ф. Повне зібрання творів: критично-наукове видання: у 15 т. / Фрідріх Ніцше. Т.1: Народження трагедії; Невчасні міркування I–IV; Твори спадку 1870–1873. Львів: Астролябія, 2004. 769 с.
9. Сковорода Григорій. Наркісс. Разлагол о том: Узнай Себе. Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Леоніда Ушкалова. Харків – Едмонтон – Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. С.231 – 291.

References

1. National Academy of Sciences of Ukraine, H. S. Skovoroda Institute of Philosophy. (2002). Philosophical encyclopedic dictionary (V. I. Shynkaruk et al., Eds.). Abrys. [In Ukrainian].
2. Cassin, B. (Ed.). (2009–2019). European dictionary of philosophies: Lexicon of untranslatability (5 vols.). Dukh i literatura. [In Ukrainian].
3. Cassin, B., & Sigov, K. (2024). European dictionary of philosophies: Ukrainian context. Lexicon of untranslatables (Vol. 5). Dukh i literatura. [In Ukrainian].
4. Aristova, A. V., & Shlikhta, I. V. (Eds.). (2019). The Great Ukrainian Encyclopedia. Thematic dictionary of slogans in the field of «Philosophical Sciences» (philosophy, logic, ethics, aesthetics). Entsyklopedychne vydavnytstvo. Under the general editorship of Prof. A. M. Kyrydon. [In Ukrainian].
5. Bulatov, M.O. (2009). The Dictionary of Philosophy. Stylos. [In Ukrainian].
6. Pirozhkov, S.I & Khamitov, N.V. (2020). Civilizational subjectivity of Ukraine: from potentials to a new worldview and human existence. Naukova Dumka Press. [In Ukrainian].
7. Khamitov, N., Shashkova, L., & Krylova, S. (2024). Dictionary of recent terms in the philosophy of science and culture. Vadeks. [In Ukrainian].
8. Nietzsche, F. (2004). The complete works: Critical academic edition (Vol. 1): The Birth of Tragedy; Untimely Mediations I–IV; The Works of Heritage 1870–1873. Astrolabe Publishing. [In Ukrainian].
9. Skovoroda, H. (2011). The Narcissus. The phrase is about: Know Yourself. In L. Ushkalov (Ed.), Complete academic collection of works (pp. 231–291). Maidan; Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. [In Ukrainian].

Viktor Dovbnya

Doctor of Philosophy, Associate Professor, Vice-Rector for Scientific and Pedagogical Work in K. D. Ushynskyi Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Chernihiv, Ukraine).

<https://orcid.org/0000-0001-6860-4730>

e-mail: prorektor_chippo@ukr.net

INTERDISCIPLINARY DICTIONARY AS LIVING TREASURE OF COMMUNICATION

Review of the book: ‘Philosophy of Science and Culture: Dictionary’. Edited by N. Khamitov. Kyiv: KNT, 2024. 437 p.

Abstract

The review is devoted to the analysis of a new interdisciplinary study by well-known philosophers in Ukraine and abroad, edited by Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine Nazip Khamitov, ‘Philosophy of Science and Culture: Dictionary’, published by the KNT Publishing House, which has been working for a long time in the domestic book market of the humanitarian literature. The author emphasises the relevance of this dictionary, identifies key philosophical ideas, concepts, notions, existentials, neologisms, cognitive metaphors and categories of science and culture, which are the focus of attention of students, postgraduates, teachers and scientists, as well as a wide range of intellectuals, all those who are looking for answers to the eternal philosophical questions about human existence in science and culture.

Keywords: science; culture; philosophy of science; philosophy of culture; philosophy of human; philosophical anthropology; methodological culture; metaanthropology; academicism; worldview; new humanism; freedom; love; existence; psychoanalysis.

Стаття- рецензія надійшла до редакції 10.02.25

© Довбня В. М., 2025

Academic journal

Politology Bulletin

Issue 94 (2025)

The issue was worked on by:

Editor Mykola Khylyko

Technical editor and layout designer Yevhenii Tovmash

Journal homepage: <https://zpv.knu.ua/>

The journal is available on

the websites of the academic databases and libraries:

<http://www.nbuv.gov.ua> (Vernadsky National Library of Ukraine);

<http://www.library.univ.kiev.ua> (Maksymovych Scientific Library).

Format: 70x100/16. Font: Georgia

Conventional printed sheets: 21,13; circulation: 100.

Editorial:

“Politology Bulletin”,

Taras Shevchenko National University of Kyiv,
auditorium 308-A (Department of Political Science),

60 Volodymyrska str., 01601, Kyiv, Ukraine

Phone: (+38044) 239 3383.

Web: <https://zpv.knu.ua/> E-mail: editorial_pb@knu.ua

Publisher:

“Vadex” Ltd.,

9 Berezhanska str., 04074, Kyiv, Ukraine

Phone: (+38067) 502 2242. Web: <http://vadex.com.ua>

Certificate of registration in State register of publishers

DK #4285 of 27.03.2012

The author's copy of the journal is sent to the address,
specified by the author, at her/his expense.

Наукове видання

Політологічний вісник

Випуск 94

2025 рік

Над випуском працювали:

Науковий редактор Микола Хилько

Технічний редактор та верстальник Євгеній Товмаш

Веб-сайт журналу: <https://zpv.knu.ua/>

Журнал доступний на академічних веб-ресурсах:

<http://www.nbuv.gov.ua> (ЦНБУ ім. В. І. Вернадського);

<http://www.library.univ.kiev.ua> (Наукова бібліотека ім. М. Максимовича).

Формат 70×100/16. Гарнітура Georgia

Ум. друк. арк. 21,13. Наклад 100 пр.

Адреса редакції:

«Політологічний вісник»,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, аудиторія 308-А (Кафедра політології),

м. Київ, 01601, Україна

Тел.: (+38044) 239 3383.

Web: <https://zpv.knu.ua/> E-mail: editorial_pb@knu.ua

Виготовлювач:

ТОВ «Вадекс»,

вул. Бережанська, 9, 04074, Київ, Україна

Тел.: (+38067) 502 2242. Web: <http://vadex.com.ua>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів видавничої справи
ДК №4285 від 27.03.2012 р.

Авторський примірник журналу надсилається на вказану
автором адресу за його кошти.